

مطالعات شهر ایرانی اسلامی

فصلنامه علمی

شماره چهل و نهم، پاییز ۱۴۰۱

صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

مدیر مسئول: دکتر ایرج فیضی
ویراستار ادبی: دکتر مرجان خان محمدی
مدیر داخلی نشریه: مریم بایه
صفحه آرا: شهره سلطان محمدی

سر دبیر: دکتر حسین کلانتری خلیل آباد
دستیار علمی: مهندس مسعود دادگر
مترجم: دکتر مرجان خان محمدی

هیئت تحریریه

دکتر محسن سرتیپی پورا/استاد دانشگاه شهید بهشتی	دکتر محمد رضا بمانیان/استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر حسین کلانتری خلیل آباد/استاد جهاددانشگاهی	دکتر مصطفی بهزادفر/استاد دانشگاه علم و صنعت
دکتر یعقوب محمدی فر/استاد دانشگاه بوعلی سینا همدان	دکتر جهان شاه پاکزاد/استاد دانشگاه شهید بهشتی
دکتر محمد مسعود/استاد دانشگاه هنر اصفهان	دکتر احمد پور احمد/استاد دانشگاه تهران
دکتر پروانه شاه حسینی/دانشیار پژوهشگاه تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»	دکتر محمد رضا پورجعفر/استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر ابوالفضل مشکینی/دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر اسماعیل ضراغمی/استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی

درجه علمی پژوهشی فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی طی نامه شماره ۸۹/۳/۱۱/۵۱۶۶۷ مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۳۰ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این مجله به شماره ۱۲۶۲۹/۸۹ مورخ ۱۳۸۹/۰۶/۱۳ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی <http://www.isc.ac> و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) به نشانی www.sid.ir، بانک اطلاعات نشریات کشور (www.magiran.com)، بانک اطلاعات نشریات سیولیکا (www.civilica.com) و برخی پایگاه‌های دیگر نمایه می‌شود.

❖ نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان دانشگاه، خیابان شهید وحید نظری، شماره ۴۷
صندوق پستی ۱۳۱۶-۱۳۱۴۵، اداره نشریات علمی، تلفن: ۲-۶۶۴۹۷۵۶۱-۶۶۴۹۲۱۲۹
نشانی اینترنتی: iic@ihss.ir پایگاه اینترنتی: iic.ihss.ac.ir
فرایند چاپ: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
قیمت: ۵۰۰۰۰۰ ریال

راهنمای تدوین و ارسال مقاله‌های علمی - پژوهشی

شرایط ارسال مقاله

- مقاله به زبان فارسی یا انگلیسی بوده، قبلاً در جایی چاپ نشده باشد. داشتن چکیده فارسی و انگلیسی برای مقاله ضرورت دارد.
- هیئت تحریریه پس از داوری، پذیرش مقاله را اعلام خواهد کرد.
- مسئولیت صحت مندرجات مقاله‌های علمی با نویسنده یا نویسندگان آن است.
- همراه مقاله نام و نشانی دقیق، شماره تلفن نویسنده یا نویسندگان و محل خدمت آنان ذکر شود.
- مقاله در برگه‌های A4 و با رعایت ابعاد صفحه فصلنامه (قطع وزیری) تایپ شود. تعداد جدولها در پایین‌ترین حد در نظر گرفته شود. نمودارها واضح و عکس‌ها سیاه و سفید در کاغذ مناسب در اندازه ۱۰×۱۵ سانتی‌متر تهیه گردد.
- مقاله حروف‌چینی شود و به وسیله پست‌الکترونیکی به دفتر فصلنامه ارسال گردد.
- فصلنامه در ویرایش مقالات آزاد است.

نحوه ارائه مقاله

- مقاله علمی - پژوهشی شامل عنوان، نام و نام خانوادگی نویسنده یا نویسندگان، چکیده، واژگان کلیدی، مقدمه، روش کار، تجزیه و تحلیل، نتیجه‌گیری و منابع باشد. حجم مقاله نیز نباید از ۱۵ صفحه بیشتر باشد.
- عنوان مقاله گویا و بیانگر محتوای مقاله باشد. نام و نام خانوادگی، درجه علمی و مؤسسه‌ای که مؤلف در آن اشتغال دارد، در زیر عنوان قید شود.
- چکیده مقاله، شرح مختصر و جامعی از محتوای مقاله شامل بیان مسئله، هدف، ماهیت و چگونگی پژوهش، نکته‌های مهم نتیجه و بحث است. تعداد کلمات چکیده از ۱۵۰ کلمه بیشتر نباشد.
- مقدمه مقاله بیانگر مسئله پژوهش است. محقق باید زمینه‌های قبلی پژوهش و ارتباط آن را با موضوع مقاله به اجمال بیان و در پایان به انگیزه تحقیق اشاره نماید.
- روش کار باید به اجمال بیانگر چگونگی و فرایند انجام پژوهش باشد. تحلیل‌های آماری، روش‌های مورد استفاده، به شیوه‌ای مناسب یادآوری شود.
- داده‌ها و نتیجه‌های به دست آمده باید به گونه‌ای منطقی و مفید ارائه شود و به این منظور می‌تواند همراه با جدول، نمودار، نگاره و عکس باشد.
- نویسنده در پایان مقاله راهنمایی و کمک‌های دیگران را یادآوری و از آنها سپاسگزاری کند.
- ارجاع‌های متن مقاله داخل کمان و به این شیوه است: (نام خانوادگی، سال انتشار: شماره صفحه)؛ مانند (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۲۵). شیوه ارجاع به منابعی که بیش از دو نفر نویسنده دارند نیز به این صورت خواهد بود: (اسمیت و همکاران، ۱۹۷۴: ۲۲).
- در ذکر مشخصات انتشاراتی در فهرست منابع پایان مقاله از شیوه زیر پیروی شود:
مقاله: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) «نام مقاله»، نام مترجم، نام نشریه، دوره یا سال، شماره.
کتاب: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) عنوان کتاب، نام مترجم، مصحح، یا سایر افراد، شماره مجلد، نوبت چاپ، محل انتشار، نام ناشر.

فهرست مطالب

- تأثیر خودشناسی بر ایجاد کیفیت زیستی در معماری مکان‌های مذهبی (نمونه موردی: مسجد جامع دزفول) ۱
احمد صراف‌زاده / مینو قره‌بگلو / محمدعلی کی‌نژاد
- نقش‌پذیری گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهر قم ۲۳
اسماعیل علی‌اکبری / سیدمهدی موسی کاظمی / علی نجات ترکمان
- تحلیل قیاسی نقش فرهنگ و اقلیم بر معیارهای صورت‌بندی خانه‌های قاجاری (مطالعه موردی: اقلیم‌های «گرم و مرطوب»
و «معتدل و مرطوب» ایران) ۴۵
علی مشهدی / آیلا سینیایی
- سنجش حس‌تعلق مکانی و شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر آن در الگوهای بدنه شهری «مطالعه موردی: ضلع غربی خیابان امام خمینی
اردبیل» ۶۳
روح‌اله رحیمی / سید محسن موسوی / نسرین محمدی ایرلو
- تحلیل کاربری اقامتی شهر مشهد بر اساس شاخص‌های LEED در ساختمان‌های سبز ۸۱
فرزانه رزاقیان / حسین آقاچانی
- شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ تهران ۱۰۳
فرنگیس ترابی / زهرا نادعلی پور

داوران این شماره:

- دکتر مینو قره بگلو / استاد دانشگاه هنر اسلامی تبریز
- دکتر حامد بخشی / دانشیار جهاددانشگاهی
- دکتر آرزیتا بلایی اسکویی / دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
- دکتر غزال راهب / دانشیار مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی
- دکتر یزدان شیرمحمدی / دانشیار دانشگاه پیام نور
- دکتر ریما فیاض / دانشیار دانشگاه هنر
- دکتر محمد سعید ایزدی / استادیار دانشگاه بوعلی سینا
- دکتر فرزانه رزاقیان / استادیار جهاددانشگاهی
- دکتر هانیه صنایعیان / استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران
- دکتر علی مهدی / استادیار دانشگاه علم و فرهنگ جهاددانشگاهی
- دکتر زهرا نادعلی پور / استادیار دانشگاه علم و فرهنگ جهاددانشگاهی
- دکتر ابوذر وفایی / استادیار دانشگاه کاشان
- دکتر الناز ایمانی / مدرس مدعو دانشگاه علم و فرهنگ جهاددانشگاهی

تأثیر خودشناسی بر ایجاد کیفیت زیستی در معماری مکان‌های مذهبی

(نمونه موردی: مسجد جامع دزفول)^۱

احمد صرافزاده*، مینو قره‌بگلو**، محمدعلی کی‌نژاد***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۴

چکیده

یکی از جنبه‌های تعاملی انسان، ارتباط با خود است که در این رابطه از یک طرف انسان به‌عنوان موجودی خودآگاه و در طرف دیگر، خود واقعی انسان قرار می‌گیرد. به‌نحوی که حواس مشترک، متأثر از ماهیت وجودی وی بوده و بر کیفیت زیستی تأثیر می‌گذارد. کیفیت زیستی در سطوح مختلف ایجاد شده و در تعامل با انسان، محیط را شکل می‌دهد. همچنین هدف پژوهش ارزیابی جنبه‌های زیستی مؤثر بر روابط درونی خودشناسی میان انسان و کالبد معماری می‌باشد. تحقیق حاضر تلفیقی از روش‌های کمی و کیفی است که در جنبه کیفی، با استفاده از توصیف، مشاهده و مطالعه کتابخانه‌ای و در جنبه کمی از داده‌های عددی و تحلیل به روش علمی کوداس استفاده می‌شود. یافته‌های تحقیق گویای شکل‌گیری رابطه‌ای درونی است که بر کیفیت محیط تأثیر گذاشته و متأثر از جنبه‌های خودشناسی انسان؛ سطوح کیفی مختلفی را ایجاد می‌کند. همچنین نتیجه این پژوهش نشان داد که طراحی هدفمند در جهت شکل‌دهی به کیفیت زیستی، به‌ترتیب متأثر از حواس مشترک ایمان، زمان، وحدت، حضور، مکان، امان و آگاهی می‌باشد. به طوری که در رابطه‌ای مستقیم میان مؤلفه‌های مستقل (کالبدی فضایی، جمعی رفتاری، ادراکی روانی) و مؤلفه‌های وابسته (حواس مشترک) شکل گرفته و بستری برای دستیابی به زیستی مطلوب است. بنابراین می‌توان این موضوع را ناشی از رابطه درونی میان سه جنبه آگاهی بر خود، حواس مشترک و معماری در نظر گرفت که با توجه به رابطه میان مؤلفه‌های مستقل و وابسته در معماری شکل می‌گیرد.

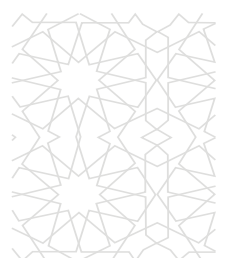
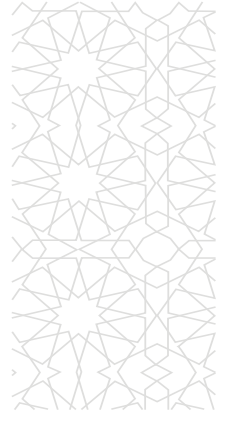
واژگان کلیدی: مکان، خودشناسی، کیفیت زیستی، مسجد جامع، دزفول

۱. مقاله مستخرج از درس سبک زندگی اسلامی و شکل‌گیری معماری، مقطع دکتری دانشگاه هنر اسلامی تبریز می‌باشد.

* دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
ah.sarrafzadeh@tabriziau.ac.ir

** نویسنده مسئول: استاد معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
m.gharehbaglou@tabriziau.ac.ir

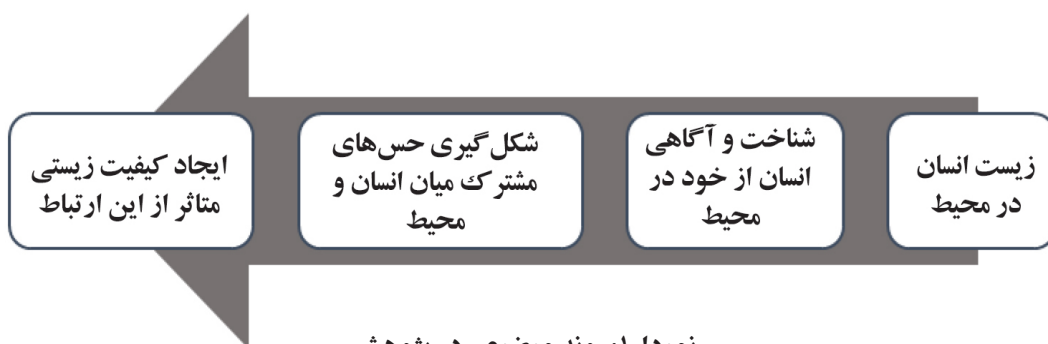
*** استاد گروه مهندسی محیط زیست، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
ma_kaynejad@tabriziau.ac.ir

مقدمه

انسان هر لحظه زندگی خود را با ارتباطات سپری کرده و نقش‌های متفاوتی را می‌پذیرد. این ارتباطات در رفتارهای بیرونی انسان نمایان شده و در زندگی وی مؤثر است. از این رویکی از حوزه‌های ارتباط انسانی، ارتباط وی با خویشتن است که در این ارتباط وجود طرف دیگر ضروری است. به همین سبب در ایجاد ارتباط انسان با خود، طرف اول انسان به عنوان موجودی خودآگاه و طرف دوم، خود واقعی و حقیقت وی است (آل بویه، ۱۳۸۸). ارتباط انسان با خویشتن در جامعه اسلامی، دارای چارچوب‌هایی برگرفته از تفکرات و اندیشه‌های مرتبط با زیست انسان ایجاد شده و محیطی مطلوب را برای این موضوع فراهم می‌آورد (معمدی، ۱۳۹۲). در مفهوم ارتباط انسان با خویشتن، موضوع مورد اهمیت کیفیت زیستی و سلامت انسان مطرح می‌باشد که می‌توان آن را در ابعاد مختلفی مورد بررسی قرار داد (همان)؛ (دیرخانه شورای عالی انقلاب

فرهنگی، ۱۳۹۲). به همین خاطر روندی برای مطالعه حاضر از شناخت انسان از خود تا ایجاد کیفیت زیستی مطرح می‌شود. که در صدد پاسخ‌گویی به سوال پژوهش «چگونه می‌توان با خودشناسی انسان به کیفیت زیستی از مکان‌های مذهبی دست یافت؟» در کنار توجه به هدف پژوهش است. هدف پژوهش در راستای ارزیابی و شناخت جنبه‌های زیستی خودشناسی و رابطه درونی ایجاد شده میان انسان و معماری می‌باشد. به طوری که حواس مشترک ایجاد شده میان انسان و محیط، متأثر از خودشناسی انسان و توانایی‌های وجودی وی است (یعقوبی سنقرچی و اسلامی، ۱۳۹۶). از این رو شناخت انسان از خود بستری برای شناخت محیط معماری را ایجاد کرده و تحت حواس مشترک ایجاد می‌گردد (شفیعی و اسلامی، ۱۳۹۶). همچنین حواس مشترک در سطوح مختلفی از کیفیت زیستی قرار گرفته و در ارتباط با انسان شکل می‌گیرد.

نمودار ۱: روند موضوعی در پژوهش

پیشینه تحقیق

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در زمینه موضوع، می‌توان بیان نمود که برخی از پژوهشگران به صورت مجزا بخش‌هایی از موضوعات مرتبط را مطرح نموده‌اند که می‌توانند زمینه‌ای مقدماتی برای پژوهش حاضر محسوب شود. این تحقیقات برپایه

در راستای روند پژوهش (نمودار ۱) رابطه بین خودشناسی انسان و محیط معماری تحت تأثیر حواس مشترک ایجاد شده و سطوح زیستی را ایجاد می‌کند. از این رو پژوهش حاضر بر مبنای نگاه فرهنگ اسلامی و با توجه به ارتباط میان انسان با خود و جنبه‌های کیفی زیست انسان، به موضوع تحقیق می‌پردازد.

ارتباط انسان با معماری و عوامل ایجاد کیفیت زیستی می‌باشد که رابطه‌ای مؤثر میان آنها برقرار می‌کند. به طوری که روابط انسان و معماری جایگاه ویژه‌ای داشته به طوری که درک انسان و کالبد معماری رابطه‌ای مستقیم با یکدیگر دارند. همچنین مکانیسم ارتباط انسان و معماری با رویکرد پدیدارشناسی و تبیین دو مفهوم روح مکان و حس مکان به عنوان مبنایی برای افزایش ارتباط ایجاد شده و مکان‌سازی مطرح می‌گردد (نگین تارجی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۸). در این راستا پارسی و پورهادی گوابری (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «تبیین و تدوین مؤلفه‌های مؤثر در طراحی فرم معماری محیط‌های درمانی» بیان می‌کنند که مکان معماری و مناسبات انسانی (همچون مناسبات اجتماعی و فرهنگی و غیره) در عملکرد فضا مؤثر بوده و توجه به آنها زمینه‌ای برای بهبود کیفیت فضا و شفاف‌بخشی آن می‌باشد. همچنین میان معماری و زیست افراد رابطه‌ای قوی برقرار بوده که تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم را بر انسان ایجاد می‌کند و لازم است تا دو جنبه آن در طرح‌های معماری در نظر گرفته شوند. همچنین سلامت جسم و روان افراد تحت تأثیر رابطه انسان و محیط معماری است که در ایجاد کیفیت زیستی افراد نقش قابل توجهی دارد (Ornhanberger et al, 2017). مطالعات نشان می‌دهند که تحلیل و بررسی رفتارهای انسان در طراحی محیط معماری نه تنها باعث بر کیفیت زیستی مؤثر است، بلکه باعث بهبود در الگوی رفتاری کاربران می‌شود (لطیفی و سجاذاده، ۱۳۹۳: ۱۸). بر همین مبنای، می‌توان مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری کیفیت زیستی در مکان‌های معماری را در جنبه‌های ذهنی (مؤلفه‌های ادراکی، اجتماعی، مدیریتی) و عینی (مؤلفه‌های ریخت، کارکرد، طبیعت) مرتبط دانست (صارمی و بهرا، ۱۴۰۰: ۲۰). کیفیت زیستی یکی از جنبه‌های معماری است که زمینه آسایش و آرامش افراد را فراهم می‌نماید

و می‌تواند تحت تأثیر عوامل مختلفی شکل گیرد. جلالی و همکاران در پژوهشی با عنوان «کیفیت مسکن از نگاه شهروندان اصفهانی» بیان می‌کنند که کیفیت زیستی مفهوم گسترده‌ای از معانی است و برخی آن را قابلیت زیست‌پذیری در یک ناحیه، برخی دیگر سنج‌های برای میزان جذابیت و برخی دیگر نیز رفاه عمومی، بهزیستی، شادکامی یا رضایتمندی معنا می‌کنند. همچنین در این پژوهش به این نتیجه رسیده‌اند که ارتقا کیفیت زیستی در ارتباط با کیفیت کالبدی (نوبودن، بزرگ بودن، توجه به تأسیسات سالم و زیربنایی مناسب)، اقتصاد (ثبات و سلامت اقتصادی، ساماندهی هزینه‌ها و کنترل آن)؛ موقعیت قرارگیری (زیبایی، امنیت، دسترسی مناسب به سایر فضاهای خدماتی) و عوامل اجتماعی و فرهنگی (روابط اجتماعی، تناسب فرهنگی و اجتماعی همسایگان، حریم و آسایش ذهنی) آن می‌باشد که باید در معماری در نظر گرفته شوند (جلالی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۵)؛ (بهمنی و قائد رحمتی، ۱۳۹۵). هاشم پور و سامی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «کیفیت محیطی مؤثر در زیست‌پذیری مجتمع‌های مسکونی (مطالعه موردی: مجتمع مسکونی امام، چمران و آسمان شهر تبریز)» بیان می‌کنند که حیات‌پذیری در معماری بستگی به حیات انسان و مؤلفه‌های کیفیت محیط‌دراکی و می‌توان آن را در جنبه‌های مختلف ادراکی و مادی بررسی نمود. همچنین مؤلفه‌های مادی تحت تأثیر عوامل کالبدی (تعدد فضا، تراکم، نوع مصالح ساخت، گونه‌شناسی و تنوع، دسترسی)، عوامل زیست محیطی (توجه به اقلیم، مخاطرات طبیعی، رعایت همجواری‌ها، وجود طبیعت، عدم وجود آلودگی‌های محیطی) و مؤلفه‌های ادراکی در جنبه‌های فرهنگی (اعتقادات مذهبی، هویت، روش زندگی)؛ جنبه روانی (امنیت، حس مکان و قلمروهای رفتاری) و جنبه اجتماعی (مشارکت و پیوند روابط افراد با یکدیگر) قرار

می‌گیرند. از این رو ایجاد معماری با کیفیت مطلوب در نگاه جامع به آن، تحت تأثیر نیازهای کاربران، طراحی متناسب با کاربری و کیفیت مطلوب ساخت ساختمان می‌باشد (Almusaed & Almssad, 2020: 3586). همچنین مطالعات صورت گرفته نشان دهنده ابعاد مختلفی از تحقیق به صورت مجزا بوده که در چارچوب روابط انسان در محیط معماری و کیفیت زیستی مطرح شده‌اند. این موضوعات به صورت مجزا بررسی شده و ارتباطی واحد میان آنها برقرار نشده است. در حالی که پژوهش حاضر در تلاش است تا ارتباط میان بُعد وجودی انسان در ایجاد کیفیت زیستی با نگاه فرهنگ اسلامی را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. بر همین اساس موضوع این پژوهش در چارچوب تفکرات اسلام و میزان ارتباط آن با زیست افراد در معماری مکان‌های مذهبی شکل می‌گیرد.

مبانی نظری پژوهش

شناخت انسان از خود

شناخت به عنوان موضوعی با اهمیت و برای کشف حقایق کاربرد دارد که پژوهشگران علوم مختلف با شناخت مسائل به سطحی از حقایق وجودی دست می‌یابند. یکی از این حقایق، خودشناسی انسان است که با تعمق و کشف ابعاد آن، مسیری جدید از حقایق وجودی انسان به دست می‌آید. حقایق و شناخت پیچیدگی‌های انسان دارای ابعاد مختلفی است که مستعد درک بیشتر و بهتر مفاهیم خودشناسی می‌باشد (مهدی‌پور و بهادری، ۱۳۹۰: ۸۸). همچنین انسان نیز خود موجودی کنجکاو بوده و به دنبال کشف حقایق وجودی خویشتن می‌باشد که یکی از این حقایق، شناخت و دستیابی به ذات باری تعالی است. به این ترتیب حضور نفس الهی در خلقت آدمی، زمینه کشف انسان‌شناسی و شناخت وی از خود

می‌باشد که با توجه به مفاهیم و تعمق انسان‌شناسی، دستیابی به این حقیقت موضوعی دشوار است (رجبی، ۱۳۹۲: ۹۰). دشواری این موضوع با در نظر گرفتن مفاهیم شفافیت و حضورپذیری سبب کشف حقایق و شناخت ارتباط زیستی انسان می‌گردد. از این رو بهره‌مندی از کیفیت زیستی را می‌توان در شناخت از رفتارهای سازمان یافته متأثر از باور و اعتقادات، فرهنگ و ارزش‌های یک جامعه دانست (نوروزی، ۱۳۹۹: ۷۶) که چارچوب‌های مرتبط با اسلام و خداوند متعال را شکل می‌دهد. با این وجود خودشناسی در این راستا زمینه‌زیست اسلامی را ایجاد کرده و بهره‌مندی از آن در سطوح مختلف زیستی ایجاد می‌گردد. خودشناسی به معنی شناخت خود و دانایی بر نفس خود است که موضوعی برای خداشناسی محسوب می‌گردد (دهخدا، ۱۳۸۵). در موضوع خودشناسی به مطالعات انسان‌شناسی و بررسی ماهیت وجودی انسان پرداخته می‌شود که خودشناسی در آن به عنوان یک مفهوم فلسفی یاد می‌شود (Gallup, 1979). همچنین می‌توان آن را به عنوان یک جنبه تربیتی در نظر گرفت که به کشف استعداد، رفتار و اعمال انسانی می‌پردازد (ستاری و جوانی، ۱۳۹۸: ۱۵۰). صاحب‌نظران و متفکران تعاریفی در رابطه با خودشناسی انسان ارائه می‌دهند که دارای جنبه‌های مختلفی می‌باشد (نمودار ۲). ملاصدرا خودشناسی را یکی از موضوعات پر اهمیت دانسته که با تدبیر از ماهیت وجودی انسان و معرفت پیدا کردن وی از نفس خود، شکل می‌گیرد (رجبی، ۱۳۹۲). همچنین ابن عربی در این رابطه بیان می‌کند که مسیر دستیابی به معرفت الهی در شناخت نفس انسانی و وجود خود است (مهدی‌پور و بهادری، ۱۳۹۰). همچنین جایگاه خودشناسی در سطحی با اهمیت بالا در نظر گرفته شده و می‌توان آن را به عنوان مسیری برای دست

می‌گردد. رشد و تعالی انسان در ارتباط با گذر از سیر مراتب وجودی و دستیابی به مفهوم خودشناسی فراهم می‌آید که بر اساس نمودار ۲، دارای جنبه‌های مختلفی می‌باشد. به طوری که می‌توان هویت، جایگاه و تکامل انسان را از موضوعات مؤثر بر خودشناسی انسان در نظر گرفت ولی موضوع خاص و مورد اهمیت در شکل‌گیری موارد مذکور، به ذات انسانی و حقیقت وجودی وی باز می‌گردد که برگرفته از پیچیدگی‌های خلقت الهی و ذات باری تعالی است (نوروزی و کوهی اصفهانی، ۱۳۹۲)؛ (معمدی، ۱۳۹۲).

یابی به حقیقت الهی دانست. قرآن در باب خودشناسی بیان می‌کند که واژه خود در کلمه خودشناسی به روح الهی اشاره داشته و خودشناسی را در شناخت مقام واقعی الهی در پیشگاه خداوند می‌داند (حاجی صادقی، ۱۳۸۳). به طوری که انسان آگاهی لازم را از حقیقت وجودی خود داشته باشد و بداند که معرفت وجودی و ذات دمیده شده الهی در خویشتن، عاملی برای برتری و استعداد وی در کشف حقایق و پیشرفت جهان هستی است (همان). تحقق کشف انسان در شناخت ذات الهی و معرفت نهادینه در حقیقت وجودی وی است که زمین‌های برای تعالی و رشد محسوب

نمودار ۲: جنبه‌های خودشناسی مؤثر بر زیست انسان.

ماخذ: ویرایش شده از منابع رجبی، ۱۳۹۲؛ مهدی‌پور و بهادری، ۱۳۹۰؛ حاجی صادقی، ۱۳۸۳.

نماید. همچنین سلسله مراتب شناخت انسان از حقیقت وجودی خود نیازمند آگاهی بر بودن (شناخت تمایزات خود، از سایر موجودات که زمینه درک بهتر و ایجاد نگاهی عمیق به ماهیت وجودی و داشته‌های انسان دارد) (اسحاقی‌نسب و زمانی‌ها، ۱۳۹۹: ۱۱۳)؛ (مروتی و همکاران، ۱۳۹۸)، آگاهی بر اراده آزاد (انسان موجودی آزاد در انتخاب و اعمالش است که با به واسطه قدرت فکر و اراده خویشتن، در مسیر منتخب خود قدم بر می‌دارد)؛ (حسین‌زاد، ۱۳۹۷: ۱۹۸)؛ (سقا و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۵-۶۶)، آگاهی بر زیبایی (مفهوم زیبایی در تقرب الهی معنی شده و زیبایی مادی به واسطه حواس پنج‌گانه و توسط عقل در سطوح مختلف ایجاد می‌گردد. همچنین از آنجایی که انسان ماهیت کمال‌گرایی دارد؛ می‌توان بیان نمود که هرچه وجود و ماهیت مورد نظر، کامل‌تر و به حقایق الهی نزدیکتر

با توجه به پیچیدگی‌های خلقت انسان و حقیقت وجودی آفرینش وی در جهان هستی، می‌توان آگاهی انسان بر خود را موضوعی ریشه‌دار در سایر جنبه‌ها در نظر گرفت که زمینه‌ایجاد کیفیت زیستی را فراهم می‌آورد (غنی‌فر و خاراوی، ۱۳۹۸: ۹۹-۱۰۰). همچنین کیفیت زیستی به عنوان عاملی مشترک میان انسان و محیط جلوه‌گر مفهوم خودشناسی می‌باشد که با آگاهی بر خود حاصل می‌گردد.

آگاهی انسان بر خود

طبق تعاریف صورت گرفته از آگاهی انسان بر خود، می‌توان آن را با مفاهیم تکامل و رشد مورد مطالعه قرار داد. در این مسیر نیاز است تا انسان جهت شناخت از خود گام برداشته و مسیر تعالی و رشد را طی

باشد؛ زیاتر تصور خواهد شد). (حسن‌زاد و بهشتی، ۱۳۹۳: ۴۲-۴۳)؛ (خورسند و نقره‌کار، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۱۱۰)، آگاهی بر حقیقت (به معنی شناخت از حقایق زیست انسانی است که موجب رشد و دستیابی به اهدافش خواهد شد. همچنین حقیقت وجودی انسان به‌همان ساحت فرامادی باز می‌گردد که بر اندیشه و تدبیر، ذهن و قدرت شناخت او از ماهیت وجودی خود تأثیر گذار است). (جعفریان و فرامرز قراملکی، ۱۳۹۳: ۹۲)؛ (غیاشی، ۱۳۹۷: ۷-۹) و آگاهی بر خیر (خیر و خوبی از اندیشه‌های نهادینه در تفکر اسلام است که انسان با آگاهی بر خیر و خوبی‌ها زمینه آسایش و تکامل را برای خود فراهم می‌کند) (موسوی، ۱۳۹۹: ۱۶۰) است.

رابطه خودشناسی و کیفیت زیست انسان در معماری

کیفیت زیستی یکی از جنبه‌های مؤثر بر ماهیت وجودی انسان است که به‌واسطه شناخت انسان از خود و در نظر داشتن جنبه‌های مختلف وجودی انسان به حقیقت می‌پیوندد. همچنین اسلام به عنوان یک دین توحیدی، الگوهای را برای حیات متعالی و کیفیت زیستی انسان در نظر گرفته است (بمانیان، ۱۳۹۳: ۷۳) که متأثر از جنبه‌های مادی (کالبد و محیط زیست) و ادراکی (عوامل مذهبی و فرهنگی، عوامل روانی و عوامل اجتماعی) می‌باشد (Altman & Rogoff, 1987; Rapaport, 2005) و (امین‌پور و همکاران، ۱۳۹۷). تحقق این عوامل در اندیشه‌های اسلام با بستری از مؤلفه‌های فیزیکی و متأثر از ادراک انسان و در جنبه‌های مختلف ایجاد می‌گردد. جنبه‌هایی شامل حس ایمان (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵)، حس زمان (استوار و همکاران، ۱۳۹۴)، حس مکان (فلاح و همکاران، ۱۳۹۶)، حس امان، حس وحدت (نقی‌زاده، ۱۳۹۱)، حس آگاهی (صیاد و همکاران، ۱۳۹۸) و حس حضور (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷)؛ (نقی‌زاده، ۱۳۹۱) که بر رابطه

میان معماری و انسان نقش دارند. این رابطه به واسطه مؤلفه‌های حسی ایجاد شده و بر کیفیت زیستی از نگاه اسلام نقش دارند. به‌طوری که جنبه‌های حسی مشترک میان انسان و معماری تحت تأثیر موارد مذکور بوده و به‌واسطه شناخت انسان از خود مطرح گردد و انسان با شناخت از خود به آگاهی رسیده و جنبه‌های مختلف آگاهی در انسان نمود پیدا می‌کند. درحالی که خودشناسی و آگاهی از خود باعث شکل‌گیری حواس مشترک در حقیقت وجودی انسان شده و نمود آن در معماری ایجاد می‌گردد.

حس ایمان

مفهومی است که در دو جنبه معرفت و اقرار زبانی تبیین می‌شود (خادمی و علیزاده، ۱۳۸۸) و در آن می‌توان از سه دیدگاه مختلف بهره‌مند شد. حس ایمان در دیدگاه نخست، ادله را بر ظاهر در نظر گرفته و بنا بر برخی معانی عمل می‌گردد (همان). در دیدگاه واژه‌شناسان، دین به معنی سرسپردگی و سرفروود آوردن در برابر مقررات معین است و در نگاه گروه رسول خدا، سرسپردگی و خضوع در برابر مقررات معین است (میرزایی، ۱۳۹۶: ۶۲-۶۳). از این رو اندیشمندان اسلامی، آن را باور قلبی مبتنی بر موضوع تقدس بر می‌شمرند (مجیدی بیدگلی، ۱۳۸۶: ۷۹) که در این راستا علامه طباطبایی ایمان را ماهیتی سلسله‌مراتبی و درجه‌بندی شده می‌داند و انسان بسته به مرحله زندگی خود، به مقام و درجه ایمانی متناسب دست می‌یابد (همان: ۹۶-۹۷). همچنین دستیابی به درجات حس ایمان در معماری می‌تواند با تقرب به معنویات الهی و با طی نمودن مسیری برای تقرب الهی ایجاد گردد (گنجینه و نمکی، ۱۳۹۴) که شهید مطهری دستیابی به معنویت را شناخت خدا و ایمان به او می‌داند که منجر به حس ایمان می‌گردد (مطهری، ۱۳۸۷: ۴۶۱) که با توجه به اتمسفر فضایی و حس

معنویات الهی در معماری در فضا و تزئینات مرتبط شکل می‌گیرد (پرتو و همکاران، ۱۴۰۰). مصداق این موضوع در نمونه‌های بافت تاریخی مشاهده شده و مفهوم معنویات را می‌توان در مؤلفه‌های کالبدی (فرم و هندسه، نقوش و تزئینات)؛ مؤلفه‌های حسی (رنگ، نور، صدا) و فعالیت بررسی نمود (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۷-۶۹)؛ (گنجینه و نمکی، ۱۳۹۴) که سبب ایجاد حس ایمن در افراد می‌گردد.

حس زمان

حس زمان تجربه درونی و شخصی از ادراک در واحد زمان است که به صورت وابسته شکل می‌گیرد (سوری و همکاران، ۱۳۹۲). این حس با مفاهیمی همچون ادراک زمان و تجربه زمان مرتبط است که می‌توان آن را با عواملی متأثر از تغییر رویدادها در بازه‌های زمانی مرتبط دانست (همان). همچنین پوپل مؤلفه‌های حس زمان را تحت تأثیر طول مدت زمان، غیر هم زمانی، نظم، گذشته و حال، تغییرات زمانی بر می‌شمرد (poppel, 1978). حس زمان در ماهیت زیستی مطرح می‌شود که در اعمال تکراری و به صورت ریتم در الگوهای زیستی تبیین می‌گردد (همانند تنفس منظم، چرخه تولد یا مرگ و غیره) (سوری و همکاران، ۱۳۹۲). این تأثیر در بازه‌های زمانی مختلف زیست انسان، سبب تغییر در جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی می‌گردد (صالحی، ۱۳۹۲). جنبه‌های زمان در معماری را می‌توان مرتبط با موضوعاتی چون شناخت فعالیت افراد در زمان، حفظ ارزش‌ها در گذر زمان، مدیریت پیکره‌بندی و ساخت در بازه زمان و کارکردهای مورد نیاز در دوره‌های زمانی مختلف در نظر گرفت. گذر زمان عاملی است که بر معماری تأثیر گذاشته و می‌توان آنرا جهت پاسخ‌گویی به زمانه تغییر و با شرایط زیستی انسان تطبیق داد. بررسی حس زمان در معماری با توجه به مؤلفه‌های

تطبیق فعالیت و زمان، میزان ثبات عناصر ساختاری و تثبیت هویت، حفظ و نگهداری در طول زمان و جلوگیری از صدمات ناشی از عمر ساختمان، صورت می‌گیرد (سوری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۰).

حس مکان

حس مکان حاصل ارتباط درونی انسان، تصورات ذهنی وی و ویژگی‌های محیطی است (فلاح و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹). این حس را می‌توان تعریف کننده فضا، شاخصه‌ای هویتی با ساختارهای عینی و ذهنی در نظر گرفت که محیط را معنا می‌بخشد (شاهرودی کلور و همکاران، ۱۳۹۹). حس مکان با نگرش و اندیشه‌های افراد در تعامل بوده و منتج به فهم و درکی عمیق در وی می‌شود (کاشی و بنیادی، ۱۳۹۲: ۴۵). عوامل مؤثر بر حس مکان تحت تأثیر کالبد (نشانه شناسی، تصویرسازی، تداعی ذهنی) و شناخت (عوامل ادراکی، عوامل عاطفی، عوامل رفتاری) می‌باشد (proshansky et al, 1983)؛ (Low & Altman, 1992)؛ (shumaker, 1981). این دو جنبه بادر نظر گرفتن فعالیت، ویژگی‌های کالبدی و ارتباط با زمینه به احساسات ایجاد شده در مکان می‌پردازد. سپس محیطی متناسب و مطلوبی برای زیست گروه‌های مختلف انسانی را فراهم می‌آورد. مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری حس مکان شامل کالبد، اجتماع، فرهنگ، فرد، خاطرات و تجارب، رضایتمندی از مکان، فعالیت و تعامل، زمان و مشارکت افراد می‌باشد (زنگنه و همکاران، ۱۴۰۰: ۴). از میان جنبه‌های مذکور، نقش کالبد در احساسات انسان سطوح مختلفی از تعلق خاطر به آن را ایجاد کرده و سبب دل‌بستگی به مکان می‌شود (شاهرودی کلور و همکاران، ۱۳۹۹) از طرفی این سطوح را می‌توان تحت تأثیر ادراکات و رضایتمندی از حس مکان دانست که بر کیفیت زیستی انسان مؤثر اند (جدول ۱). سطوح آن شامل ادراک فیزیکی محیط و تمایزات معماری، دل‌بستگی

به مکان به واسطه فعالیت مشترک، اهداف فرهنگی مشترک میان کاربران در معماری، دلپستگی به مکان به واسطه خاطرات و تجارب مثبت، رضایتمندی از مکان به واسطه رابطه احساسی با مکان، ارتباط معنایی میان فعالیت انسان در تعامل با محیط، گذر زمان در شکل‌گیری دلپستگی انسان به معماری، ترجیحات فرهنگی متناسب با کاربری در جهت تأمین نیازها، تأثیرگذاری افراد بر مکان به لحاظ ساختاری و فعالیتی می‌شود (زنگنه و همکاران، ۱۴۰۰)

حس امان

حسی که به تبیین جایگاه انسانی در میان سایر موجودات پرداخته و روابط میان آنها را تعیین می‌کند (برپو، ۱۴۰۰). در این میان آفرینش عالم و سایر موجودات برای انسان بوده و ملاصدرا از انسان به عنوان هدف غایت هستی نام می‌برد (فارسی‌نژاد و دژآباد، ۱۳۸۸: ۱۰۹) که به واسطه نوع خلقت انسان و جایگاه تعقل وی بر سایر موجودات اهمیت می‌یابد. بر این اساس جایگاه حس امان تحت تأثیر عقل انسان شکل گرفته و می‌توان کالبد معماری را بر پایه ایجاد فضاهایی برای اندیشیدن و مفهوم بداعت در معماری، مورد مطالعه قرار داد. این موارد تحت تأثیر مؤلفه‌هایی چون خوانایی و ادراک معماری، نوآوری و خلاقیت در عناصر و اجزای مختلف معماری، اندیشه و معنی‌های مستتر در معماری شکل می‌گیرد (علیپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۸)؛ (همان، ۱۳۹۸).

حس وحدت

وحدت نوعی یکپارچگی است که می‌تواند در فیزیک بنای معماری و عناصر سازنده آن (همچون تزئینات) به کار گرفته شود و در اسلام به اصل توحید و وحدانیت خداوند متعال اشاره دارد (موسی پور، ۱۳۹۷).

حس وحدت در خودشناسی، انسان را به حقیقت الهی و یگانگی خدا نزدیک می‌کند و توجه به آن راهی برای دستیابی به این حس محسوب می‌شود. همچنین وحدت به معنی یکی شدن و همپارچگی است که در معماری به واسطه جنبه‌های بصری قابل مشاهده می‌باشد (روزبه و همکاران، ۱۳۹۴). به این ترتیب می‌توان وحدت در ظاهر معماری را به واسطه اصولی چون مرکزگرایی، تقارن، توازن، توافق، تطابق، تشابه، تجانس، تناظر، تساوی، تعادل، تناسب، محوریت، سلسله مراتب، وحدت در عین کثرت، درونگرایی و برونگرایی مورد بررسی قرار داد (آرین و همکاران، ۱۳۹۶) که منجر به ذهنیت می‌گردند.

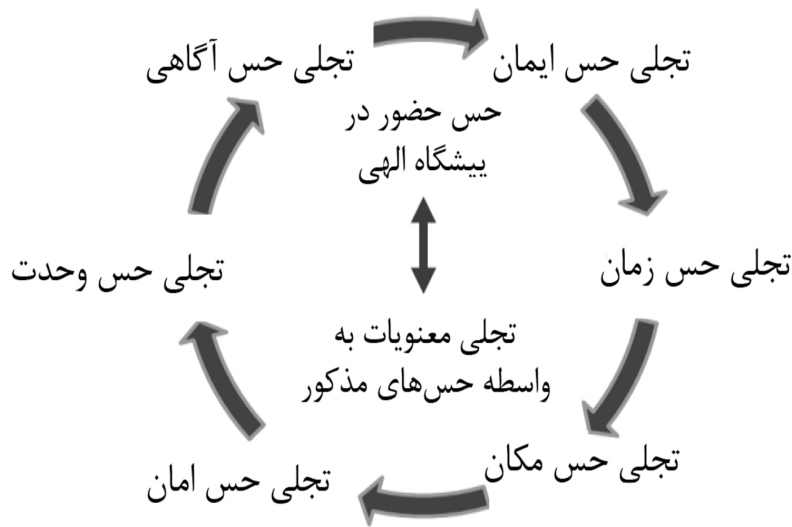
حس آگاهی

این حس به روند انطباق اطلاعات و ذهن انسان کمک کرده و درک وی از محیط را افزایش می‌دهد (حسین‌زاد و شریف‌زاد، ۱۳۹۸). بر این اساس می‌توان انسان را موجودی به دنبال کسب آگاهی و شناخت از محیط پیرامون دانست. در این موضوع دو عامل اطلاعات محیط و ویژگی‌های فرد تأثیر گذار بوده و برای افراد مختلف، سطوح متفاوتی از شناخت ایجاد می‌گردد (رضایی و حسینی، ۱۳۹۴). به طوری که برخی افراد، بیش از سایر گروه‌ها نسبت به موضوع شناخت پیدا می‌کنند. این میزان تحت تأثیر نیازها، انگیزه، قابلیت محیط، ادراک، تصویر ذهنی و معنا شکل می‌گیرد (همان) که می‌توان آنها را بر درک و میزان بداعت یک موضوع مرتبط دانست. همچنین رابطه انسان با خویشتن در چارچوب حس آگاهی، منجر به احساس هویت و موضوعات مرتبط با آن می‌گردد (نقی‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۳). به طوری که حس آگاهی در معماری را می‌توان بر تداوم هویت معماری و با موضوع بداعت مرتبط دانست

حس حضور

حس حضور تحت تأثیر حواس ذکر شده در این بخش بوده و در یک رابطه میان انسان و معبود سبب شناخت و حضور در پیشگاه الهی قرار می‌گیرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۱). همچنین اصلی‌ترین دلیل حس حضور انسان در پیشگاه الهی، نخست دستیابی به عالی‌ترین درجه الهی در زیست انسان و ثانیاً یادآوری مداوم انسان در محضر خداوند و هدایت آن به مسیر روشن می‌باشد (همان).

که مسیری برای ایجاد درک بهتر آن می‌باشد. مؤلفه‌های مرتبط با موضوع حس آگاهی و هویت معماری تحت تأثیر جنبه‌هایی چون مفاهیم و معناهای مرتبط با فرهنگ و اعتقادات (فرامپتون، ۱۳۸۵: ۱۰۸)، انطباق با نیاز کاربران و متناسب بودن با فعالیت (کالن، ۱۳۹۰: ۷)، نوآوری و میزان خوانایی اثر معماری (لینچ، ۱۳۹۰: ۱۷۲) را در بر می‌گیرد که می‌توان در تعامل با معماری مورد بررسی قرار گیرد.

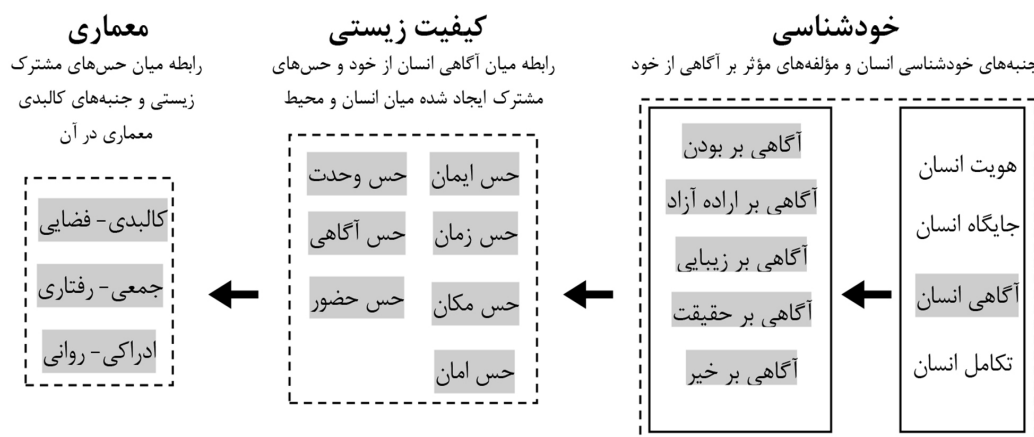
نمودار ۳: مؤلفه‌های مؤثر بر حس حضور انسان در تعامل با معماری. مأخذ: ویرایش شده از نقی‌زاده، ۱۳۹۱

دانست که در ایجاد حس حضور در پیشگاه الهی نقش داشته و سبب دوری انسان از غفلت و نامناسبات می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۳-۴۴). به همین سبب تجلی معنویات الهی در تزئینات و فضاها معماری به عنوان دستمایه‌هایی برای تجلی و ظهور آیات و کلام الهی در معماری محسوب می‌شود که می‌توان دستیابی به آن را در چرخه‌ای به هم پیوسته (نمودار ۳) در نظر گرفت.

در نتیجه می‌توان بیان نمود که انسان با توجه به حس حضور و قدم برداشتن در مسیر الهی، می‌تواند کیفیت زیستی مطلوب و روشنی را به واسطه آگاهی از خویشتن و حضور در پیشگاه الهی بدست آورد. بر این اساس توجه به این احساس را می‌توان در عرصه ظهور رساندن معنویات در معماری در نظر گرفت. به این ترتیب می‌توان دستیابی به حس ایمان، حس زمان، حس مکان، حس امان، حس وحدت و حس آگاهی را از مواردی

بر اساس توصیفات کیفی مطرح شده در مبانی نظری پژوهش می‌توان کیفیت هر یک از حس‌های معماری را بر مبنای اهمیت مصداق‌های به کاررفته در نمونه، مورد بررسی قرار داد. از سویی دیگر می‌توان حواس مشترک میان انسان و معماری را در چارچوب‌های کالبدی- فضایی، جمعی-

رفتاری و ادراکی- روانی در نظر گرفت. این موضوع متأثر از رابطه ایجاد شده میان سه جنبه اصلی خودشناسی و آگاهی انسان از خود، کیفیت زیستی و حس‌های مشترک میان انسان و محیط در معماری می‌باشد (نمودار ۴).

نمودار ۴: رابطه میان خودشناسی و کیفیت زیستی در محیط معماری

روش تحقیق

تحقیق حاضر ترکیبی از روش‌های کمی و کیفی است که به بررسی ابعاد مختلف ارتباط انسان با خود جهت ایجاد کیفیت زیستی می‌پردازد. به طوری که با شناخت انسان از خود زمینه کمال در وی ایجاد شده و کیفیت زیستی افزایش می‌یابد. از این رو دو جنبه کیفی و کمی مورد اهمیت بوده و مؤلفه‌های مؤثر بر شناخت انسان از خود، مورد اهمیت می‌باشد. به طوری که جنبه کیفی آن با توصیفات مرتبط از مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات صورت گرفته و جنبه کمی آن با تحلیل داده‌های عددی شکل می‌گیرد. داده‌های عددی، بر اساس ارزش‌گذاری پژوهشگران تعیین شده و دلیلی بر توصیفات کیفی می‌باشد که با روش کوداس در ۶ مرحله ارزیابی می‌گردد. همچنین چارچوب نظری پژوهش بر اساس مؤلفه‌های مؤثر

بر کیفیت زیستی و رابطه آن با خودشناسی ایجاد شده‌اند. این مؤلفه‌ها شامل حس ایمنی، حس زمان، حس مکان، حس امنیت، حس وحدت، حس آگاهی و حس حضور می‌باشد. هر یک از مؤلفه‌ها بنا به میزان تأثیر در نمونه، مورد بررسی قرار گرفته و ارزش هر کدام بر اساس نظر پژوهشگران و مشاهدات صورت گرفته از محیط، تعیین می‌گردد. ارزش‌گذاری اولیه بر اساس اعداد صحیح در بازه طیف لیکرت تعیین می‌شود تا در روند تحلیل عددی داده‌ها، به کارگرفته شوند. پایایی پرسش‌های پژوهش بر اساس داده‌های عددی با آلفای کرونباخ ۰.۸۹۳۹ به دست آمده است که میزان مناسبی محسوب می‌شود. همچنین روایی آن بر اساس کیفیت سنجی مؤلفه‌ها و با روش کوداس در جدول ۳ تعیین شده است.

بی مقیاس‌سازی آن مورد نظر می‌باشد. نرمال‌سازی در روش کوداس با تکنیک رومینا و طبق فرمول صورت می‌گیرد (Keshavarz ghorabae et al, 2016)

در مرحله نخست، اعداد به دست آمده از طیف لیکرت به صورت درصد تعیین شده و تشکیل ماتریس دو بُعدی (جدول ۱) می‌دهند. سپس در مرحله دوم سنجش هر درایه و

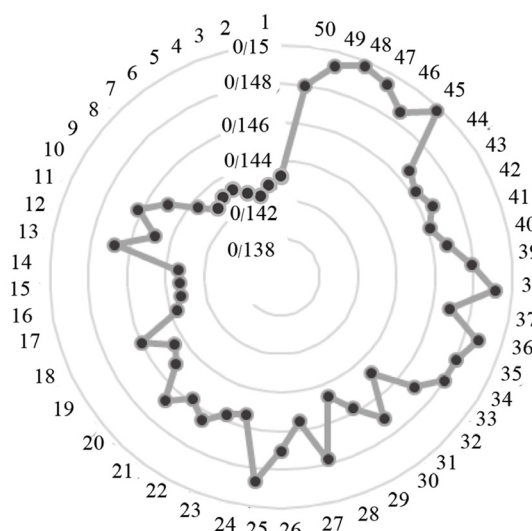
جدول ۱: ماتریس اولیه

پاسخ کاربران مسجد جامع دزفول																									X
مؤلفه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵
ایمان	۹۱	۸۶	۶۹	۹۳	۹۶	۹۵	۸۷	۸۶	۹۰	۹۶	۶۶	۹۷	۸۰	۸۴	۸۸	۸۲	۹۶	۵۸	۵۰	۹۵	۸۷	۱۰۰	۵۰	۵۵	۵۰
زمان	۵۰	۶۵	۵۸	۸۳	۸۶	۷۸	۷۹	۶۹	۴۰	۴۶	۴۵	۴۲	۱۰۰	۱۰۰	۹۶	۱۰۰	۸۶	۸۸	۷۰	۷۸	۷۹	۸۷	۷۵	۷۶	۳۰
مکان	۸۶	۹۰	۶۸	۶۷	۹۱	۸۹	۷۹	۹۳	۷۰	۴۲	۸۷	۴۰	۱۰۰	۹۱	۹۷	۱۰۰	۹۱	۸۹	۸۰	۸۰	۶۹	۸۹	۸۰	۸۴	۴۳
آمان	۶۰	۶۶	۶۷	۷۴	۷۶	۶۵	۶۶	۵۹	۱۰۰	۱۰۰	۶۹	۹۰	۹۹	۹۲	۹۶	۱۰۰	۷۰	۱۰۰	۹۰	۳۵	۶۶	۴۰	۹۹	۹۲	۴۵
وحدت	۸۷	۹۶	۵۹	۸۶	۹۹	۹۳	۸۱	۷۸	۹۵	۹۶	۷۲	۸۹	۹۰	۹۳	۹۴	۱۰۰	۹۹	۸۲	۸۵	۹۳	۴۵	۱۰۰	۸۵	۸۹	۶۰
آگاهی	۷۲	۷۱	۶۶	۶۹	۷۷	۶۹	۸۷	۹۵	۸۵	۸۹	۴۹	۸۳	۸۰	۸۶	۸۸	۷۹	۵۹	۹۰	۷۵	۶۹	۷۵	۷۵	۷۷	۷۷	۳۲
حضور	۷۴	۸۹	۶۰	۸۳	۵۹	۷۶	۸۸	۹۸	۸۰	۸۷	۷۵	۷۹	۹۰	۹۳	۹۷	۱۰۰	۴۵	۸۰	۷۵	۶۶	۷۵	۷۵	۷۶	۷۶	۴۴
مؤلفه	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	۴۱	۴۲	۴۳	۴۴	۴۵	۴۶	۴۷	۴۸	۴۹	۵۰
ایمان	۹۶	۵۸	۹۵	۱۰۰	۹۸	۸۷	۹۹	۹۹	۹۹	۹۶	۹۵	۹۶	۹۵	۸۷	۹۵	۱۰۰	۹۵	۱۰۰	۸۹	۹۵	۹۰	۹۶	۹۳	۸۷	۹۳
زمان	۸۶	۸۸	۷۸	۹۵	۹۹	۹۷	۸۶	۸۶	۸۶	۸۶	۷۸	۸۸	۷۸	۷۸	۷۹	۸۹	۸۷	۹۹	۱۰۰	۷۸	۵۰	۸۶	۵۳	۷۹	۸۸
مکان	۹۱	۸۹	۸۰	۹۶	۱۰۰	۶۹	۹۱	۹۱	۹۵	۹۱	۸۰	۸۹	۸۰	۹۱	۹۶	۹۵	۱۰۰	۹۵	۹۵	۸۰	۸۶	۹۱	۸۶	۶۹	۹۵
آمان	۷۰	۹۹	۳۵	۹۸	۹۷	۶۶	۱۰۰	۷۰	۷۰	۷۰	۱۰۰	۶۰	۳۵	۳۵	۷۹	۱۰۰	۸۶	۱۰۰	۹۰	۳۵	۹۲	۷۰	۴۵	۶۶	۷۷
وحدت	۹۹	۸۲	۹۳	۹۹	۹۹	۹۳	۱۰۰	۹۹	۹۹	۹۹	۹۳	۱۰۰	۱۰۰	۹۳	۴۵	۱۰۰	۸۹	۸۹	۸۹	۹۳	۹۸	۹۹	۹۹	۴۵	۹۹
آگاهی	۵۹	۷۹	۶۹	۸۷	۷۳	۸۷	۸۹	۵۹	۵۹	۵۹	۶۹	۸۰	۶۹	۶۹	۸۷	۶۶	۷۶	۶۶	۷۷	۷۱	۶۹	۵۹	۷۳	۸۷	۶۰
حضور	۴۵	۸۰	۶۶	۹۶	۶۳	۶۶	۶۰	۶۰	۶۰	۶۶	۶۶	۶۶	۶۶	۶۶	۶۹	۷۹	۱۰۰	۸۷	۹۶	۶۶	۷۳	۴۵	۷۹	۶۹	۸۰

از این رو ماتریس نرمال موزون تشکیل شده و بر اساس داده‌های اولیه، تمام اعداد به صورت یکپارچه تعیین می‌شوند. سپس بر اساس نظر پاسخ دهندگان (۸ نفر متخصص و ۴۲ نفر از کاربران عمومی بنا) به وزن دهی آنها پرداخته می‌شود. در این روش هدف تعیین وزن هر یک از آنها برای به کارگیری در مراحل بعدی روش کوداس است. بر این اساس لازم است تا با تکنیک آنتروپی - شانون به جهت تکمیل بخشی از محاسبات در روش کوداس بهره‌مند شد. به طوری در آن وزن پاسخ‌گویی افراد در گروه متخصصین و

گروه کاربران تعیین می‌گردد. همچنین وزن دهی انجام شده در قالب یک ظرف محاسباتی انجام شده و داده‌ها به صورت جامع در این رابطه مورد استفاده قرار می‌گیرند و تفکیکی بر اساس ماهیت تخصصی و غیرتخصصی در آن لحاظ نمی‌گردد. بر این اساس مطابق با نمودار ۵، وزن پاسخ متخصصین به روش آنتروپی شانون محاسبه می‌گردد. آنتروپی شانون نشان دهنده مقدار عدم اطمینان حاصل از محتوای یک پیام است که با استفاده از فرمول^۱، وزن نمونه را محاسبه می‌کند (آذر، ۱۳۸۰).

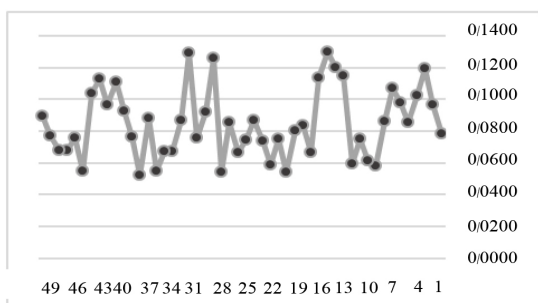
1. $\bar{X}_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sum_{v=1}^m X_{ij}} \bar{X}_{ij} = \frac{\text{Min} X_{ij}}{v_{ij}} (X_{ij})$ (درایه‌های ماتریس)
 2. $E = S\{P_1, P_2, \dots, P_n\} = -k \sum_{j=1}^m \{P_j \ln P_j\}$

نمودار ۵. ارزشگذاری پاسخ متخصصین در محاسبات آنتروپی شانون.

مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از این رو تعداد مورد نظر از افراد در گروه متخصصین به تعداد ۸ نفر و تعداد کاربران استفاده کننده از فضا بر اساس فرمول کوکران محاسبه شده و برای ۴۶ نفر به طور میانگین، معادل ۴۲ نفر می‌باشد. در این صورت کل جامعه مورد بررسی و افرادی که مورد پرسش قرار می‌گیرند؛ معادل ۵۰ نفر از متخصصین معماری و عموم کاربران بنا می‌باشد.

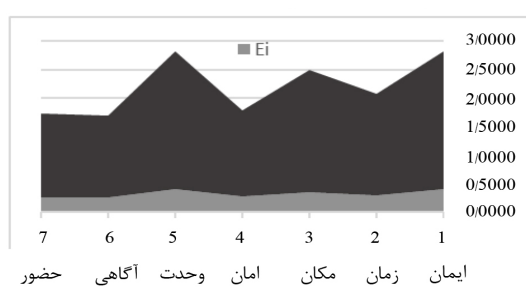
بر اساس مشاهدات در روزهای مختلف به صورت تصادفی، میانگین جامعه کاربران مسجد جامع دزفول معادل ۴۲ الی ۵۰ نفر بوده که شامل کسبه بازار و مردم منطقه می‌باشند. همچنین طی بررسی‌های صورت گرفته از جامعه متخصصین معماری دانشگاه‌های دزفول، تجربه فضا برای ۸ نفر از اساتید این دانشگاه‌ها (دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول و دانشگاه آزاد اسلامی دزفول) فراهم آمده است که نظرات آنها

نمودار ۶. میزان عددی نقطه‌ایده آل منفی

در هر مؤلفه

مقدار عددی ماتریس به عنوان نقطه‌ایده آل منفی کمک کرده و بر اساس مجموع این اعداد به دست می‌آید. بر این اساس می‌توان نسبت پاسخ هر فرد در ارتباط با نقطه‌ایده آل منفی را بر اساس فرمول ۱

نمودار ۷. فاصله تاکسی (Ti) و اقلیدسی (Ej) در مؤلفه‌های

مؤثر بر پژوهش

در مرحله چهارم، نقطه ایده آل منفی (NSj) از ماتریس نرمال موزون تعیین می‌گردد که بر اساس فرمول محاسبه می‌گردد (حسن‌زاد و همکاران، ۱۳۹۹). محاسبه اعداد در این مرحله به تعیین کوچکترین

۱. درایه (عدد) Vij مؤلفه‌ایده آل منفی، $NSj = \text{Min}Vij$

دو محاسبه اقلیدوسی و تاکسی تعیین می‌کند. مرحله پایانی این روش، برای انتخاب گزینه بهینه و تعیین ارزش هر مؤلفه کاربرد دارد. به طوری که در آن به طور قطع کیفیت به کارگیری هر مؤلفه در نمونه مورد بررسی و نسبت به پاسخ افراد، تعیین می‌شود. در نهایت ارزش عددی آن بیان شده و بر اساس رتبه، ارائه می‌گردد. در این راستا میزان عدد و رتبه هر یک از مؤلفه‌ها دارای یک رابطه مستقیم بوده و رتبه‌های برتر مربوط به اعداد بالاتر می‌باشند (جدول ۲).

محاسبه و مورد بررسی قرار داد. در مرحله پنجم، محاسبه فاصله اقلیدوسی (Ej) و فاصله تاکسی (منهتن) (Ti) صورت می‌گیرد. این محاسبات با استفاده از فرمول‌های مربوطه و جهت تعیین دوری مؤلفه‌ها نسبت به گزینه ایده آل منفی در نظر گرفته می‌شود. فاصله اقلیدوسی و فاصله منهتن به دلیل بررسی یک نمونه خاص در مؤلفه‌های مختلف، مقدارهایی برابر داشته و تحت تأثیر یک ماتریس ۱۷×۷ محاسبه می‌گردد. بر همین اساس نمودار ۷ میزان هر یک از مؤلفه‌ها را در

جدول ۲. رتبه بندی مؤلفه‌های مرتبط با پژوهش

مؤلفه	رتبه	Hi	مؤلفه	رتبه	Hi	مؤلفه	رتبه	Hi
حس ایمان	۱	۱۰۰۱۵۶	حس حضور	۴	۰۰۵۲۶۶	حس امان	۷	-۱۰۵۱۷۹
حس زمان	۲	۰۰۶۸۱۹	حس مکان	۵	۰۰۱۵۳۲			
حس وحدت	۳	۰۰۵۴۵۶	حس آگاهی	۶	۰۰۰۷۶۷			

این رو تنوع جامعه آماری افراد را می‌توان به تفکیک تخصص (کاربران عمومی و افراد صاحب نظر) و به تفکیک جنسیت (خانم‌ها و آقایان) دسته بندی کرد که در جدول ۳ قابل بررسی است. در ماتریس اولیه (جدول ۱) نظر افراد ۱ الی ۸ مربوط به افراد متخصص و صاحب نظران این حوزه می‌باشد. همچنین از شماره ۹ الی ۵۰ مربوط به افراد غیر متخصص و عموم کاربران است. از طرفی دیگر شماره ۱ الی ۳۵ مربوط به آقایان و شماره ۳۶ الی ۵۰ مربوط به خانم‌ها می‌باشد. همچنین توجه به این تفکیک‌های آماری می‌تواند نتایج متفاوتی در گروه خود ایجاد نماید که توجه به

در رابطه با رتبه بندی مؤلفه‌ها می‌توان کیفیت هر یک از آنها را بر اساس رتبه‌های بیان شده تبیین نمود. این رتبه بندی شامل رتبه ۱ برای مؤلفه حس ایمان، رتبه ۲ برای مؤلفه حس زمان، رتبه ۳ برای مؤلفه حس وحدت، رتبه ۴ برای مؤلفه حس حضور، رتبه ۵ برای مؤلفه حس مکان، رتبه ۶ برای مؤلفه حس آگاهی، رتبه ۷ برای مؤلفه حس امان می‌باشد. در رابطه دیدگاه‌های موجود می‌توان حواس مشترک مختلف ایجاد شده در گروه‌های مختلف انسانی می‌توان به رتبه بندی مجزایی برای هر یک از آنها با ارزش گذاری‌های متفاوت اشاره نمود. از

$$1. Ti = \sum_{j=1}^m |V_{ij} - NS_j| \quad E_j = \sqrt{\sum_{j=1}^m (V_{ij} - NS_j)^2} - E_j$$

فاصله منهتن Ti - فاصله اقلیدوسی E_j

آنها شناخت متفاوتی از ادراک فضای مسجد را برای کاربران مختلف ایجاد می‌نماید. کیفیت حواس مشترک ایجاد شده از نظر متخصصین شامل ایمان (رتبه ۱)، وحدت (رتبه ۲)، آگاهی (رتبه ۳)، مکان (رتبه ۴)، حضور (رتبه ۵)، ایمان (رتبه ۶) و زمان (رتبه ۷) را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین از نگاه افراد غیر متخصص رتبه بندی حواس مشترک شامل حس ایمان (رتبه ۱)، حس زمان (رتبه ۲)، وحدت (رتبه ۳)، مکان (رتبه ۴)، حضور (رتبه ۵)، آگاهی (رتبه ۶)، حضور (رتبه ۷) می‌باشد.

آنها شناخت متفاوتی از ادراک فضای مسجد را برای کاربران مختلف ایجاد می‌نماید. کیفیت حواس مشترک ایجاد شده از نظر متخصصین شامل ایمان (رتبه ۱)، وحدت (رتبه ۲)، آگاهی (رتبه ۳)، مکان (رتبه ۴)، حضور (رتبه ۵)، ایمان (رتبه ۶) و زمان (رتبه ۷) را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین از نگاه افراد غیر متخصص رتبه بندی حواس مشترک شامل حس ایمان (رتبه ۱)، حس زمان (رتبه ۲)، وحدت (رتبه ۳)، حضور (رتبه ۴)، مکان (رتبه ۵)، آگاهی (رتبه ۶)، حضور (رتبه ۷) می‌باشد.

جدول ۳. مقایسه میزان همپوشانی میان پاسخ‌های گروه‌های مختلف انسانی

رتبه	تفکیک آماری افراد بر اساس تخصص		تفکیک آماری افراد بر اساس جنسیت	
	افراد متخصص و صاحب‌نظر	کاربران عمومی و غیر متخصص	آقایان	خانم‌ها
۱	ایمان	ایمان	وحدت	ایمان
۲	وحدت	زمان	ایمان	زمان
۳	آگاهی	وحدت	زمان	وحدت
۴	مکان	حضور	مکان	مکان
۵	زمان	مکان	حضور	حضور
۶	حضور	آگاهی	آگاهی	آگاهی
۷	ایمان	ایمان	ایمان	ایمان
	در ۲ آیتم معادل ۲۸,۵٪ با یکدیگر همپوشانی دارند.		در ۴ آیتم معادل ۵۱,۷٪ با یکدیگر همپوشانی دارند.	
	همپوشانی تمام گروه‌ها در ۱ آیتم معادل ۱۴,۲٪، همپوشانی در حداقل ۳ گروه آماری و بیشتر از آن، در ۴ آیتم و معادل ۵۱,۷٪؛ همپوشانی در حداقل ۲ گروه آماری و بیشتر از آن در تمام آیت‌ها و معادل ۱۰۰ درصد وجود دارد.			

بر اساس بررسی میزان همپوشانی مؤلفه‌های حواس مشترک در گروه‌های مختلف آماری، می‌توان بیان نمود که حداقل در ۲ گروه، همپوشانی و پاسخ‌های مشترک وجود دارد. نتیجه این موضوع بیانگر افزایش اعتبار درونی پاسخ‌های کاربران در گروه‌های مختلف انسانی است که حداقل در تمام آنها می‌توان ۲ جنبه مشترک میان حواس مشترک انسانی را مشاهده نمود.

بر اساس بررسی میزان همپوشانی مؤلفه‌های حواس مشترک در گروه‌های مختلف آماری، می‌توان بیان نمود که حداقل در ۲ گروه، همپوشانی و پاسخ‌های مشترک وجود دارد. نتیجه این موضوع بیانگر افزایش اعتبار درونی پاسخ‌های کاربران در گروه‌های مختلف انسانی است که حداقل در تمام آنها می‌توان ۲ جنبه مشترک میان حواس مشترک انسانی را مشاهده نمود.

یافته‌های تحقیق

در این بخش هر یک از مؤلفه‌های مؤثر بر کیفیت زندگی در رابطه با خودشناسی و آگاهی بر خود شکل گرفته و در جنبه‌های کمی و کیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به طوری که توصیفات و جمع بندی از نحوه به کارگیری این مفاهیم در نمونه مورد بررسی مربوط به بخش کیفی و رتبه‌های عددی آن مربوط به بخش کمی می‌باشد. در جنبه کمی رتبه ۱ (حس ایمان) و ۲ (حس زمان) با بیشترین تأثیر، رتبه ۳ (حس وحدت)، رتبه ۴ (حس حضور)، رتبه ۵ (حس مکان) با تأثیر متوسط و رتبه‌های ۶ (حس آگاهی) و ۷ (حس امان) با کمترین تأثیر می‌باشد. بنابراین عوامل مورد بررسی در سطوح بیشترین تأثیر و تأثیر متوسط شامل حس ایمان، حس زمان، حس وحدت، حس حضور، حس مکان مورد بررسی قرار گرفته‌اند. حس ایمان در مسجد جامع با رتبه ۱، یکی از مؤثرترین مؤلفه‌ها بر کیفیت زیستی انسان می‌باشد. به طوری که می‌توان کیفیت این مؤلفه‌ها در سه جنبه فرم و هندسه در کالبد معماری (فضا و تزئینات)، نور و رنگ در معماری، صوت و فعالیت در محیط معماری مورد بررسی قرار داد. این حس بیشتر در جنبه‌های ادراکی - روانی نقش داشته و به واسطه تأکید بر یگانگی خداوند متعال به واسطه عینیت بخشیدن این مفهوم در معماری اهمیت عبودیت و بندگی خداوند در تأکید بر فضای شبستان به جهت شکرگزاری و بندگی خداوند، تزئیناتی برگرفته از اسامی و نام‌های مقدس در کالبد معماری شکل گرفته‌اند که نمونه آن در ایوان ورودی مسجد جامع وجود دارد (تصویر ۱). بر اساس پاسخ صاحب نظران و مصداق‌های به کاررفته در معماری، می‌توان بیان کرد که کیفیت محیط معماری بستری برای شکل‌گیری حس ایمان در افراد خواهد شد. حس زمان با رتبه ۲، یکی از مؤلفه‌ها با تأثیر زیاد بر کیفیت زیستی انسان می‌باشد. همچنین این حس به عنوان یکی دیگر از تجربه‌های درونی انسان است که با بررسی اثر زمان بر معماری سنجیده می‌شود. این

جنبه تحت تأثیر مؤلفه‌هایی چون میزان ثبات عناصر معماری، نگهداری و مرمت معماری و میزان تطبیق فعالیت با معماری در گذر زمان می‌باشد. همچنین بر اساس نمودار ۷، تأثیر این جنبه حسی بیشتر بر بُعد کالبدی معماری بوده است که در مصداق‌های مذکور قابل بررسی است. به همین سبب می‌توان وجود حس زمان را در دستیابی به این موارد بررسی نمود که زمینه‌ای برای شناخت این مؤلفه در انسان محسوب می‌شود. از این رو جنبه‌های کیفی این حس در انسان به واسطه تغییرات ایجاد شده در گذر زمان برای بهبود کاربری، نگهداری بنا در دوره‌های مختلف و بازسازی آن جهت ادامه استفاده و تداوم فعالیت‌های مرتبط با آن ایجاد شده‌اند که این مؤلفه را در رتبه ۲ کمی قرار داده است. همانطور که در تصاویر ۱ الی ۶ مشاهده می‌شود، بنای مسجد جامع به صورت بازسازی و مرمت شده در تداوم فعالیت مذهبی خود قرار داشته و محیطی مطلوب را برای نمازگزاران و کاربران خود ایجاد کرده است. همچنین حضور و کارایی در زمان حاضر را می‌توان به عنوان تطبیق فعالیت افراد با بنای مسجد جامع در نظر گرفت که نمود پویایی و پاسخ‌گویی معماری است. حس وحدت با رتبه ۳، یکی از مؤلفه‌های با تأثیر متوسط محسوب شده است که در کیفیت زیستی انسان نقش دارد. به طوری که می‌توان کیفیت این مؤلفه‌ها را در عواملی چون تقارن، توازن، تساوی، کثرت در وحدت، تناسبات، درونگرایی یا برونگرایی، محوریت و سلسله مراتب مورد بررسی قرار داد. همچنین نمود این جنبه حسی بیشتر در بُعد فیزیکی - کالبدی نمود پیدا می‌کند. بنابراین کیفیت آن را می‌توان با بهره مندی از تکنیک‌های عینی همچون مقارن سازی، توازن بصری در نماهای اصلی بنا و تزئینات معماری، توجه به تناسبات خاص و اهمیت وحدانیت فضاها در یک معماری درونگرا در نظر گرفت. این موارد نمود کالبدی و عینی در محیط معماری را ایجاد کرده‌اند که بر سایر جنبه‌های محیط نیز تأثیر گذار می‌باشد.

به نحوی که می‌توان مفاهیم مرتبط با این موضوع را در ایوان ورودی شبستان مشاهده و بررسی نمود (تصویر ۴). حس حضور با رتبه ۴ به عنوان یکی از مؤلفه‌های با تأثیر متوسط بر کیفیت زیستی می‌باشد. بر این اساس می‌توان مؤلفه‌های خرد آن را بر معماری مورد مطالعه قرار داد که تحت تأثیر سایر جنبه‌های حسی بوده و حضور انسان در پیشگاه الهی به واسطه معماری را ایجاد می‌کنند. همچنین تأثیر این مؤلفه را می‌توان در بُعد ادراکی - روانی معماری در نظر گرفت که عوامل کیفی سایر جنبه‌های حسی افراد در آن نقش دارند. این حس در یک رابطه میان سایر جنبه‌های حسی ایجاد شده و عاملی برای تجلی معنویات و حضور انسان در پیشگاه الهی محسوب می‌گردد. حس حضور بر اساس مصداق‌های مؤثر بر سایر جنبه‌ها به صورت تجمیعی در نظر گرفته می‌شود. این احساسات در کنار یکدیگر مفهوم حس حضور را ایجاد کرده و تجربه افراد در محیط متأثر از این حس را شکل می‌دهد. همچنین الگوهای تزئینی و تأکید بر وحدانیت الهی که در تصویر ۲ مشهود است؛ اشاره داشت. در این تصویر می‌توان قوس‌های متمرکز بر یک نقطه و بهره‌مندی از اسامی الهی را به وضوح مشاهده نمود که خود تأکیدی بر حضور انسان در پیشگاه خداوند متعال است. از طرفی سقف‌سازی و قوس‌های داخلی نمودی از بندگی و عبودیت انسان در پیشگاه الهی بوده که با

ایجاد محیطی مقدس و عبادی در تأکید بر وحدانیت الهی اشاره دارند (تصویر ۵). حس مکان با رتبه ۵، یکی از مؤلفه‌های با تأثیر متوسط، بر کیفیت زیستی انسان می‌باشد. این جنبه حسی بیشتر در بُعد روانی - ادراکی نقش داشته و به کمک مؤلفه‌هایی چون ادراک فیزیکی محیط و تمایزات معماری، دل بستگی به مکان به واسطه فعالیت مشترک، اهداف فرهنگی مشترک میان کاربران، دل بستگی به واسطه تجارب مثبت در معماری، رضایتمندی از مکان، ارتباط معنایی میان فعالیت انسان و تعامل با محیط، گذر زمان در شکل‌گیری دل بستگی، ترجیحات فرهنگی متناسب با کاربری جهت رفع نیاز، تأثیرگذاری افراد بر مکان (ساختاری و فعالیتی) مورد بررسی قرار می‌گیرد. از این رو می‌توان اهمیت خوانایی و تأکید بر فضاهای شاخص عبادی، تکنیک‌های تزئینی در معماری به واسطه رنگ و چیدمان آجر (تصاویر ۳ و ۶)، میزان پیچیدگی و نوآوری در تزئینات را تأثیرگذار دانست. همچنین توجه به انعطاف‌پذیری فضاها جهت کارکرد و تطبیق با فعالیت کاربران، تأکید بر اهداف مشترک میان افراد و معماری، اهمیت ابعاد و اندازه در نماهای مختلف معماری و ایجاد حس زیبایی جهت دل بستگی بیشتر و رضایتمندی از محیط را به عنوان عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در معماری مسجد مد نظر قرار داد.

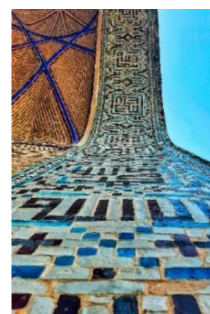
جدول ۵: فضاهای مختلف معماری در مسجد جامع دزفول ماخذ: عکس برداری توسط محمد صانعی پور.

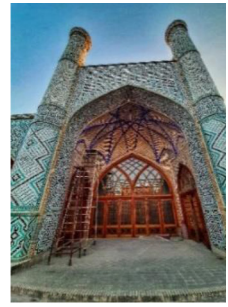
تصویر ۳. سقف‌سازی و تزئینات به کاررفته در شبستان مسجد جامع

تصویر ۲. صحن مسجد جامع و تزئینات به کاررفته در آن

تصویر ۱. تزئینات ایوان ورودی شبستان مسجد جامع

تصویر ۴. ایوان ورودی شیبستان مسجد جامع

تصویر ۵. فضای داخلی شیبستان مسجد جامع

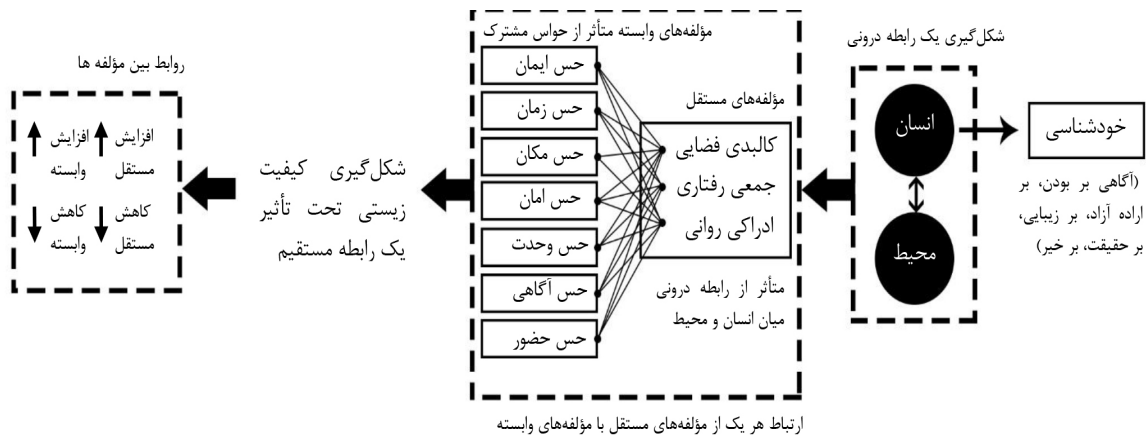
تصویر ۶. سقف سازی شیبستان مسجد جامع

نتیجه گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش و در جهت پاسخ‌گویی به سوال پژوهش، می‌توان بیان نمود که خودشناسی انسان ناشی از شناخت درونی خود بوده و در رابطه با کیفیت زیستی و حواس مؤثر بر آن (حس ایمان، زمان، وحدت، حضور، مکان، آگاهی و امان) می‌باشد. همچنین تأثیر هر یک از حواس مذکور در شکل‌گیری مؤلفه‌های معماری (کالبدی و فضایی، جمعی و رفتاری، ادراکی و روانی) نقش داشته و شکل دهنده یک رابطه درونی میان سه جنبه اصلی خودشناسی انسان، کیفیت زیستی و معماری است. در معنای دیگر، خودشناسی انسان تحت تأثیر آگاهی بر بودن، آگاهی بر اراده آزاد، آگاهی بر زیبایی، آگاهی بر حقیقت و آگاهی بر خیر شکل گرفته است و منجر به شناخت حقایق وجودی وی می‌گردد. در این راستا میان انسان و محیط یک رابطه درونی متأثر از جنبه‌های کالبدی فضایی، جمعی رفتاری و ادراکی روانی شکل می‌گیرد که سطوح مختلفی از کیفیت زیستی را شکل می‌دهد. به طوری که ارتباط درونی ایجاد شده میان انسان و محیط، تحت تأثیر حواس مشترک مؤثر بر کیفیت زیستی می‌باشد. همچنین در نمونه مورد مطالعه، تأثیرگذاری هر یک از حواس، دارای سطوح

مختلفی از کیفیت زیستی بوده که با بررسی کمی به ارزیابی و سطوح به کارگیری آنها در کالبد معماری پرداخته شده است. ارزیابی کمی و داده‌های عددی، نشان می‌دهند که حس ایمان و حس زمان با بیشترین تأثیر، حس وحدت، حس حضور، حس مکان با تأثیر متوسط و حس امان و آگاهی با کمترین تأثیر بر کیفیت زیستی نقش داشته‌اند. جنبه‌های حس درونی مؤثر بر کیفیت زیستی را می‌توان شامل حس ایمان، حس زمان، حس وحدت، حس حضور، حس مکان برشمرد که بر معماری مسجد جامع نقش دارد. از طرفی دیگر به مراتب جنبه‌های حس ایمان و حس آگاهی نقش کمتری نسبت به سایر موارد را در شکل‌گیری معماری به خود اختصاص می‌دهند. به نحوی که احساسات افراد تحت تأثیر عاملی درونی و در سطوحی مختلف قرار گرفته که در ایجاد کیفیت زیستی نقش قابل تاملی را ایجاد می‌کند.

دست‌آورد اصلی پژوهش با توجه به رویکردهای مختلف در طراحی معماری زمینه‌را برای ایجاد حواس مختلف درونی در انسان ایجاد کرده و در مکان‌های خاص به ویژه کاربری‌های مقدس (همانند مسجد)، بسیار حساس و مورد اهمیت می‌باشد.

نمودار ۸. مدل مفهومی رابطه بین مؤلفه‌های مؤثر بر پژوهش

آل بویه، طاهره (۱۳۸۸) ارتباط انسان با خود، نامه جامعه، (۵۹)، ۴۵-۵۱.

آرین، سمیه؛ فرج پور، مریم و قمری، علی (۱۳۹۶) بررسی تأثیر خانه با الگوهای معماری ایرانی اسلامی بر ایجاد آرامش، کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در عمران، معماری و شهرسازی، تبریز.

اسحاقی نسب، اسماء و حسین زمانیها (۱۳۹۹) نسبت بین خودآگاهی و آگاهی به غیر در فلسفه ارسطو و ابن سینا، ذهن، (۸۲)، صص ۱۰۹-۱۳۴.

استوار، نیما و مصطفی بهزادفر و بهادر زمانی و محمود قلعه نویسی (۱۳۹۴) آمیخته پژوهی مؤلفه‌های مؤثر بر ادراک حس زمان در مکان شهری (مطالعه موردی: میدان نقش جهان اصفهان)، مطالعات شهری، (۱۶)، صص ۳۹-۵۴.

بهمنی، افشین و صفر قائد رحمتی (۱۳۹۵) ارزیابی مسکن مهر از نظر شاخص‌های کیفی مسکن مناسب، نمونه موردی: مسکن مهر ۲۲ بهمن شهر زنجان، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، (۲۶)، صص ۴۷-۶۵.

پرتو، شیده و ویدا نوروز برازجانی و شروین میرشاهزاده (۱۴۰۰) خوانش عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد معاصر با تکیه بر نظریه داده بنیاد، باغ نظر، ۱۸ (۹۵)، صص ۵-۱۸.

بر اساس موارد مطرح شده در نمودار ۸، مؤلفه‌های مستقل تحقیق در رابطه درونی میان انسان و محیط شکل گرفته‌اند. همچنین متغیرهای وابسته وجود دارند که حواس مشترک (حس مکان، زمان، ایمان و غیره) را شکل داده و به کیفیت زیستی منجر می‌گردند. از این رو، بررسی‌ها و تحلیل‌های کیفی و کمی تحقیق بیانگر افزایش کیفیت زیستی در رابطه با هر یک از مؤلفه‌های وابسته بوده و سبب افزایش کیفیت مؤلفه‌های مستقل نیز می‌گردد. به نحوی که رابطه‌ای مستقیم میان آنها شکل گرفته و محیطی مناسب را مهیا می‌سازد. در نهایت الگوهای طراحی معماری برای ایجاد حس‌های مختلف باید به صورت هدفمند و با برنامه ریزی، در نظر گرفته شوند. این موضوع زمینه‌ای برای دستیابی به محیطی مطلوب و کیفیت زیستی مناسب در زندگی افراد محسوب می‌گردد که ناشی از رابطه درونی میان سه جنبه آگاهی بر خود، حواس مشترک مؤثر بر کیفیت زیستی و معماری است.

منابع

آذر، عادل (۱۳۸۰) بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا، علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س) ۱۱ (۳۷) و ۳۸، صص ۱-۱۸.

زنگنه، مبینا و شیوا یعقوبی و علی عسگری (۱۴۰۰) ارزیابی حس مکان در معماری بازار تهران (محدوده مورد مطالعه: خیابان پانزده خرداد)، مجله گفتمان طراحی شهری، ۲ (۴)، صص ۱-۱۹.

سقا، فرشته و فتیحه فتاحی‌زاده و ابراهیم شفیعی‌سروستانی (۱۳۹۳) نقش اراده انسان در تحقق آینده موعود از منظر قرآن، انسان پژوهی دینی، ۱۱ (۳۲)، صص ۴۹-۶۸.

سوری، الهام و سینا رزاقی اصل و محسن فیضی (۱۳۹۲) مفهوم حس زمان و کاربرد آن در طراحی شهری، هویت شهر، ۷ (۱۳)، صص ۷۳-۸۲.

شاهرودی کلور، مرضیه و ملیحه تقی پور و فائزه گریست (۱۳۹۹) سنجش تطبیقی مؤلفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز (مورد پژوهی مسجد حاج علی، مسجد مشیر الملک، مسجد الرجا و مسجد دانشگاه)، اندیشه معماری، ۴ (۸)، صص ۴۰-۵۴.

شفیعی، میثم و سید غلامرضا اسلامی (۱۳۹۶) تبیین تأثیر شناخت شناسی در عرصه هنر و معماری، هویت شهر، ۱۱ (۳۲)، صص ۶۷-۷۸.

صارمی، حمیدرضا و تقی نژاد و سیما پیری (۱۳۹۵) سلامت روان در پرتو التزام عملی به آموزه‌های دینی، معرفت، ۷ (۲۶)، صص ۲۱-۲۹.

صارمی، حمیدرضا و بهاره بهرا (۱۴۰۰) مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی اسلامی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۱ (۴۳)، صص ۵-۲۳.

صیاد، امیرحسین و افرا غریب‌پور و مهسا دلشاد سیاهکلی (۱۳۹۸) فضانمندی و بدن آگاهی: بازخوانش مفهوم فضا در تجربه معماری نمونه موردی: موزه هنرهای معاصر تهران، نشریه علمی باغ نظر، ۱۶ (۷۵)، صص ۷۱-۸۲.

صالحی، گلچین (۱۳۹۲) کارکرد مفهوم حس روح

جعفریان، مرتضی و احد فرامرز قراملکی (۱۳۹۳) نظریه عدم امکان شناخت حقیقت اشیاء از دیدگاه ملاصدرا، حکمت صدرایی، ۲ (۲)، صص ۹۱-۱۰۵.

حاجی صادقی، عبدالله (۱۳۸۳) انسان کامل در اندیشه مطهری، قبسات.

حسن‌زاد، محمد رضا و محمد حسن ملکی و حسین جهانگیرنیا و رضا غلامی جمکرانی (۱۳۹۹) شناسایی و اولویت بندی عوامل مؤثر تاب آوری بازار سرمایه ایران، مدیریت صنعتی، ۱۲ (۱)، صص ۲۰۵-۱۷۲.

حسن‌زاد، روح اله و سعید بهشتی (۱۳۹۳) رویکرد مبانی، اهداف، روشها و محتوای تربیت زیبایی شناختی از دیدگاه علامه جعفری (ره)، ۲۲ (۲۲)، صص ۲۷-۶۳.

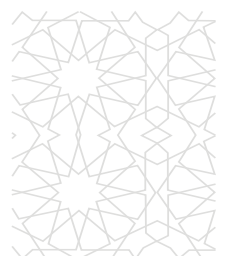
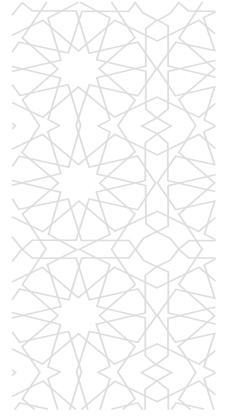
حسین‌زاد، محمد (۱۳۹۷) اراده آزاد: تقریر امروزی نظریه اختیار، ۵ (۳)، صص ۱۸۵-۲۰۲.

دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، کمیسیون تدوین جامع سبک زندگی اسلامی- ایرانی (۱۳۹۸) پیش نویس کلیات سند برنامه جامع سبک زندگی اسلامی- ایرانی، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵) لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.

روزبه، معصومه و علیرضا خضریان و ساره بیگلری (۱۳۹۴) حس وحدت در معماری معاصر ایران (با تأکید بر خانه دریا بندری و آذربایرج کلاتری)، همایش ملی فرهنگ، گردشگری و هویت شهری، موسسه مهراندیشان ارفع.

رضایی، علیرضا و سیدباقر حسینی (۱۳۹۴) شناخت انسان از رفتار محیطی با تأکید بر حفظ فضای شخصی، کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی، تهران.

زمان و مکان در معماری و شهرسازی، اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی-اسلامی و هویت گمشده آن، زاهدان.

علیپور، لیلا و محسن فیضی و اصغر محمد مرادی و غلامرضا اکرمی (۱۳۹۵) برداشت صحیح از نمونه‌ها در ایده‌پردازی معماری، هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۲۱ (۳)، صص ۸۱-۹۰.

علیپور، لیلا و محسن فیضی و اصغر محمد مرادی و غلامرضا اکرمی (۱۳۹۸) آموزش برداشت آگاهانه از نمونه‌های معماری: رویکردها و راهکارها، نامه معماری و شهرسازی، (۲۲)، صص ۹۱-۱۰۶.

غیاثی، نقی (۱۳۹۷) بازجست ساحت‌های وجودی انسان از منظر نهج البلاغه، فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه، ۶ (۲۲)، صص ۱-۱۸.

غنی فر، محمد حسن و خدابخش خارایی (۱۳۹۸) اثر بخشی آموزش مهارت‌های زندگی (خود آگاهی و برقراری ارتباط مؤثر) بر ابراز وجود و کم رویی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی، مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی مشهد، (۶۲)، صص ۹۴-۱۰۱.

فرامپتون، کنت (۱۳۸۵) منطقه‌گرایی انتقادی، ترجمه ایمان رئیسی، تهران، معماری و فرهنگ.

فلاح، محمدصادق و لیلا کمالی و صمد شهیدی (۱۳۹۶) نقش مفهوم حس مکان در ارتقای کیفیت حفاظت معماری، باغ نظر، ۱۴ (۴۶)، صص ۱۵-۲۲.

فارسى نژاد، علی رضا و حامد دژآباد (۱۳۸۸) فلسفه آفرینش جهان و انسان از دیدگاه قرآن، اندیشه دینی دانشگاه شیراز، (۳۰)، صص ۱۰۳-۱۲۴.

کالن، گوردن (۱۳۹۰) گزیده منظر شهری، ترجمه منوچهر طیبیان، تهران، دانشگاه تهران.

گنجینه، پروین و روح‌اله نمکی (۱۳۹۴) تأثیر ایمان انسان در معماری مسجد و مسیر طرح مسجد در آمریکای شمالی، چهارمین همایش ملی معماری، شهرسازی و پژوهش‌های نیاز محور با محوریت تحولات نوین و پژوهش‌های کاربردی، مشهد.

لطیفی، امین و حسن سجاذزاده (۱۳۹۳) ارزیابی تأثیر مؤلفه‌های کیفیت محیطی بر الگوهای رفتاری در پارک‌های شهری (مطالعه موردی: پارک مردم همدان) مطالعات شهری، (۱۱)، صص ۵-۲۰.

لینچ، کوین (۱۳۹۰) تئوری شکل شهر، ترجمه سید حسین بحرینی، تهران، دانشگاه تهران.

مروتی، سهراب و سید محمدرضا حسینی نیا و فاطمه سیفعلی نی (۱۳۹۰) خودآگاهی و کارکردهای تربیتی آن در بهبود روابط اجتماعی انسان در قرآن و حدیث، نشریه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۴ (۲)، صص ۱-۱۸.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷) مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۳)، تهران، صدرا.

موسوی، محمد حسین (۱۳۹۹) اثربخشی آموزش خودآگاهی از منظر آموزه‌های اسلام بر کتبخش فشار روانی دانشجویان، نشریه مطالعات روانشناسی تربیتی، (۳۷)، صص ۱۵۹-۱۷۴.

میرزایی، محمد (۱۳۹۶) پژوهشی در بایسته‌های راهبردی زندگی ایمانی، نشریه آموزه‌های حدیثی، ۱ (۲)، صص ۵۷-۷۸.

موسی پور، محمد یاسر (۱۳۹۷) بازخوانی مفهوم تزئین در مسکن روستایی ایران (مطالعه موردی: تزئینات مسکن در روستای اوان، استان قزوین)، نشریه مسکن و محیط روستا، (۱۶۲)، صص ۲-۲۰.

یعقوبی سنقرچی، معصومه و سید غلامرضا اسلامی (۱۳۹۶) خودشناسی؛ رهاورد تجربه سکنی گزینی در کلاس طراحی معماری، هویت شهر، ۱۱ (۲۹)، صص ۶۷-۷۸.

Almusaed, A & Almssad, A. (2020) Quality assurance in a sustainable architecture creation process, Technology reports of kansai university, 7 (62): 3579- 3602.

Altman, I & Rogoff, B. (1987) World views in psychology: trait, interactional, organismic, and transactional perspectives. Handbook of environmental psychology, (1): 7- 40.

Gallup, G. (1979) Self-recognition in chimpanzees and man: a developmental and comparative perspective, New York: plenum press.

Keshavarz ghorabae, m. kazimieras-zavadskas, e. turskis, z. and antucheviciene, j. (2016) a new combinative distance-based assessment (codas) method for multi-criteria decision-making, economic computation and economic cybernetics studies and research, 3 (50), 25- 44.

Low, SM & Altman, I. (1992) Place attachment, Place attachment, 1- 12.

Ohrnberger, J; Fichera, E & Sutton, M. (2017) The relationship between physical and mental health: a mediation analysi, Social science & medicine. (195): 42- 49.

Proshansky, H; Fabian, A & Kaminoff, R. (1983) Place identity: physical world socialization of the self, Journal of environmental psychology. 3 (1): 57- 83.

Poppel, E. (1978) Time perception, Berlin: perception, springerverlag.

Stokols, D & Shumaker, S. (1981) People in place: a transactional view of settings, New Jersey: Erlbaum.

معتمدی، عبدالله (۱۳۹۲) سبک زندگی مطلوب بر اساس دیدگاه ارتباطی (ارتباط انسان با خود، خداوند، دیگران و طبیعت). ویژه نامه (سبک زندگی)، ۴ (۱۳)، ۱۲۵-۱۴۲.

مهدی‌پور، محمد و محمدباقر بهادری (۱۳۹۰) خودشناسی و اهمیت آن در اشعار حسن‌زاد آملی، نشریه زبان و ادبیات فارسی، ۶۴ (۲۲۴)، صص ۸۷-۱۱۳.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و حمیدرضا عظمتی و علی صادقی حبیب‌آباد (۱۳۹۷) بررسی و بازخوانی مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقا «حس معنویت» در معماری مساجد، معماری و شهرسازی پایدار، ۶ (۱)، صص ۶۱-۷۸.

مجیدی بیدگلی، کبری (۱۳۸۶) معنا و مفهوم ایمان از دیدگاه علامه طباطبایی (ره). فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، (۲۲)، صص ۷۷-۱۰۰.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۱) حس حضور، مطلوب‌ترین برآیند ارتباط انسان با محیط، نشریه مطالعات معماری ایران، (۲)، صص ۲۷-۴۶.

نگین تاجی، صمد و مجتبی انصاری و حسنعلی پورمند (۱۳۹۶) تبیین نسبت رابطه انسان و مکان در فرآیند طراحی معماری با رویکرد پدیدارشناسی، نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۲۲ (۴)، صص ۷۱-۸۰.

نوروزی، رضا علی و هاجر کوهی اصفهانی (۱۳۹۲) بررسی و تبیین مفهوم «انسان متعالی» از منظر قرآن کریم، نشریه پژوهش نامه معارف قرآنی، ۴ (۱۴)، صص ۱۰۱-۱۲۹.

هاشم پور، پریسا و زیبا سامی (۱۳۹۸) کیفیت محیطی مؤثر در زیست پذیری مجتمع‌های مسکونی (مطالعه موردی: مجتمع مسکونی امام، چمران و آسمان شهر تبریز)، مطالعات شهری، (۳۰)، صص ۵۵-۶۸.

نقش پذیری گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهری قم^۱

اسماعیل علی اکبری* ، سید مهدی موسی کاظمی**، علی نجات ترکمان***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۷

چکیده

گردشگری مذهبی نوعی از گردشگری است که شرکت‌کنندگان در آن به دلایل مذهبی انگیزه می‌گیرند. هدف پژوهش حاضر، بررسی نقش پذیری گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهری قم است. پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی توسعه‌ای و از نظر روش توصیفی-تحلیلی بوده است. داده‌های حاصل از پژوهش با روش اسنادی و میدانی مبتنی بر نظرات ۳۵ نفر از خیرگان و با استفاده از پرسشنامه محقق ساخت جمع‌آوری گردید. یافته‌های پژوهش نشان داد؛ تا برنامه پنجم در هیچ سند یا برنامه بالادستی به طور مستقیم به گردشگری مذهبی اشاره‌ای نشده است. اولویت‌بندی مؤلفه‌ها نشان داد، حرم حضرت معصومه (س)، مسجد مقدس جمکران و اماکن مذهبی در توسعه کاربری‌های شهر قم مهمترین مؤلفه‌ها شناخته شده و برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای و برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان پایین‌ترین رتبه را از نظر کارشناسان در بین مؤلفه‌ها داشته‌اند. همچنین نتایج پژوهش نشان داد که توجه نظام برنامه‌ریزی به گردشگری مذهبی در شهر قم و کل کشور متوسط به پائین و کم است. بنابراین، گردشگری مذهبی به عنوان یک واقعیت اجتماعی و فرهنگی نقش اساسی در توسعه پایدار گردشگری شهر قم و کشور دارد و مجریان، برنامه‌ریزان و کنشگران با تهیه و اجرای برنامه‌های توسعه می‌توانند موجبات توسعه گردشگری مذهبی را در ابعاد مختلف آن فراهم آورند.

کلید واژه‌ها: گردشگری مذهبی، برنامه‌ریزی شهری، توسعه شهری، شهر قم

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری علی نجات ترکمان با عنوان «نقش‌پذیری گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهری قم» است که با راهنمایی مشترک اسماعیل علی اکبری و سید مهدی موسی کاظمی در گروه جغرافیا دانشگاه پیام نور انجام یافته است.

* استاد گروه جغرافیا، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*** دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

aliakbari@pnu.ac.ir

moosa_ka@pnu.ac.ir

a_torkaman@pnu.ac.ir

مقدمه

در جهان امروزه گردشگری، یکی از پر رونق‌ترین فعالیت‌های اقتصادی جهان است. این صنعت اکنون در بسیاری از کشورها با رشد سریع‌تر نسبت به سایر بخش‌های اقتصادی و با ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، یک صنعت پیشرو تلقی می‌شود، به طوری که امروزه آن را «صادرات نامرئی» نام نهاده‌اند (بزازان و همکاران، ۱۳۹۹). از بین انواع گردشگری، گردشگری مذهبی که در قالب گردشگری فرهنگی مطرح شده، یکی از مهم‌ترین شاخه‌های گردشگری است که به عنوان یک واقعیت اجتماعی و فرهنگی کمک بسیاری به توسعه پایدار گردشگری شهری می‌نماید (بزازان و همکاران، ۱۳۹۷).

گردشگری مذهبی به عنوان گردشگری مبتنی بر ایمان، نوعی از گردشگری است که باعث ایجاد انگیزه در بسیاری از افراد از مناطق مختلف جهان می‌شود تا به صورت انتخابی یا بصورت گروهی به مقصد مورد نظر خود سفر کنند. اصولاً بازدید آنها براساس دلایل مذهبی و اعتقادی صورت می‌گیرد که می‌تواند در سفرهای زیارتی، تبلیغی و یا اوقات فراغت با دوستان انجام شود. این شکل از گردشگری به عنوان یکی از قدیمی‌ترین انواع گردشگری در نظر گرفته می‌شود (Fang, 2020: 20). توسعه‌ی گردشگری مذهبی به تقویت شناخت و روابط بین‌المللی و توسعه‌ی مهارت‌های برنامه‌ریزان در جوامع میزبان منجر می‌شود. همچنین گردشگری مذهبی منجر به تلاش برای ایجاد ثبات سیاسی، اعتلای سطح امنیت در جامعه، کاهش کشمکش‌های سیاسی به علت کاهش نرخ بیکاری، تلاش برای تقلیل آشوب‌ها و تشنجات سیاسی در جامعه، برقراری تماس بین قومیت‌ها و ملیت‌های گوناگون و ارتقای درک متقابل

بین آنها، افزایش احترام متقابل بین جوامع و قومیت‌های مختلف می‌گردد (فیروزجانیان و همکاران، ۱۳۹۳). برخی از مقصدهای برجسته که گردشگران مذهبی به آنجاها افراد زیادی سفر کرده و اقامت گزیده‌اند، عبارتند از: مکه مکرمه در عربستان سعودی، فاطیما^۱ در پرتغال، ورینداوان^۲ در هند، ال کامینو^۳ در فرانسه و سانتیاگو دی کامستیلیا^۴ در اسپانیا، (Fang, 2020: 35).

در حال حاضر ایران یکی از بزرگ‌ترین کانون‌ها و بازارهای گردشگری مذهبی در دنیا به حساب می‌آید. اماکن مذهبی زیادی در شهرهای مختلفی وجود دارد. اماکنی مانند؛ حرم مطهر و مقدس امام رضا علیه السلام در شهر مشهد، حرم مطهر و مقدس حضرت معصومه سلام الله علیها در شهر قم، حرم مطهر و مقدس حضرت احمدبن موسی (شاه چراغ) علیه السلام در شیراز و مقبره پیامبرانی مانند؛ حقیوق نبی در توپسرکان، دانیال نبی در شوش دانیال، از مهم‌ترین این اماکن هستند. از بین تقریباً ۹۰۰۰ مکان مذهبی و بقاع متبرکه موجود در ایران اسلامی، حدود ۴۲۰ مکان در استان قم قرار دارد که با مرکزیت و محوریت حرم حضرت معصومه سلام الله علیهما و مسجد مقدس جمکران، سالانه ۲۰ میلیون گردشگر داخلی و ۵/۲ میلیون گردشگر خارجی (بین‌المللی) در سطح منطقه دارد (اداره کل میراث فرهنگی استان قم، ۱۳۹۹). بدینسان قم دومین قطب گردشگری مذهبی (زیارتی) کشور، بعد از مشهد مقدس است، اما در مقایسه با شهرهای مذهبی دیگر مانند مشهد، جریان‌ها و تقاضاهای گردشگری یاد شده اثرات کمتری در توسعه

1. Fatima

2. Vrindavan

3. El Camino

4. Santiago de Compostela

هدف از انجام پژوهش حاضر، مطالعه رابطه میان نظام برنامه‌ریزی شهری با گردشگری مذهبی و میزان نقش پذیری این نوع از گردشگری از نظام برنامه‌ریزی و جایگاه آن در طرح‌های ملی، منطقه‌ای و محلی است و نیز توجه به جنبه‌های کاربردی آن و ارائه راهکارهایی جهت توسعه این بخش از گردشگری به عنوان یکی از توان‌های بالقوه توسعه گردشگری در کشور است. توانمندی‌های گردشگری مذهبی نیازمند برنامه‌ریزی مؤثرتر برای توجه ویژه به این توان عظیم است، که به نظر می‌رسد در بخش اجرا خیلی مورد توجه نبوده است. نتیجه این مطالعه می‌تواند در برنامه‌ریزی‌ها و خصوصاً برنامه‌های سطح کلان مورد استفاده قرارگیرد تا بتوان از این مطالعات برای خدمت به مردم و توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی شهری بهره بیشتری برد. موضوع این مقاله، جایگاه گردشگری مذهبی در برنامه‌ریزی توسعه شهری به طور اعم و طرح توسعه شهری به طور اخص در یکی از قطب‌های گردشگری مذهبی (شهر قم) است. بنابراین از نظر نوآوری می‌توان آن را در موضوع شناسی عملی در قلمرو مطالعات میان رشته‌ای گردشگری شهری و برنامه‌ریزی شهری، محسوب داشت.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با موضوع گردشگری در ایران و جهان از تنوع و کثرت برخوردار هستند، اما پژوهش‌های اندکی در خصوص جایگاه گردشگری مذهبی در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی شهری انجام شده است. هادیانی و همکاران (۱۳۸۹) با «بررسی اثرات اقتصادی گردشگری در شهرهای مذهبی، موردشناسی: کلان شهر قم»

اجتماعی، اقتصادی و فضایی شهر داشته است. مسئله فوق با چند اصل قابل توجیه است. از جمله این اصول کوتاه بودن جریان‌های گردشگری و منطقه‌ای و داخلی بودن مبداء بیشتر گردشگران می‌باشد. همچنین از مسائل و مشکلاتی که در موضوع گردشگری مذهبی وجود دارد؛ مسئله قلمرو و حدود و ثغور این نوع گردشگری و الگو و چارچوب آن است. زیرا در بسیاری از موارد تکلیف گردشگران و گروه‌های گردشگری و همچنین مدیران گردشگری اعم از سیاست‌گذاران و راهبران و راهنمایان گردشگری مشخص نیست. یکی دیگر از سوال‌های موجود، رابطه میان نظام برنامه‌ریزی شهری و گردشگری مذهبی شهر قم است که در نظام برنامه‌ریزی شهری و طرح‌های شهری چقدر و به چه میزان به گردشگری در شهر قم و خصوصاً گردشگری مذهبی پرداخته شده است و در این مطالعات، ضرورت‌های گردشگری مذهبی چه نمودهایی در نظام برنامه‌ریزی شهری (مطالعات و طرح‌های توسعه شهری) داشته است و اصولاً جایگاه این نوع از گردشگری (مذهبی) در برنامه‌های ملی، منطقه‌ای و محلی چگونه است و در چه محورهایی تبیین شده است؟ در پاسخ به این سوالات فرضیه‌های زیر مطرح شده‌اند: ۱. با توجه به وضع موجود در برنامه‌های سطوح ملی و منطقه‌ای و حتی محلی، وضعیت گردشگری مذهبی قم در نظام برنامه‌ریزی شهری چندان جایگاه مطلوبی ندارد؛ و ۲. با نگاهی به شرایط موجود شهر قم، توسعه اکثر کاربری‌ها، از جمله مسکونی، آموزشی، تجاری از مراکز مذهبی تأثیر و نقش‌پذیری زیادی داشته‌اند.

به سرمایه‌گذاری کلان در زیر ساخت‌ها برای استفاده از مواهب و مزایای اقتصاد گردشگری مذهبی در شهر قم تأکید می‌کند. ابراهیم‌زاده و همکاران (۱۳۹۰) در مطالعه «برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی، مطالعه موردی: شهر قم»، به توسعه علوم اسلامی، افزایش تبلیغات و جذب طلاب و گردشگران مذهبی - فرهنگی خارجی با معرفی جایگاه واقعی کارکردهای مذهبی فرهنگی شهر قم به سایر کشورها و همچنین ایجاد اشتغال و درآمد پایدار تأکید می‌کنند. مهدی‌زاده ملامباشی (۱۳۹۵) در «طراحی الگوی برنامه‌ریزی رسانه‌ای مبتنی بر گردشگری مذهبی در ایران (مورد مطالعه آذربایجان)»، مشخص نموده که مهمترین رسانه مورد استفاده، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی است و راهبردهای عملی برای برنامه‌ریزی رسانه و راه‌اندازی شبکه‌های اجتماعی با هدف رونق گردشگری مذهبی ارائه نموده است. عربشاهی و همکاران (۱۳۹۵) در «شناسایی و رتبه‌بندی عوامل رفاهی مؤثر در گردشگری مذهبی شهر مشهد» نشان داده‌اند که عوامل محیطی (اسکان، حمل و نقل و تغذیه)، عوامل فرهنگی (اطلاع‌رسانی و تبلیغات، آموزش، اوقات فراغت و برگزاری تورهای ارزان قیمت) و عوامل اجتماعی (بیمه حوادث و درمان، امنیت، راهنمای زائر و مشارکت بخش خصوصی) از جمله عوامل مؤثر در گردشگری مذهبی می‌باشند و عامل محیطی از عوامل فرهنگی و اجتماعی اولویت بیشتری به عنوان عوامل رفاهی در جذب گردشگر را دارد. موقریاک و قربانی (۱۳۹۷) در تحقیق «جایگاه گردشگری در امنیت ملی و روند توسعه کشورها (مطالعه موردی: کشور ایران)، با بررسی عواملی که در امنیت گردشگری

مؤثر می‌باشند، مواردی مانند؛ دولت‌ها، برنامه‌ریزی، مسائل سیاسی و اداری، شبکه راه‌ها و نقش پلیس اشاره کرده‌اند. متقی و همکاران (۱۳۹۸) در «تحلیل استراتژی گردشگری برنامه‌های توسعه پنج ساله ایران بعد از انقلاب»، آورده‌اند که به گردشگری به عنوان یک صنعت و یکی از حوزه‌های مهم اقتصادی نگریسته نشده و چنین می‌نماید که مفاد مرتبط با گردشگری در قوانین توسعه پنج ساله کشور، نگرش قابل توجهی به صنعت گردشگری نداشته است. صادقی و همکاران (۱۴۰۱) در «تحلیل اثرات اقتصادی - اجتماعی گردشگری مذهبی در توسعه فضایی استان قم» با این نتیجه رسیده‌اند که بخش اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم تأثیر بالایی دارد و مشخص شده که هر چه تأثیرات توسعه فضایی گردشگری مذهبی در بخش اقتصادی بیشتر باشد، بر معیارهای اجتماعی و فرهنگی نیز تأثیرگذارتر خواهد بود.

کالینز - کرینر^۱ (۱۹۹۹) در تحقیق «اماکن مقدس زیارتی: طبقه‌بندی اماکن مقدس یهودیان» معتقد است در قرن بیستم، پدیده زیارت به سمت گردشگری و زیارت‌گرایی پیدا کرده و جغرافیدان‌ها در بحث‌های معاصر درباره زیارت، جهانگردی، فضا و تجربه، که در طیف وسیعی از رشته‌ها ظهور می‌کنند، مشارکت دارند. تالا و پادورین^۲ (۲۰۰۸) در مطالعه «ابعاد گردشگری مذهبی» جنبه‌های مرتبط با گردشگری مذهبی را مورد بررسی قرار داده و برخی از ویژگی‌های مورد نیاز برای واکنش به آنها را مشخص و عوامل تعیین‌کننده آن را برجسته می‌کنند. نتایج به برخی از

1. Collins-Kreiner

2. Tala, and Padurean

وژان^۶ در صربستان» انگیزه‌های مذهبی را بر انگیزه‌های غیر مذهبی برای بازدید از این مکان مقدس دارای برتری جدی می‌دانند. دوران-سانچز^۷ و همکاران (۲۰۱۸) در «مرور کلی بر کتابشناسی جهانگردی و زیارت» به بررسی ادبیات دانشگاهی مرتبط با گردشگری مذهبی از طریق یک مطالعه کتابشناختی و استناد به مقالات فهرست بندی شده در پایگاه داده^۸ (WoS) می‌پردازند. وارگاس - سانچز^۹ (۲۰۱۹) در پژوهشی که در مورد «گردشگری حلال از طریق دیدگاه‌های نسل جدید در امارات متحده عربی» ارائه دادند، بیان می‌دارند که؛ اسلام نه فقط یک دین و یک جنبش سیاسی بلکه یک فرهنگ یا تمدن و یک شیوه زندگی است که از یک کشور مسلمان به کشور دیگر متفاوت است که توسط یک هسته مشترک روحیه می‌گیرد. فانگ^{۱۰} (۲۰۲۰) در کتاب «گردشگری در اقتصادهای نوظهور (راهی سبز، پایدار و سالم)» گردشگری را در قالب انواع گردشگری مذهبی، گردشگری انبوه، گردشگری فرهنگی، گردشگری روستایی، گردشگری مسئول، گردشگری طرفدار فقر، گردشگری زیستی، گردشگری پایدار، گردشگری همایش‌ها، جلسات، رویدادها، معرفی کرده، تمامی جنبه‌های توسعه گردشگری و یکپارچگی یک رویکرد جامع برای رشد گردشگری در توسعه ملی و منطقه‌ای را ارائه می‌دهد. این امر باعث افزایش معیشت مردم محلی و توجه به محیط زیست می‌شود.

جنبه‌های اصلی، مانند شناسایی ذی‌نفعان گردشگری مذهبی و نحوه حضور آنها برای حمایت از فعالیت‌های گردشگری که به ویژه برای جامعه محلی سودمند است، اشاره دارد. هاردان سلیمان و محمد^۱ (۲۰۱۱) در پژوهش «عوامل مؤثر بر بازار گردشگری مذهبی سرزمین فلسطین» معتقد هستند که صلح به عنوان یک راهبرد و اولویت حیاتی برای تقویت صنعت گردشگری (مذهبی) فلسطین باید در نظر گرفته شود. کارتال^۲ و همکاران (۲۰۱۵) در «بررسی ظرفیت‌های گردشگری مذهبی مانيسا، ترکیه، با دیدگاه بازاریابی»، آورده‌اند که اجرای مؤثر تلاش‌های گردشگری مذهبی، مستلزم هماهنگی شدید و برنامه‌ریزی عاقلانه است و سیاست‌گذاران و مدیرانی که می‌خواهند گردشگری مذهبی را ترویج کنند، باید محصولات و خدمات گردشگری را تعیین کنند که برای انواع مختلفی از گردشگران از هر مکان مذهبی لازم است. شیند^۳ (۲۰۱۷) در «برنامه‌ریزی برای شهرنشینی در مناطق گردشگری مذهبی: برداشت‌هایی از شیردی، هند»، توضیح می‌دهد که اقتصاد گردشگری مذهبی باعث حرکت سریع شهرنشینی از جمله تغییر جمعیتی و تبدیل استفاده از زمین می‌شود و مکانیسم‌های برنامه‌ریزی در پاسخگویی مناسب به موضوعاتی از جمله گسترش مؤسسات تجاری غیرمجاز، هتل‌ها و اقامتگاه‌های شبانه روزی ناکارآمد است. بوژیک^۴ و همکاران (۲۰۱۶) در مطالعه «انگیزه‌های سفرهای مذهبی به صومعه»

6 . Vujan

7 . Durán-Sánchez

8 . Web of Science

9 . Vargas-Sánchez

10 . Fang

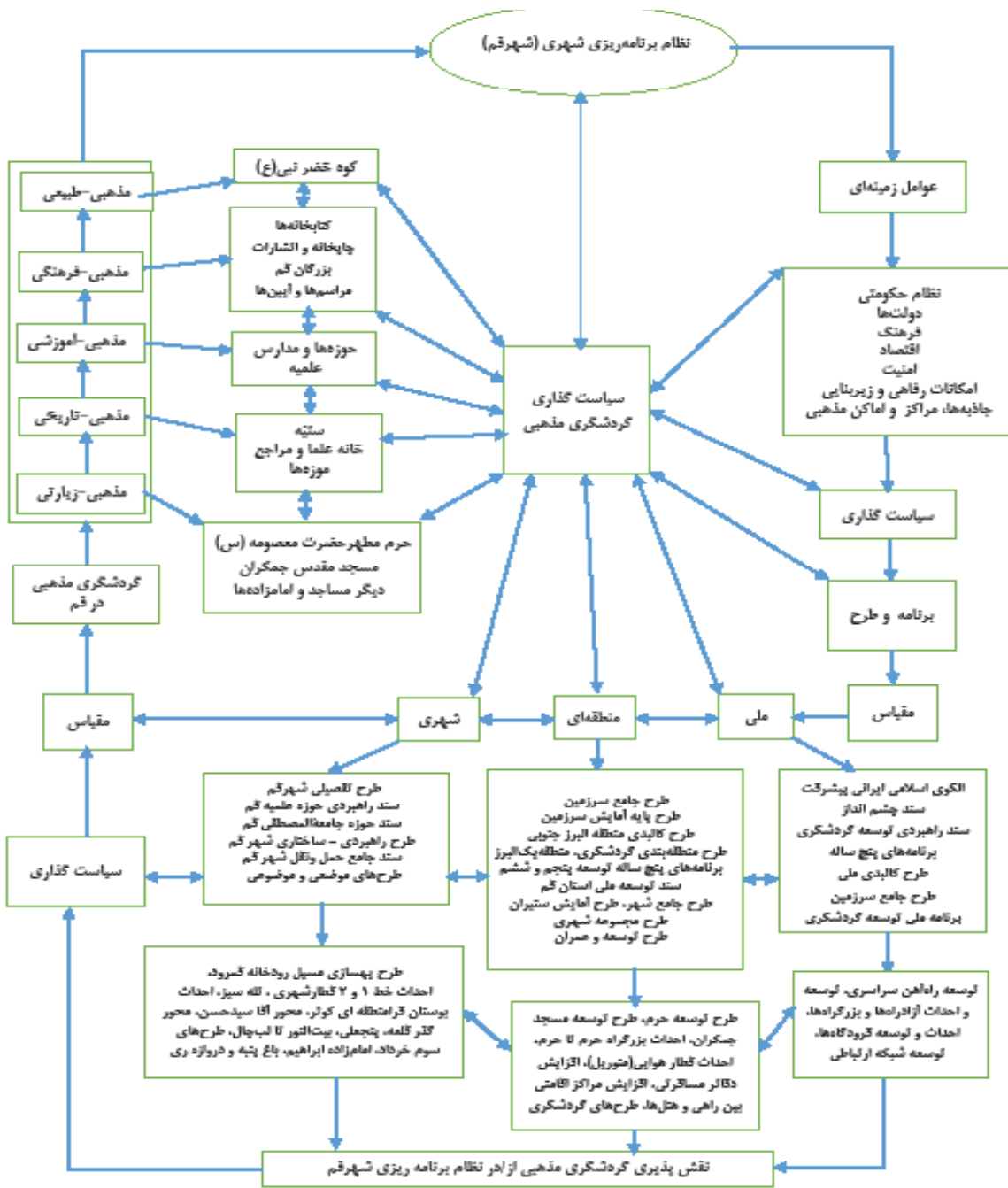
1 . Hardan Suleiman & Mohamed

2 . Kartal

3 . Shinde

4 . Shird

5 . Božic

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

و سیاست‌گذاری گردشگری تأکید شده، اما این امر مهم، بر پایه اسناد و قوانین کشور چندان مورد واکاوی و مذاقه قرار نگرفته است. این تحقیق گامی در این راستا است. بنابراین مدل مفهومی این تحقیق در تعیین نقش‌پذیری و جایگاه گردشگری (مذهبی) در/یا از نظام برنامه‌ریزی شهری (قم) در چارچوب شکل (۱) قابل ارائه است.

براساس بررسی پیشینه تحقیق، در پژوهش‌های خارجی، پژوهشگران بر اهمیت و جایگاه گردشگری مذهبی و برنامه‌ریزی گردشگری در توسعه این صنعت تأکید کرده‌اند و می‌توان دریافت که تفاوت سطح توسعه صنعت گردشگری در کشورها ناشی از سیاست‌گذاری می‌باشد. اما در تحقیقات داخلی، علی‌رغم اینکه بر اهمیت برنامه‌ریزی

روش شناسی

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی توسعه‌ای و از نظر روش توصیفی-تحلیلی بوده و در سال ۱۳۹۹ انجام شده است. داده‌های حاصل از پژوهش با روش اسنادی (اسناد فرادستی) و میدانی مبتنی بر نظرات ۳۵ نفر از خبرگان و با استفاده از پرسشنامه محقق ساخت جمع آوری گردید. اطلاعات با استفاده از آزمون‌های تی تک نمونه‌ای، فریدمن و کندال تجزیه و تحلیل شده‌اند. برای استخراج اطلاعات لازم و اخذ نظر خبرگان در خصوص موضوع پژوهش، پرسشنامه محقق ساخته توسط ۳۵ نفر از اساتید دانشگاه‌ها، کارشناسان و خبرگان در امور فرهنگی و برنامه‌ریزی، گردشگری و برنامه‌ریزی توسعه گردشگری و خصوصاً گردشگری مذهبی تکمیل گردید. مشخصات این کارشناسان عبارت بوده از: میانگین سنی ۴۳ سال؛ ۲۴ نفر کارمندان متخصص و ۱۱ نفر از اساتید دانشگاه و عضو هیأت علمی؛ ۵ نفر دارای مدرک کارشناسی، ۱۱ نفر دارای مدرک کارشناسی ارشد و ۱۹ نفر دارای مدرک دکتری؛ ۱۰ نفر مشغول در دانشگاه، ۶ نفر مشغول در حوزه‌های علمیه و آموزش و پرورش، ۴ نفر مشغول در مراکز مذهبی و ۱۵ نفر مشغول در میراث فرهنگی و سازمان مدیریت. این

مشخصات نشان دهنده توزیع و انتخاب خوب و مناسب پاسخ دهندگان است که به نظرات همه افراد دست‌اندرکار موضوع گردشگری و خصوصاً گردشگری مذهبی، توجه شده و نظرات آنها اخذ گردیده است. در این پرسشنامه از ۲۲ سؤال که در بین ۳۵ نفر از کارشناسان توزیع شد، ۱۳ سؤال رتبه‌ای و ۹ سؤال به صورت توصیفی و بدون مقیاس فاصله‌ای یا رتبه‌ای بودند و انتخاب گزینه‌ای از بین سایر گزینه‌هاست و ارزش مکانی خاصی نداشته‌اند.

پایایی پرسشنامه

برای پایایی پرسشنامه با آلفای کرونباخ، حداقل ۳۰ نفر می‌توان در نظر گرفت و نظر قطعی داد. در این پژوهش از ۳۵ نفر برای ارزیابی پایایی استفاده شده است. در صورتی یک پرسشنامه پایاست که مقدار آلفای کرونباخ آن، حداقل مقدار ۰/۷ باشد و هرچه این مقدار به عدد ۱ نزدیکتر باشد، پرسشنامه از پایایی بالاتری برخوردار است. براساس محاسبات، آلفای کرونباخ پرسشنامه بالای ۰/۷ برای تک تک گویه‌ها بدست آمده است، که حاکی از پایایی مناسب پرسشنامه است که در (جدول ۱) نشان داده شده است.

جدول ۱. پایایی و همبستگی درونی گویه‌ها

گویه‌ها	جمع میانگین کل	واریانس کل	همبستگی درونی	آلفای کرونباخ
میزان توجه برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان به گردشگری	۴۷/۲۶	۲۳/۴۹	۰/۲۳	۰/۷۵
میزان توجه به موضوع گردشگری مذهبی در سطح ملی	۴۷/۱۱	۲۱/۶۹	۰/۴	۰/۷۲
میزان توجه برنامه‌های سطح منطقه‌ای به گردشگری	۴۷/۱۷	۲۳/۵	۰/۳۴	۰/۷۳
میزان توجه مسئولین سطوح منطقه‌ای به گردشگری مذهبی	۴۷/۲۶	۲۲/۳۱	۰/۴۸	۰/۷۱
گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری و رونق آن	۴۵/۹۴	۲۳/۶۴	۰/۳۱	۰/۷۳
گنجانیدن گردشگری مذهبی و نقش آن در توسعه شهرها	۴۵/۸۶	۲۳/۴۲	۰/۳۶	۰/۷۳
میزان توجه به معماری اسلامی در برنامه‌های شهری	۴۶/۴۳	۲۲/۰۲	۰/۳۴	۰/۷۳

گویه ها	جمع میانگین کل	واریانس کل	همبستگی درونی	آلفای کرونباخ
میزان وابستگی توسعه شهرهای قم و مشهد به مراکز مذهبی	۴۵/۶۶	۲۴/۳۵	۰/۲۶	۰/۷۴
نقش گردشگری مذهبی در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی قم	۴۵/۸۳	۲۴/۴۴	۰/۳۱	۰/۷۳
تأثیر حرم و مسجد جمکران بر روی برنامه‌های توسعه شهری قم	۴۵/۴۶	۲۳/۶۱	۰/۵۸	۰/۷۱
تأثیر اماکن مذهبی شهر قم در توسعه کاربری‌های تجاری	۴۵/۵۱	۲۳/۹	۰/۴۵	۰/۷۲
تأثیر اماکن مذهبی شهر قم در توسعه شبکه معابر	۴۵/۷۱	۲۳/۶۸	۰/۵۵	۰/۷۲
تأثیر اماکن مذهبی شهر قم در توسعه کاربری مسکونی شهر	۴۵/۹۱	۲۲/۳۲	۰/۵۱	۰/۷۱

یافته‌ها

جایگاه گردشگری در اسناد فرادستی

اسناد فرادستی یا بالادستی در هر کشوری معمولاً در برنامه‌ریزی‌ها و قانون‌گذاری‌ها ملاک عمل می‌باشد، خصوصاً برای توسعه و عمران نواحی و شهرها بسیار مورد توجه بوده و در برنامه‌ریزی‌های شهری ملاک عمل قرار می‌گیرد. بررسی قوانین بالادستی از این لحاظ اهمیت دارد که برای توسعه شهرها، طرح‌ها و برنامه‌هایی وجود دارد و برای ابعاد مختلف توسعه در شهرها راهکارها و برنامه‌هایی ارائه می‌شود. یکی از این برنامه‌ها موضوع گردشگری و خصوصاً گردشگری مذهبی است

که دولت به عنوان محور اصلی و هسته مرکزی و مجری برنامه‌های توسعه می‌تواند موجبات توسعه صنعت گردشگری در ابعاد مختلف آن را فراهم آورد (امینی و همکاران، ۱۳۹۹). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سند چشم‌انداز در افق ۱۴۰۴ و سند نقشه جامع علمی کشور، درباره گردشگری و مفاهیم نزدیک به آن به طور مستقیم چیزی ذکر نشده است. در جداول (۲ و ۳ و ۴) جایگاه گردشگری در اسناد فرادستی و نظام برنامه‌ریزی کشور و قوانین موضوعه آورده شده است.

جدول ۲. جایگاه گردشگری در اسناد فرادستی و نظام برنامه‌ریزی کشور و قوانین موضوعه (سند، سیاست و نقشه)

عنوان سند، سیاست و نقشه	شرح
سند چشم‌انداز توسعه در افق ۱۴۰۴	توسعه کشور متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیای و تاریخی دست یافتن به جایگاه اول اقتصادی منطقه اشاره شده است.
سیاست‌های کلی نظام در دوره چشم‌انداز با افق ۱۴۰۴	محورهای رشد اقتصادی، رقابت پذیری و کسب مزیت‌های رقابتی، کارآفرینی، حضور مؤثر در بازارهای جهانی و توسعه صادرات غیر نفتی (قطعا یکی از آنها گردشگری است) مورد توجه قرار گرفته است
سیاست‌های کلی اشتغال	بند ۹ که به طور خاص بر گسترش و استفاده بهینه از ظرفیت‌های اقتصادی گردشگری تأکید کرده است.
نقشه مهندسی فرهنگی کشور	به مدیریت فرهنگی - اسلامی و نهادینه سازی الگوهای گردشگری، توسعه گردشگری دینی، جذب و گسترش گردشگری خارجی در زمینه دینی، زیارتی، درمانی، علمی و فرهنگی اشاره مستقیم شده است.
نقشه جامع علمی کشور	هدف کلان این نقشه، تبدیل شدن به قطب پزشکی منطقه تا سال ۱۴۰۴ است که گردشگری پزشکی یکی از انواع آن است.
سیاست‌های کلان بخش میراث فرهنگی و گردشگری	به موضوعات توسعه پایدار گردشگری، افزایش گردشگری داخلی و دست یابی به سهم مناسب از بازار جهانی گردشگری و اولویت دادن به توسعه مبادلات گردشگران با کشورهای اسلامی و کشورهای حوزه فرهنگ ایرانی و رعایت حقوق و تأمین امنیت گردشگران پرداخته است.
سند راهبردی توسعه گردشگری	سند راهبردی توسعه گردشگری در راستای اجرای بند الف ماده ۱۰۰ قانون برنامه ششم توسعه، توسط سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری در خرداد ۱۳۹۷ و در چهارچوب قوانین مربوطه با رویکرد استفاده حداکثری از بخش خصوصی به هیأت دولت ارائه شد.

جدول ۳. جایگاه گردشگری در اسناد فرادستی و نظام برنامه‌ریزی کشور و قوانین موضوعه (قوانین)

عنوان قانون	شرح
قانون تشکیل سازمان میراث فرهنگی	این قانون بیشتر به شناسایی و حفظ و ثبت آثار ارزشمند فرهنگی و تاریخی کشور و ایجاد انسجام تشکیلاتی در ادارات موجود و مرتبط و شروع اقدامات لازم جهت تدوین اساسنامه سازمان میراث فرهنگی اشاره دارد.
اساسنامه سازمان میراث فرهنگی	با تکلیف تبصره ۵ قانون تشکیل سازمان میراث فرهنگی، قانون اساسنامه سازمان میراث فرهنگی در تاریخ ۱۳۶۶ با ۹ ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.
اساسنامه سازمان ایرانگردی و جهانگردی	تکالیف مندرج در اساسنامه سازمان ایرانگردی و جهانگردی به نحو مطلوبی تمهیدات لازم برای توسعه گردشگری را فراهم نموده است.
قانون توسعه صنعت ایرانگردی و جهانگردی	حاوی مقررات مهم در خصوص گردشگری است. از جمله ماده ۲ این قانون تشکیل شورای عالی ایرانگردی و جهانگردی را مقرر می‌دارد و نقش اصلی آن را سیاست‌گذاری و هماهنگی بین دستگاه‌ها اعلام می‌کند که به جهت ارتقای سطح تصمیم‌گیری حائز اهمیت می‌باشد. مطابق تکلیف این قانون و آیین نامه اجرایی آن که البته ارتباط بیشتری با حقوق گردشگر دارد.
قانون تشکیل سازمان میراث فرهنگی و گردشگری (وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی)	ماده ۱ این قانون ادغام سازمان‌های میراث فرهنگی و ایرانگردی و جهانگردی و تشکیل سازمان میراث فرهنگی و گردشگری زیر نظر رئیس جمهور را بیان می‌دارد. و در ادامه به تشکیل وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی در تیرماه ۱۳۹۸ انجامید

جدول ۴. جایگاه گردشگری در اسناد فرادستی و نظام برنامه‌ریزی کشور و قوانین موضوعه (برنامه‌های پنج ساله)

عنوان برنامه	شرح
برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲)	تقویت و توسعه ایرانگردی و جهانگردی در جهت تبادل تجربه و دانش و شناساندن میراث تمدن و فرهنگ اسلامی و ایران و بهبود و گسترش پژوهش، حفاظت، احیاء و استفاده مجدد و معرفی میراث فرهنگی کشور و ارزش‌های فرهنگی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس
برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸)	برای ارتقاء سطح علمی و کارائی دست اندرکاران برنامه‌های فرهنگی هنری، ورزشی تریبیت لازم از سوی دولت برای توسعه مراکز آموزشی دولتی و غیر دولتی در رشته‌های چاپ و نشر، سینما، ایرانگردی و جهانگردی اتخاذ و شرایط لازم را برای بروز نوآوری‌ها در امور فرهنگی ایجاد نماید.
برنامه سوم توسعه (۱۳۷۹-۱۳۸۳)	خرید فروش ارز گردشگری، اقدامات در خصوص مرمت و احیای بافت‌ها و بناهای تاریخی فرهنگی، حفظ و حراست از میراث فرهنگی، ایجاد ساز و کار مدیریتی مناسب در شهرداری‌ها. دستور تشکیل یگان پاسداران میراث فرهنگی کشور. تبدیل محدوده منتهی به حسینیه جماران و بیت حضرت امام خمینی (ره) به مجموعه ای فرهنگی و خدماتی برای زائران و گردشگران داخلی و خارجی
برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸)	ایجاد و توسعه موزه‌های پژوهشی - تخصصی وابسته به دستگاه‌های اجرایی، ایجاد و تجهیز پایگاه‌های میراث فرهنگی در آثار تاریخی مهم کشور، ایجاد صندوق احیا و بهره برداری از بناها و اماکن تاریخی فرهنگی کشور، شناسایی و حمایت از میراث فرهنگی حوزه فرهنگی ایران در کشورهای همسایه و ایجاد مراکز حفظ و آثار فرهنگ ایلی در شهرستان‌ها و استان‌های کشور از قبیل دهکده‌های توریستی، موزه و نمایشگاه و تکمیل نظام جامع آماری گردشگری، جذب سرمایه‌گذاران و مشارکت مؤسسات تخصصی داخلی و بین المللی و بیمه برای گردشگران خارجی
برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۰-۱۳۹۴)	اقدامات قانونی در جهت امکان ایجاد مراکز فرهنگی و گردشگری، راه اندازی موزه‌های تخصصی، ایجاد مراکز حفظ آثار و فرهنگ سنتی عشایری و روستایی توسط بخش خصوصی و ... به منظور توسعه گردشگری، حمایت از آثار فرهنگی تاریخی و میراث معنوی حوزه فرهنگی ایران در کشورهای همسایه و منطقه و سایر کشورها به عنوان میراث فرهنگی را شناسایی و از آنها. ساماندهی امور زائرین و تأمین زیرساخت‌های لازم و توسعه امکانات و خدمات زیارتی در قطب‌های زیارتی و گردشگری مذهبی. این اولین قانون و سندی است که موضوع گردشگری مذهبی به صراحت در آن ذکر گردیده است.
برنامه ششم توسعه (۱۳۹۶-۱۴۰۰)	گردشگری جزء موضوعات خاص بخش پیش‌روی اقتصاد و از مسائل محوری برنامه دانسته و دولت را موظف نموده؛ طرح‌های مرتبط با آنها را در بودجه سالانه طی سال‌های قانون برنامه ششم اعمال نماید. تعمیق ارزش‌ها، باورها و فرهنگ مبتنی بر هویت اسلامی و ترویج سیره و سنت اهل بیت علیهم‌السلام و استفاده بهینه از ظرفیت معنوی اماکن زیارتی در شهرهای مقدس مشهد، قم و شیراز از جمله این طرح‌ها است.

منبع: مجلس شورای اسلامی، برنامه‌های پنج ساله توسعه اقتصادی اول تا ششم

در مجموع، با بررسی قوانین مختلف بالادستی در نظام برنامه‌ریزی کشور، مشاهده می‌شود که برخی از آنها به موضوع گردشگری پرداخته‌اند، اما تا برنامه پنجم در هیچ سند یا برنامه‌ای به طور مستقیم به گردشگری مذهبی اشاره‌ای نشده و برای اولین بار در برنامه پنجم توسعه از گردشگری مذهبی نام برده شده و برای مراکز مذهبی برنامه‌هایی در سطح ملی و در افق پنج ساله ارائه شده است. البته در بند ۳۴ پیش‌نویس سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت به گردشگری مذهبی اشاره شده و به گسترش قطب‌های گردشگری مذهبی تأکید کرده و آورده است که «قطب‌های گردشگری طبیعی، فرهنگی، مذهبی و سلامت با محوریت مناطق و مراکز هویت ساز» گسترش یابد. این سند در مراحل نهایی شدن می‌باشد که یک سند بالادستی است که افق آن سال ۱۴۴۴ می‌باشد (دفتر رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۷). همچنین در برنامه جامع توسعه گردشگری ایران که در سال ۱۳۹۶ برای سال‌های (۲۰۲۸ - ۲۰۱۷) بروز رسانی شده، در مورد گردشگری زیارتی (مذهبی) تأکید زیادی شده است، از جمله «وزارت میراث فرهنگی را ملزم می‌سازد تا پاسدار فرهنگ و ارزش‌های اسلامی بوده و با برنامه‌ریزی دقیق، ضمن توسعه گردشگری زیارت، زیرساخت‌ها و نیازهای آن را تأمین کند. در ادامه آمده که «بازاریابی هدف‌گیری موجود در بازار به ویژه در داخل منطقه و بازار داخلی در کوتاه مدت و میان مدت از طریق توسعه انواع گردشگری که یکی از آنها گردشگری زیارتی (مذهبی) است؛ صورت پذیرد. از جمله اهداف بنیادین مطالعات آمایش سرزمین استان قم که در سال ۱۳۸۹ آغاز شده و در سال ۱۳۹۳ در ۳۵ جلد به پایان رسیده است؛ تقویت فرهنگ اسلامی - ایرانی در استان و گردشگری زیارتی پایدار و

پیشرفته است. این یافته‌ها تأیید کننده فرضیه اول تحقیق هستند. به عبارتی تا سال‌های اخیر، در برنامه‌های سطوح ملی و منطقه‌ای و حتی محلی، وضعیت گردشگری مذهبی قم در نظام برنامه‌ریزی شهری چندان جایگاه مطلوبی نداشته است.

جایگاه گردشگری در سطوح مختلف برنامه‌ریزی

برای تعیین جایگاه گردشگری در سطوح مختلف برنامه‌ریزی از نظر کارشناسان در خصوص موضوع پژوهش، پرسشنامه‌ای تنظیم شد. سؤالات پرسشنامه با توجه به سطوح مختلف برنامه‌ریزی در سه سطح ملی، منطقه‌ای و محلی تقسیم بندی شد. از ۲۲ سؤال پرسشنامه، ۸ سؤال به بخش کلان و سطح ملی پرداخته و ۲ سؤال به میزان توجه برنامه‌ریزان به موضوع گردشگری مذهبی و برنامه‌های شهری در سطح منطقه‌ای اختصاص یافته و ۱۲ سؤال بقیه به استان و شهر قم به عنوان سطح محلی مربوط می‌شود.

برای آزمون آماری فرضیه‌ها، اگر جامعه مورد نظر نرمال باشد از آزمون‌های پارامتریک و اگر جامعه غیرنرمال باشد از آزمون‌های ناپارامتریک برای اثبات یا رد فرضیه‌ها استفاده می‌شود. نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنوف نشان داد توزیع داده‌ها نرمال هست. آزمون یک طرفه جهت مقدار مؤلفه‌ها در (جدول ۵) آورده شده است. مؤلفه‌های مدل، اختلاف معنی‌داری با میانگین داده‌ها و یا اثر معنی‌داری در مدل دارند.

با توجه به مقدار مؤلفه‌های مورد آزمون یک طرفه می‌توان نتیجه گرفت که حد و اندازه ۳ مؤلفه؛ برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان، موضوع گردشگری مذهبی و برنامه‌های سطح منطقه‌ای در مورد شهر قم کمتر از

آزمون فریدمن استفاده شد. آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی و رتبه‌بندی مؤلفه‌ها بر اساس بیشترین تأثیر بر مؤلفه وابسته می‌باشد. برای بررسی ادعای یکسان بودن رتبه بندی مؤلفه‌ها، فرض‌های آماری زیر مطرح می‌شوند:

H_0 : اولویت مؤلفه‌ها یکسان است.

H_1 : دست کم دو اولویت متفاوتند.

برای بررسی رابطه بالا از آزمون فریدمن استفاده شد. چنانچه سطح پوشش آماره آزمون (Asym مؤلفه Sig). کمتر از سطح معنی‌داری (۰/۰۵) باشد، فرض صفر رد شده و ادعای یکسان بودن رتبه (اولویت) این مؤلفه‌ها پذیرفته نمی‌شود. (جدول ۷) میانگین رتبه‌های هر مؤلفه را نشان می‌دهد. نتیجه آزمون نیز در (جدول ۸) آمده است.

حد متوسط بوده و نشان از سطح ضعیف این مؤلفه‌ها می‌باشد و سایر مؤلفه‌ها در مورد شهر قم بیشتر از حد متوسط می‌باشد که حاکی از تأثیر قوی این مؤلفه‌ها در گردشگری مذهبی می‌باشد، بازه پراکنندگی پاسخ دهندگان طبق طیف لیکرت (۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵) و در بازه پراکنندگی حداقل می‌باشد و تلورانس حول میانگین داده‌ها در بازه قابل قبول نرمال می‌باشد و تأیید تمام مؤلفه در بازه نرمال استاندارد می‌باشد و این کیفیت دقیق داده‌ها را می‌رساند و مقدار هرکدام از مؤلفه‌ها تأثیری بیشتر از حد متوسط (حد متوسط ۵۰ درصد تأثیرگذاری را نشان می‌دهد و بلعکس) در تعیین الگوی واحد دارند و دلیل همبستگی متفاوت برای وجود پراکنندگی و کشیدگی هر کدام از مؤلفه‌ها می‌باشد. برای دسته‌بندی هر مؤلفه در هر مدل در مؤلفه‌های مستقل؛ از

جدول ۵. داده‌های توصیفی پرسشنامه

مؤلفه‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین انحراف استاندارد
برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان	۳۵	۲/۷۴	۰/۹۸	۰/۱۷
موضوع گردشگری مذهبی	۳۵	۲/۹	۱/۰۵	۰/۱۸
برنامه‌های سطح منطقه‌ای	۳۵	۲/۸۲	۰/۷۸	۰/۱۳
برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای	۳۵	۲/۷۴	۰/۸۲	۰/۱۳
گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری	۳۵	۴/۰۶	۰/۸۰	۰/۱۴
گنجانیدن موضوع گردشگری مذهبی	۳۵	۴/۱۴	۰/۷۷	۰/۱۳
توجه به معماری اسلامی	۳۵	۳/۵۷	۱/۰۹	۰/۱۸
توسعه شهرهای مذهبی	۳۵	۴/۳۴	۰/۷۳	۰/۱۲
گسترش گردشگری مذهبی	۳۵	۴/۱۷	۰/۶۲	۰/۱۰
حرم حضرت معصومه(س) و مسجد مقدس جمکران	۳۵	۴/۵۴	۰/۵۰	۰/۰۹
اماکن مذهبی در توسعه کاربردی	۳۵	۴/۴۸	۰/۵۶	۰/۱۰
کاربری‌های مذهبی	۳۵	۴/۲۹	۰/۵۲	۰/۰۹
اماکن مذهبی در توسعه کاربردی مسکونی شهر	۳۵	۴/۰۹	۰/۷۸	۰/۱۳

جدول ۶. آزمون تی تک نمونه‌ای

معیار تصمیم‌گیری = ۰/۵۰	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	اختلاف میانگین	فاصله اطمینان با ۹۵ درصد	
					حد بالا	حد پایین
برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان	-۱۶/۵۵	۳۴	۰/۰۰۰	۲/۷۴	۲/۴۰	۳/۰۸
موضوع گردشگری مذهبی	-۱۶/۲۵	۳۴	۰/۰۰۰	۲/۸۸	۲/۵۲	۳/۲۵
برنامه‌های سطح منطقه‌ای	-۲۱/۳۱	۳۴	۰/۰۰۰	۲/۸۳	۲/۵۶	۳/۱۰
برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای	-۱۹/۸۷	۳۴	۰/۰۰۰	۲/۷۴	۲/۴۶	۳/۰۲
گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری	۲۹/۹۲	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۰۶	۳/۷۸	۴/۳۳
گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی	۳۱/۷۳	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۱۴	۳/۸۸	۴/۴۰
توجه به معماری اسلامی	۱۹/۳۴	۳۴	۰/۰۰۰	۳/۵۷	۳/۲۰	۳/۹۵
توسعه شهرهای مذهبی	۳۵/۴۲	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۳۴	۴/۰۹	۴/۵۹
گسترش گردشگری مذهبی	۳۹/۹۵	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۱۷	۳/۹۶	۴/۳۸
حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران	۵۳/۱۷	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۵۴	۴/۳۷	۴/۷۲
اماکن مذهبی در توسعه کاربردی	۴۷/۲۱	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۴۸	۴/۲۹	۴/۶۸
کاربری‌های مذهبی	۴۸/۸۹	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۲۸	۴/۱۱	۴/۴۶
اماکن مذهبی در توسعه کاربردی مسکونی شهر	۳۰/۹۵	۳۴	۰/۰۰۰	۴/۰۹	۳/۸۲	۴/۳۵

جدول ۷. میانگین رتبه مؤلفه‌ها

رتبه میانگین	مؤلفه‌ها
۳/۶۱	برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان
۴/۰۴	موضوع گردشگری مذهبی
۳/۷۱	برنامه‌های سطح منطقه‌ای
۳/۴۴	برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای
۷/۸۷	گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری
۸/۱۱	گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی
۶/۴۳	توجه به معماری اسلامی
۹/۰۱	توسعه شهرهای مذهبی
۸/۳۱	گسترش گردشگری مذهبی
۱۰/۰۴	حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران
۹/۷۰	اماکن مذهبی در توسعه کاربردی
۸/۸۰	کاربری‌های مذهبی
۷/۹۰	اماکن مذهبی در توسعه کاربردی مسکونی شهر

جدول ۸. آزمون فریدمن

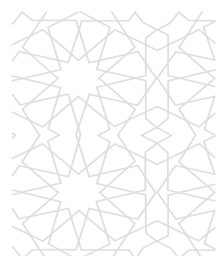
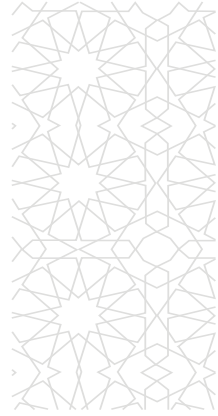
۳۵	حجم نمونه آماری (N)
۲۰۴/۴۰۲	آماره کی دو (chi-square)
۱۲	درجه آزادی (df)
۰/۰۰۰	سطح پوشش آماره آزمون (Asym مولفه Sig.)

همانطور که مشاهده می‌شود، سطح پوشش آماره آزمون (۰/۰۰) کمتر از سطح معنی‌داری آزمون (۰/۰۵) می‌باشد و این به معنی تفاوت بین آزمون‌هاست؛ به عبارت دیگر فرض مقابل که وجود دست کم دو اولویت متفاوت را تعریف می‌کرد، پذیرفته و فرض صفر رد می‌شود. همچنین با توجه به (جدول ۵)، میانگین رتبه مؤلفه‌های حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران و اماکن مذهبی در توسعه کاربری‌ها مهمترین مؤلفه‌ها شناخته شده و مؤلفه‌های برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای و برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان رتبه‌های پایینی از نظر کارشناسان و اساتید دانشگاهی کسب کرده‌اند.

آزمون رتبه‌های دبلیو کندال، که شکل نرمال شده آزمون فریدمن است، به عنوان یک ضریب توافق، به سنجش میزان توافق رتبه‌بندی‌ها در بین پاسخگویان می‌پردازد. در این آزمون، هر پاسخگو به عنوان یک قضاوت کننده یا رتبه دهنده، و هر گویه یا سؤال نیز به عنوان یک متغیر تلقی شده و در ادامه برای هر یک از این متغیرها، میانگین رتبه‌ها محاسبه می‌شود. این آزمون با مقایسه میانگین رتبه‌ها در بین متغیرها، تفاوت این میانگین‌ها را بررسی می‌کند. پس از اجرای آزمون کندال، نتایج به ترتیب (جدول ۹) ارائه شده است.

جدول ۹. رتبه‌بندی نشانگرها بر مبنای آزمون کندال

میانگین رتبه‌ها	نشانگرها
۳/۶۱	میزان توجه برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان، در برنامه‌های شهری به گردشگری
۴/۰۴	میزان توجه برنامه‌ریزان سطح ملی به موضوع گردشگری مذهبی
۳/۷۱	برنامه‌های سطح منطقه‌ای
۳/۴۴	برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای
۷/۸۷	گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری
۸/۱۱	گنجانیدن موضوع گردشگری مذهبی
۶/۴۳	توجه به معماری اسلامی
۹/۰۱	توسعه شهرهای مذهبی
۸/۳۱	گسترش گردشگری مذهبی
۱۰/۰۴	حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران
۹/۷۰	اماکن مذهبی در توسعه کاربردی
۸/۸۰	کاربری‌های مذهبی
۷/۹۰	اماکن مذهبی در توسعه کاربری مسکونی شهر

جدول ۱۰. خروجی آزمون کندال

تعداد	۳۵
آزمون کندال	۰/۶۸۷
کای اسکور	۲۰۴/۴۰۲
درجه آزادی	۱۲
.Sig	۰/۰۰۰

معنی دار است یا خیر، باید از نتایج (جدول ۷) استفاده کنیم. اطلاعات (جدول ۱۰) بیانگر آن است که میان اعضای جامعه آماری در خصوص شاخص‌های مورد نظر با توجه به نتیجه آزمون کندال (۰/۶۸۷) «اتفاق نظر قوی» وجود دارد.

مقدار آزمون رتبه‌های دلیو کندال بین صفر تا یک می‌باشد که در آن، مقادیر نزدیک به صفر نشان از توافق کمتر و مقادیر نزدیک به یک نشان از توافق بیشتر بین پاسخگویان در خصوص متغیرهای مورد نظر دارد. در تفسیر نتایج آزمون دلیو کندال، برای این که پی ببریم آیا تفاوت در میانگین رتبه پاسخگویان

جدول ۱۱. گویه‌های مربوط به سؤالات رتبه‌ای

سطح	سؤالات رتبه‌ای	شاخص‌ها	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
ملی	۱. برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان، چقدر در برنامه‌های شهری به گردشگری توجه نموده‌اند؟	فراوانی	۳	۱۱	۱۵	۴	۲	۳۵
		درصد	۸/۵۷	۳۱/۴۳	۴۲/۸۶	۱۱/۴۳	۵/۷۱	۱۰۰
ملی	۲. چقدر در برنامه‌های سطح ملی به موضوع گردشگری مذهبی توجه شده است؟	فراوانی	۴	۷	۱۵	۷	۲	۳۵
		درصد	۱۱/۴۳	۲۰	۴۲/۸۶	۲۰	۵/۷۱	۱۰۰
منطقه	۳. چقدر در برنامه‌های سطح منطقه‌ای به موضوع گردشگری توجه شده است؟	فراوانی	۱	۱۱	۱۶	۷	۰	۳۵
		درصد	۲/۸۶	۳۱/۴۳	۴۵/۷۱	۲۰	۰	۳۵
منطقه	۴. برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای، چقدر در برنامه‌های شهری به گردشگری مذهبی توجه نموده‌اند؟	فراوانی	۱	۱۳	۱۶	۴	۱	۳۵
		درصد	۲/۸۶	۳۷/۱۴	۴۵/۷۱	۱۱/۴۳	۲/۸۶	۱۰۰
ملی	۵. گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری، چه میزان در گسترش و رونق آن مؤثر می‌باشد؟	فراوانی	۱	۰	۴	۲۱	۹	۳۵
		درصد	۲/۸۶	۰	۱۱/۴۳	۶۰	۲۵/۷۱	۱۰۰
ملی	۶. گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری، تا چه میزان در توسعه شهرها می‌تواند نقش داشته باشد؟	فراوانی	۰	۱	۵	۱۷	۱۲	۳۵
		درصد	۰	۲/۸۶	۱۴/۲۹	۴۸/۵۷	۳۴/۲۹	۱۰۰
محلی	۷. توسعه شهرهای مذهبی، مانند مشهد و قم، چه میزان وابسته به مراکز مذهبی بوده است؟	فراوانی	۰	۱	۲	۱۶	۱۶	۳۵
		درصد	۰	۲/۸۶	۵/۷۱	۴۵/۷۱	۴۵/۷۱	۱۰۰

سطح	سؤالات رتبه‌ای	شاخص‌ها	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
محلی	۸. گسترش گردشگری مذهبی در قالب برنامه‌های توسعه شهر قم، چقدر در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی می‌تواند مؤثر باشد؟	فراوانی	۰	۰	۴	۲۱	۱۰	۳۵
		درصد	۰	۰	۱۱/۴۳	۶۰	۲۸/۵۷	۱۰۰
محلی	۹. حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران، چقدر بر روی برنامه‌های توسعه شهری قم نقش داشته است؟	فراوانی	۰	۰	۰	۱۶	۱۹	۳۵
		درصد	۰	۰	۰	۴۵/۷۱	۵۴/۲۹	۱۰۰
محلی	۱۰. اماکن مذهبی، خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) چقدر در توسعه کاربری‌های تجاری شهر قم نقش داشته است؟	فراوانی	۰	۰	۱	۱۶	۱۸	۳۵
		درصد	۰	۰	۲/۸۶	۴۵/۷۱	۵۱/۴۳	۱۰۰
محلی	۱۱. اماکن مذهبی، خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران در توسعه شبکه معابر درون شهری و برون شهری قم، چقدر نقش داشته‌اند؟	فراوانی	۰	۰	۱	۲۳	۱۱	۳۵
		درصد	۰	۰	۲/۸۶	۶۵/۷۱	۳۱/۴۳	۱۰۰
محلی	۱۲. اماکن مذهبی، خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران، در توسعه کاربری مسکونی شهر قم، چقدر تأثیر داشته‌اند؟	فراوانی	۰	۴	۷	۱۲	۱۲	۳۵
		درصد	۰	۱۱/۴۷	۲۰	۳۴/۲۹	۳۴/۲۹	۱۰۰

با توجه به مؤلفه‌ها و گویه‌های آنها که در جدول ۱۱ آمده است، توضیحات آن ارائه می‌شود. سؤالات داده شده در سه سطح ملی، منطقه‌ای و محلی تنظیم شده و جایگاه گردشگری و گردشگری مذهبی را در برنامه‌ها، کاربری‌ها و نمودهای آنها در سطوح ملی و منطقه‌ای و شهری و محلی را پوشش داده‌اند.

جایگاه گردشگری در سطوح ملی و منطقه‌ای

از بین ۱۲ سؤال داده شده، ۶ سؤال موضوع جایگاه گردشگری و گردشگری مذهبی را در برنامه‌ها، کاربری‌ها و نمودهای آنها در سطوح ملی و منطقه‌ای را پوشش داده است. در سؤال اول (جدول ۱۱) بیش از ۷۴ درصد از متخصصان گردشگری نظرشان این است که نظام برنامه‌ریزی چندان توجهی به گردشگری نداشته، به همین خاطر گزینه متوسط و کم را انتخاب نموده‌اند، لذا توجه بیشتر دولت مردان را می‌طلبد. در سؤال دوم؛ ۴۳ درصد از متخصصان بر این باورند که میزان توجه برنامه‌های سطح ملی به

موضوع گردشگری مذهبی در حد متوسط است. البته ۲۰ درصد نیز گزینه کم را انتخاب نموده و به صراحت اظهار کرده‌اند که در برنامه‌های ارائه شده در سطح ملی و از طرف دولت به صورت جدی به مسئله گردشگری و خصوصاً گردشگری مذهبی پرداخته نشده است. نظر پاسخگویان با بیش از ۷۷ درصد در سؤال سوم این است که در برنامه‌های ارائه شده، جایگاه گردشگری چندان جدی دیده نشده و به آن توجه نشده و نسبت به این موضوع نظر منفی دارند. طبق نظر صاحب‌نظران امر گردشگری، مسئولین و برنامه‌ریزان در سطح منطقه‌ای نیز به گردشگری و گردشگری مذهبی به عنوان یکی از شاخه‌های آن، توجه چندانی نداشته‌اند. در حدود ۴۶ درصد صاحب‌نظران گردشگری مذهبی در سؤال چهارم، گزینه متوسط و ۳۷ درصد گزینه کم را انتخاب کرده‌اند؛ براساس این نتایج، معلوم می‌شود که متخصصان اشتراک نظر داشته و همانند سه سؤال قبل نسبت به میزان توجه برنامه‌ریزان و مسئولین سطح منطقه‌ای به گردشگری مذهبی در برنامه‌های شهری نیز منفی است و اظهار

می‌دارند که دولت به موضوع گردشگری و زیر گروه آن، گردشگری مذهبی، اهمیت چندانی نداده و عملاً به آن توجهی ننموده است. در مجموع نظر متخصصان به سمت کم و متوسط به پائین تمایل دارد. در سؤال پنجم اکثر افراد با مقدار ۶۰ درصد معتقد هستند که گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری، به میزان زیادی در گسترش و رونق آن مؤثر می‌باشد و حدود ۲۶ درصد هم اعتقاد دارند که با قرار دادن این موضوع در برنامه‌های توسعه شهری، به میزان خیلی زیادی در گسترش و رونق گردشگری مذهبی تأثیر خواهد داشت و در مجموع حدود ۸۶ درصد از خبرگان به نقش زیاد و خیلی زیاد آن در گسترش و رونق گردشگری مذهبی اذعان دارند. ۸۳ درصد از کارشناسان گردشگری مذهبی در سؤال ششم با انتخاب گزینه‌های (خیلی زیاد و زیاد) معتقدند که اگر به گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهری توجه شود و در برنامه‌های توسعه شهری گنجانده شود، به میزان زیاد و متمایل به خیلی زیاد، می‌تواند در توسعه شهرها نقش داشته باشد. در کل نظر متخصصان به سمت خیلی زیاد تمایل دارد.

جایگاه گردشگری در سطح محلی (شهر)

از بین ۱۲ سؤال ارائه شده، ۶ سؤال موضوع جایگاه گردشگری و گردشگری مذهبی را در برنامه‌ها، کاربری‌ها و نمودهای آنها در سطح محلی و شهر پوشش داده است. بیش از ۹۱ درصد از پاسخگویان به سؤال هفتم، متفق‌القول هستند که توسعه شهرهای مذهبی، مانند مشهد و قم، به میزان زیاد و خیلی زیادی وابسته به مراکز مذهبی بوده است، که در مشهد حرم مطهر امام رضا علیه السلام و در قم حرم مطهر حضرت معصومه

سلام الله علیها و مسجد جمکران را باید ذکر کرد که ادامه حیات و افزایش جمعیت و ماندگاری آنها در این شهرها و گسترش و توسعه آنها، وابسته به این حرم‌های شریف بوده و از پاسخ کارشناسان چنین منتج می‌شود که تمایل آنها به سمت تأثیر خیلی زیاد اماکن مذهبی در توسعه شهرهای مذهبی مثل قم و مشهد است. در سؤال هشتم (جدول ۱۱) میزان ۶۰ درصد از پاسخگویان معتقد هستند که به میزان زیادی گسترش گردشگری مذهبی در قالب برنامه‌های توسعه شهر قم، می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی این شهر مؤثر باشد. با نگاهی به پاسخ‌ها متوجه می‌شویم که تمایل پاسخگویان به سمت خیلی زیاد است.

تمام کارشناسان گردشگری در سؤال نهم با انتخاب گزینه‌های خیلی زیاد و زیاد اعلام کرده‌اند که حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران، نقش و تأثیر بسیار زیادی بر روی برنامه‌های توسعه شهری قم و کلاً نظام برنامه‌ریزی شهری آن داشته‌اند، جالب است که بدانیم هیچ یک از گزینه‌های دیگر توسط پاسخگویان انتخاب نشده است. و با توجه به پاسخ‌ها متوجه می‌شویم که نظر خبرگان گردشگری به سمت تأثیر خیلی زیاد این اماکن مذهبی بر روی نظام برنامه‌ریزی شهری قم تمایل دارد. اکثریت قاطع پاسخگویان (۹۷ درصد) با انتخاب گزینه‌های خیلی زیاد و زیاد در سؤال دهم، اعتقاد دارند که اماکن مذهبی موجود در شهر قم، خصوصاً حرم حضرت معصومه در توسعه کاربری‌های تجاری شهر قم نقش اساسی داشته‌اند. در نهایت با توجه به پاسخ‌ها متوجه می‌شویم که نظر خبرگان گردشگری به سمت تأثیر خیلی زیاد این اماکن مذهبی بر روی نظام برنامه‌ریزی شهری قم تمایل دارد. همچنین همین تعداد و

متوسط می باشد که حاکی از تأثیر قوی این مؤلفه‌ها در گردشگری مذهبی است. اولویت‌بندی و رتبه‌بندی مؤلفه‌ها بر اساس بیشترین تأثیر بر مؤلفه وابسته با استفاده از آزمون فریدمن نشان داد میانگین رتبه مؤلفه‌های حرم حضرت معصومه، مسجد مقدس جمکران و اماکن مذهبی در توسعه کاربری‌ها مهمترین مؤلفه‌ها شناخته شده و مؤلفه‌های برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای و برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان رتبه‌های پایینی از نظر کارشناسان و اساتید دانشگاهی کسب کرده‌اند. همچنین نتایج تحلیل سؤالات رتبه‌ای نشان داد میزان نظر متخصصان به ۵ سوال رتبه‌ای (توجه نظام برنامه‌ریزی به گردشگری، توجه برنامه‌های سطح ملی به موضوع گردشگری مذهبی، توجه برنامه‌های سطح منطقه‌ای به موضوع گردشگری، توجه برنامه‌ریزان و مسئولین سطوح منطقه‌ای، در برنامه‌های شهری به گردشگری مذهبی) متوسط به پایین و کم است و توجه بیشتر دولت مردان را می‌طلبد و میزان نظر متخصصان به ۷ سوال رتبه‌ای (گنجاندن موضوع گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری، میزان وابستگی توسعه شهرهای مذهبی مانند مشهد و قم به مراکز مذهبی، تأثیر گسترش گردشگری مذهبی در قالب برنامه‌های توسعه شهر قم در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، نقش حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران بر روی برنامه‌های توسعه شهری قم، نقش اماکن مذهبی خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران در توسعه شبکه معابر درون شهری و برون شهری قم، نقش اماکن مذهبی خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران در توسعه کاربری مسکونی شهر قم) به سمت زیاد و خیلی زیاد متمایل است.

درصد (۹۷ درصد) در سؤال یازدهم، نظرشان این است که اماکن مذهبی و خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران، نقش شان در توسعه شبکه معابر درون شهری و برون شهری قم، خیلی زیاد بوده است. در نهایت با بررسی پاسخ‌ها متوجه می‌شویم که نظر خبرگان گردشگری به سمت تأثیر خیلی زیاد این اماکن مذهبی بر روی شبکه معابر درون شهری و برون شهری قم متمایل است. طبق نظر کارشناسی حدود ۶۹ درصد خبرگان در سؤال دوازدهم، اماکن مذهبی، خصوصاً حرم حضرت معصومه و مسجد جمکران، نقش زیاد و خیلی زیادی در توسعه کاربری مسکونی شهر قم داشته‌اند، و معنای آن این است که به خاطر وجود این دو مکان شریف بیشتر مردم به این شهر مهاجرت کرده و شروع به خانه سازی نموده و در آنجا ساکن شده‌اند و در نتیجه توسعه مسکونی صورت گرفته در اثر همین اماکن مذهبی است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش پذیری گردشگری مذهبی در نظام برنامه‌ریزی شهر قم انجام پذیرفت. یافته‌های حاصل از پژوهش نشان داد؛ در اسناد بالادستی در نظام جمهوری اسلامی، تا برنامه پنجم در هیچ سند یا برنامه‌ای به طور مستقیم به گردشگری مذهبی اشاره‌ای نشده است. همچنین نتایج حاصل از پرسشنامه با استفاده از آزمون یک طرفه و جهت مقدار مؤلفه‌ها نشان داد که اندازه و حد ۳ گویه (برنامه‌ریزان سطح ملی و کلان، موضوع گردشگری مذهبی و برنامه‌های سطح منطقه‌ای) در مورد شهر قم کمتر از حد متوسط بوده و نشان از سطح ضعیف این مؤلفه‌ها می باشد و سایر مؤلفه‌ها در مورد شهر قم بیشتر از حد

گردشگری مذهبی به عنوان زیر مجموعه گردشگری فرهنگی می‌تواند به عنوان یک واقعیت اجتماعی و فرهنگی کمک بسیاری به توسعه پایدار گردشگری جامعه بنماید. بررسی قوانین بالا دستی از این لحاظ اهمیت دارد که در این اسناد برای توسعه شهرها طرح‌ها و برنامه‌هایی پیشنهاد شده و برای ابعاد مختلف این توسعه راهکارها و برنامه‌هایی ارائه می‌شود. یکی از این برنامه‌ها موضوع گردشگری و خصوصاً گردشگری مذهبی است که دولت به عنوان محور اصلی و هسته مرکزی و پیشران برنامه‌های توسعه می‌تواند موجبات توسعه صنعت گردشگری در ابعاد مختلف آن را فراهم آورد؛ به طوری که برنامه‌ها و طرح‌های دولت به طور مستقیم بیشترین تأثیر را بر ابعاد توسعه صنعت گردشگری دارد و در عین حال با تأثیرگذاری بر اماکن خدماتی و تولید خدمات گردشگری و مردمی می‌تواند به صورت غیرمستقیم در توسعه صنعت گردشگری کشور نیز نقش بازی کند.

نتایج پژوهش حاضر با نتایج مطالعه هادیانی و همکاران (۱۳۸۹) در مورد اثرات اقتصادی گردشگری در شهرهای مذهبی، ابراهیم زاده و همکاران (۱۳۹۰) در مورد جایگاه واقعی کارکردهای مذهبی فرهنگی گردشگری مذهبی شهر قم، احمدی شاپورآبادی و همکاران (۱۳۹۰) در مورد ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی-فرهنگی کلان شهر قم، مهدی زاده ملاباشی (۱۳۹۵) در مورد راهبردهای عملی برای برنامه‌ریزی رسانه و راه‌اندازی شبکه‌های اجتماعی با هدف رونق گردشگری مذهبی، عربشاهی و همکاران (۱۳۹۵) در مورد عوامل رفاهی مؤثر در گردشگری مذهبی شهر مشهد، موقرپاک و قربانی (۱۳۹۷) در مورد جایگاه گردشگری در روند توسعه، کالینز-کریئر (۱۹۹۹) در مورد تحولات و پیامدهای جغرافیای زیارت و جهانگردی، تالا و پادورین (۲۰۰۸)

در مورد جنبه‌های مرتبط با گردشگری مذهبی، هاردان سلیمان و محمد (۲۰۱۱) در مورد عوامل مؤثر بر بازار گردشگری مذهبی، کارتال و همکاران (۲۰۱۵) در مورد پتانسیل‌های گردشگری مذهبی، شیند (۲۰۱۶) برنامه‌ریزی برای شهرنشینی در مناطق گردشگری مذهبی همخوانی دارد. در مجموع با توجه به تحقیقات و پژوهش‌های انجام شده می‌توان دریافت که با وجود قدمت، گردشگری مذهبی متأسفانه نتوانسته جایگاه واقعی خود را داشته باشد، هر چند در عصر حاضر یک روند روبه رشدی را طی می‌کند. بنابراین راهکارهای ذیل پیشنهاد می‌شود:

- در برنامه‌های سطح ملی و منطقه‌ای به موضوع گردشگری مذهبی (قم) توجه شود و به موضوع گردشگری مذهبی در برنامه‌های توسعه شهری قم توجه بیشتری شود.

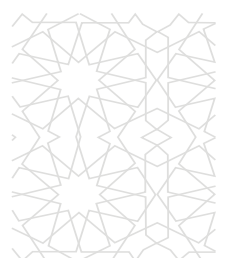
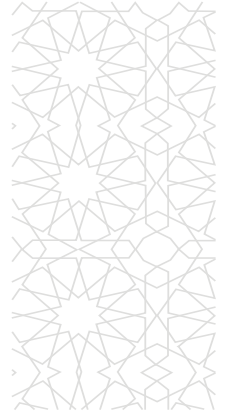
- امکانات و تسهیلات اماکن مذهبی خصوصاً حرم حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران برای هر چه بیشتر شدن جریان‌ها و تقاضاهای گردشگری تقویت شود تا زمینه لازم برای توسعه اجتماعی، اقتصادی و فضایی شهر را فراهم آورد.

- جایگاه گردشگری مذهبی در دیگر شهرهای مذهبی ایران و همچنین در طرح‌های توسعه شهری در سطوح ملی، منطقه‌ای و محلی هم مورد مطالعه قرار گیرد و دولت به عنوان محور اصلی برنامه‌های توسعه، توجه ویژه‌ای به توسعه صنعت گردشگری مذهبی نماید.

- در کنار بخش گردشگری، به صورت مجزا در برنامه‌های توسعه، بخشی به عنوان گردشگری مذهبی و زیارت اختصاص یابد تا به صورت شفاف و ویژه به مسئله گردشگری قم و شهرهای زیارتی پردازد.

منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی و شمس‌الله کاظمی‌زاد و محمد اسکندری‌ثانی (۱۳۹۰) برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی، مورد مطالعه: شهر قم، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۷۶، صص ۱۱۵-۴۱.
- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و احمد سبزابادی (۱۳۹۰) تحلیلی بر ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی-فرهنگی کلان شهر قم، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۲ (۲)، صص ۸۳-۱۱۲.
- امینی، محمد تقی و محمد مهدی پرهیزگار و اصغر ابوالحسنی و صمد خباز باویل، (۱۳۹۹) طراحی مدل رفتاری توسعه صنعت گردشگری ایران، با محوریت جذب گردشگران خارجی، فصلنامه علمی پژوهشی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۹ (۲).
- بزازان، فاطمه و فهیمه آزادانا (۱۳۹۷). اثرات اقتصادی ورود گردشگران داخلی به قم (رویکرد داده ستانده دومنطقه‌ای)، برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۷ (۲۵)، doi: 10.22080/jtpd.2018.199.24-8
- بزازان، فاطمه و مهناز اسماعیلی و فرشته فارسی (۱۳۹۹) اثرات اقتصادی ورود گردشگران داخلی به استان خراسان رضوی، فصلنامه علمی پژوهشنامه اقتصادی، ۲۰ (۷۶)، صص ۵۵-۸۰.
- حسینی پور، سید احسان (۱۳۹۵) بررسی عوامل کشش و رانش مؤثر بر نیت سفر گردشگری مذهبی ونحوه تأثیر آنها (شهر قم)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۱ (۳۶)، صص ۱۰۹-۱۲۴.
- رهبر معظم انقلاب (۱۳۹۷) فراخوان برای تکمیل و ارتقاء الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت، دفتر رهبر انقلاب.
- صادقی، علی و ولی اله نظری و محمد غلامی، و محمدمیر امراللهی (۱۴۰۱) تحلیل اثرات اقتصادی- اجتماعی گردشگری مذهبی در توسعه فضایی استان قم، دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری، ۱۰ (۱۹)، صص ۱۹۵-۲۲۰.
- ضیایی، محمود و داود عباسی کارجگان و غلامرضا کاظمیان و مهدی کروی (۱۳۹۶) طراحی و تدوین الگوی سه بعدی مدیریت گردشگری شهر تهران، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۲ (۳۷)، صص ۱-۲۳.
- عربشاهی، معصومه و امید بهبودی و روح اله شاه ابراهیمی (۱۳۹۵) شناسائی و رتبه بندی عوامل رفاهی مؤثر در گردشگری مذهبی در شهر مشهد مقدس با استفاده از تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند معیاره (AHP)، فصلنامه خراسان بزرگ، ۷ (۲۳)، صص ۷۵-۸۸.
- فیروزجانیان، علی اصغر و ندا یوسفی و سیداحمد میرمحمدتبار (۱۳۹۳) تحلیل کارکردی گردشگری مذهبی در ایران (فراتحلیلی از تحقیقات موجود)، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۳ (۸)، صص ۱۶۵-۱۴۳.
- مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۸) قانون پنج ساله برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۸-۱۳۷۲.
- مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۴) قانون پنج ساله برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴-۱۳۷۸.

----- (۱۳۷۹) قانون پنج ساله
برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و
فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۹-۱۳۸۳.

----- (۱۳۸۲) سند چشم انداز
جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴.

----- (۱۳۸۴) قانون پنج ساله
برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و
فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۴-۱۳۸۸.

----- (۱۳۸۹) قانون برنامه پنج
ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران،
۱۳۹۰-۱۳۹۴.

----- (۱۳۹۵) قانون برنامه پنج
ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران،
۱۴۰۰-۱۳۹۶.

مجلس شورای ملی، قانون برنامه اول تا برنامه
پنجم توسعه قبل انقلاب.

موقرپاک، علی و فاطمه قربانی (۱۳۹۷) جایگاه
گردشگری در امنیت ملی و روند توسعه
کشورها (مطالعه موردی: کشور ایران)،
فصلنامه فضای گردشگری، ۷ (۲۶).

مهدی زاده ملباشی، تورج (۱۳۹۵) طراحی الگوی
برنامه ریزی رسانه ای مبتنی بر گردشگری
مذهبی در ایران (مورد مطالعه آذربایجان)،
رساله دکتری، دانشگاه بین المللی امام رضا
علیه السلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
گروه فرهنگ و ارتباطات. مشهد.

مهندسین مشاور شرق آیند (۱۳۹۳) مطالعه برنامه
آمایش استان قم، سند نهایی برنامه آمایش
استان قم، جلدهای ۳ و ۸ و ۱۰ و ۱۸ و ۲۷ و ۳۳ و
۳۵، معاونت برنامه ریزی و اشتغال، استانداری
قم، آبان.

هادیانی، زهره و محسن احدنژاد روشنی و شمس الله
کاظمی زاد (۱۳۸۹) بررسی اثرات اقتصادی

گردشگری در شهرهای مذهبی، موردشناسی:
کلان شهر قم، مجموعه مقالات چهارمین
کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام،
زاهدان، ایران.

هیأت دولت جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۹) سند
راهبردی توسعه گردشگری.

Božić, Sanja; Spasojević, Bojana; Vujičić, Miroslav
D.; and Stamenkovic, Igor (2016) «Exploring
The Motives Of Religious Travel By Applying
The AHP Method - The Case Study Of Monastery
Vujan (Serbia) International Journal of Religious
Tourism and Pilgrimage, 4 (4): 1-17.

Collins-Kreiner, Noga (1999). Pilgrimage Holy Sites:
A Classification of Jewish Holy Sites in Israel.
Journal of Cultural Geography, 18 (2): 57-78.
doi:10.1080/08873639909478304.

Conference proceedings, 9th Advances in Hospitality and
Tourism Marketing and Management (AHTMM)
Conference, Portsmouth, UK.

Durán-Sánchez, Amador, José Álvarez-García, María
De la Cruz Del Río-Rama, and Cristiana Oliveira.
(2018). Religious Tourism and Pilgrimage:
Bibliometric Overview, Religions, 9 (9): 249.
<https://doi.org/10.3390/re19090249>.

Fang, Wei-Ta (2020) Tourism in Emerging Economies:
The Way We Green, Sustainable, and Healthy,
Springer Nature Singapore Pte Ltd.

Hardan Suleiman, Jafar Subhi and Mohamed,
Badaruddin (2011) Factors Impact on Religious
Tourism Market: The Case of the Palestinian
Territories, International Journal of Business and
Management, 6 (7): 254-260.

in Pilgrimage Tourism, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 175: 423 - 430.

Tala, Madalina Lavinia and Padurean, Ana Mihaela (2008) Dimensions of religious tourism. *Amfiteatru Economic*, 10 (Special 2): 242 - 253.

Vargas-Sánchez, Alfonso (2019) Halal tourism through the perspectives of the new generation in the UAE. 9th Advances in Hospitality and Tourism Marketing and Management Conference. Conference Proceeding.

Kartal, Burak; Tepeci, Mustafa and Atl, Hakan (2015) Examining the religious tourism potential of Manisa Turkey with a marketing perspective, *Tourism Review*, 70 (3): 214 - 231.

Rinschede, Gisbert (1992) Forms of religious tourism, *Annals of Tourism Research*, 19 (1): 51-67.

Shinde, Kiran A. (2017) Planning for urbanization in religious tourism destinations: insights from Shirdi, India, *Planning Practice and Research* 32 (2): 132-151

Štefko, Róbert; Kiráľová, Alžbeta & Mudrík, Martin. (2015) *Strategic Marketing Communication*

تحلیل قیاسی نقش فرهنگ و اقلیم بر معیارهای صورت‌بندی خانه‌های قاجاری (مطالعه موردی: اقلیم‌های «گرم و مرطوب» و «معتدل و مرطوب» ایران)

علی مشهدی*، آیلا سینایی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

چکیده

در طول تاریخ، انسان در کالدهای معماری متفاوتی زندگی خود را سپری کرده است؛ که این کالبد محصول نهایی شیوه نگرش انسان، نیازهای رفتاری او، وضعیت و شرایط اجتماعی، مذهبی و اقتصادی و اقلیمی بوده است. تأثیر هر یک از عوامل ذکر شده بر پیکره‌بندی کالبد معماری خانه‌ها متفاوت بوده ولی نفوذ فرهنگ و اقلیم به عنوان کلیدی‌ترین عوامل مؤثر بر شاخصه‌های معماری، غیر قابل انکار است. هدف این پژوهش دستیابی به نگرشی بر نقش فرهنگ و اقلیم بر معیارهای صورت‌بندی خانه‌های قاجاری در اقلیم‌های گرم و مرطوب و معتدل و مرطوب ایران با رویکرد تحلیل قیاسی بوده تا نحوه تأثیرپذیری هر یک از شاخصه‌های کالبدی را از این عوامل شناسایی کند. روش تحقیق در این پژوهش، در حوزه روش کیفی قرار دارد و جمع‌آوری مطالب به روش کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی انجام شده است. در فرآیند تحلیل و ارزیابی موضوع پژوهش، چهار خانه قاجاری با دو فرم متفاوت حیاط مرکزی و بلوکی در شهرهای شاخص اقلیم‌های مذکور انتخاب شدند تا از طریق تحلیل قیاسی، نقش فرهنگ و اقلیم در فاکتورهای کالبد معماری مشخص شود. نتایج پژوهش نشان داد که در اقلیم گرم و مرطوب، معیارهای سلسله مراتب، نما و تزئینات، نور و روشنایی بیشتر تحت تأثیر فرهنگ بوده و اقلیم بیشترین تأثیر را بر روی فرم خانه، جهت‌گیری، مصالح و عملکرد داشته است، در حالی که در اقلیم معتدل و مرطوب، فرهنگ بیشترین تأثیر را بر هندسه، سلسله مراتب و مقیاس خانه‌ها گذاشته و عامل اقلیم بر روی ترکیب‌بندی، عملکرد و فرم خانه مؤثر واقع شده است.

کلمات کلیدی: فرهنگ، اقلیم گرم و مرطوب، اقلیم معتدل و مرطوب، تحلیل قیاسی، خانه‌های قاجاری.

مقدمه

معماری، بسیاری از رفتارهای ما را جهت‌دهی می‌کند. زیرا تا پیش از ساخت، ما به آن شکل می‌دهیم و پس از ساخت، بنا، رفتار ما را شکل می‌دهد. به همین دلیل، اگر در مرحله طراحی براساس فرهنگ بومی طراحی کنیم، میان فرهنگ ما و فرهنگی که ساختمان بر ما تحمیل می‌کند، تناقضی پیش نخواهد آمد؛ اما اگر معماری بر اساس فرهنگ بیگانه و غیر خودی ساخته شود، میان فرهنگ فرد و فرهنگ ساختمان، تناقض پیش خواهد آمد. ممکن است این تناقض در آغاز، مشکل‌ساز باشد و رنگ و بوی ستیز دهد؛ اما به مرور زمان، از فرهنگ فرد، حساسیت‌زدایی و عادی‌سازی شده، فرهنگ ساختمان چیره می‌شود. این تغییرات، آنقدر آرام و خزنده‌اند که شاید هیچ توجهی را بر نمی‌انگیزاند (فتحی، ۱۳۹۶).

تأثیر فرهنگ در زمینه‌های متفاوت زندگی، از جمله در هنر، معماری، شهرسازی، توسعه و شیوه زیست غیر قابل انکار است (مددپور، ۱۳۷۵: ۱۵۸). در واقع معماری نتیجه و حاصل فرهنگ جامعه است. نگاهی اجمالی به تاریخ معماری ایران و سایر تمدن‌های جهان نشان می‌دهد که هیچ اثر بزرگ معماری وجود ندارد که براساس اندیشه و جهان بینی پدید نیامده باشد. به این ترتیب می‌توان گفت که هر تمدن یا قومی در دوران مختلف، معماری خاصی را منطبق با فرهنگ خود ارائه می‌دهد. در واقع هر آنچه از فرهنگی بر می‌خیزد، پس از گذر داده شدن تدبیرها و شگردها، فن‌ها و ابداع‌ها، چه در حیطه جوابگویی به کاربردها و چه در تطبیق حجم‌ها و سطح‌ها، مادی می‌شود ماده‌ای که به دست انسان و برای انسان کار شده است (فلامکی، ۱۳۷۹: ۱۳۹).

هدف این پژوهش، تحلیل معیارهای صورت‌بندی خانه‌های قاجاری در اقلیم‌های گرم و مرطوب و معتدل و مرطوب ایران بوده تا نحوه تأثیر فرهنگ و اقلیم را بتوان در آنها

بررسی کرد. برای تحلیل موضوع، خانه‌هایی قاجاری با دو کالبد متفاوت مشتمل بر فرم حیاط مرکزی و فرم بلوکی در دو اقلیم گرم و مرطوب و معتدل مرطوب انتخاب شدند تا با تحلیل قیاسی معیارهای صورت‌بندی معماری بتوان به نتیجه رسید که چه ترکیبی از عوامل فرهنگی و اقلیمی منجر به شکل‌گیری کالبد معماری خانه‌های تاریخی دوران قاجار در دو اقلیم گرم و مرطوب و معتدل و مرطوب شده است و در هر کدام از اقلیم‌های ذکر شده، عوامل فرهنگی و اقلیمی به چه میزان بر ویژگی‌های کالبدی معماری خانه تأثیر گذاشته‌اند. در این تحقیق، تلاش شده تا به پرسش‌های کلیدی زیر پاسخ داده شود:

- در هر کدام از اقلیم‌های گرم و مرطوب و معتدل مرطوب، عوامل فرهنگی و اقلیمی چگونه و از چه طریقی بر معیارهای کالبدی معماری خانه تأثیر گذاشته‌اند؟
- چه ترکیبی از عوامل فرهنگی و اقلیمی منجر به شکل‌گیری کالبد معماری خانه‌های تاریخی دوران قاجار در دو اقلیم مذکور شده است؟

پیشینه پژوهش

هر جامعه‌ای دارای اهداف و ایده‌آل‌هایی است و فرهنگ آن جامعه وظیفه نشان دادن ایده‌آل‌های ذهنی را از طریق نمود اشکال عینی بر عهده دارد. در این فرآیند این استحاله معماری نقش اساسی بازی می‌کند. معماری وسیله واقعی سنجش فرهنگ یک ملت بوده و هست. هر بنا به عنوان جزئی از فرهنگ معماری، این وظیفه را دارد که یک اندیشه ذهنی را از طریق فرم خود عینیت بخشد و بنابراین نمودی است برای سنجش فرهنگ (پاکزاد، ۱۳۹۴).

غلامحسین معماریان در کتاب مبانی نظری معماری، آموس راپاپورت در کتاب انسان‌شناسی مسکن و نسرین گلیجانی

مقدم در کتاب تاریخ‌شناسی معماری ایران تقسیم‌بندی‌هایی را در باب عوامل تأثیرگذار در معماری مطرح کرده‌اند (جدول شماره ۱)

جدول شماره ۱: بررسی دیدگاه عوامل مؤثر در کالبد خانه

اندیشمند	سال	دیدگاه
غلامحسین معماریان	۱۳۸۴	نگرش‌های فرهنگی، اقلیمی، تاریخی، معناگرا، فضاگرا و شکلی نگرش‌هایی هستند که کالبد نهایی بنا تحت تأثیر یکی از آنها بوده است.
آموس راپاپورت	۱۳۹۲	عوامل فرهنگی، دفاعی، اقتصادی، مصالح و تکنیک‌های ساخت و سایت زمین از جمله مشخصه‌هایی هستند که محصول نهایی بنا، تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم حداقل یکی از این عوامل بوده است.
نسرین گلیجانی مقدم	۱۳۸۶	نگرش‌های تاریخی، معمارانه، هنرشناسانه، باستان‌شناسانه و تشبیه‌ی از نگرش‌های مهم و تأثیرگذار در کالبد خانه‌های تاریخی بوده است.

معیشت و روابط اجتماعی میان افراد هستند (معماریان، ۱۳۹۵). عامل مذهب و باورهای دینی تأثیر زیادی در فرم نهایی مسکن داشته است. مذهب بر فرم، پلان، سازمان فضایی و جهت خانه اثر می‌گذارد و شاید نفوذ مذهب بوده که به پیدایش خانه‌های دایره‌شکل و مستطیل‌شکل انجامیده است (راپاپورت، ۱۳۹۸). در جدول شماره ۲ به بررسی دیدگاه صاحب‌نظران درباره ابعاد مختلف فرهنگ پرداخته می‌شود.

در نگرش فرهنگی و اجتماعی بیشتر از میان تعاریف متعدد فرهنگ بر آداب و رسوم، سنت‌ها، کردارهای اجتماعی، افکار و اعتقادات و نقش آنها در معماری تمرکز داشته‌اند. از آنجا که احداث خانه؛ پدیده فرهنگی محسوب می‌شود، فرم و سازماندهی آن، به شدت متأثر از محیط فرهنگی است که به آن تعلق دارد. انعکاس نیروهای اجتماعی فرهنگی از جمله اعتقادات مذهبی، ساختار خانواده و قبیله، نظام اجتماعی، شیوه

جدول شماره ۲: ابعاد مختلف فرهنگ (مأخذ: کینگ، ۸۵-۸۴)

اندیشمند	دیدگاه
اسپنسر	فرهنگ را محیط فوق جسمانی (Organic Super) تعریف کرده است. به نظر او سه زمینه بر شرایط انسان تأثیر گذار است. محیط طبیعی (غیر جسمانی)، محیط جسمانی و محیط مافوق جسمانی. تنها محیط مافوق جسمانی است که وجه تمایز انسان با حیوانات را مشخص می‌کند.
دوروبرتی	فرهنگ را به منزله مجموعه افکار و معلوماتی می‌داند که فقط انسان آن را دارا می‌باشد.
گراهام والاس	فرهنگ را به منزله توده‌ای از افکار و خصایل و اشیاء می‌داند و معتقد است که فرهنگ یک میراث اجتماعی است.
ادوارد تیلر	فرهنگ، مجموعه دانش و افکار و آراء و هنر و اخلاق و قوانین و مقررات و سایر استعدادها و عاداتی است که انسان به عنوان عضو یک جامعه کسب می‌کند.
فرانک لوید رایت	هر جامعه‌ای با هر سیستمی که اداره شود و هر نوع ایدئولوژی که بر آن حاکم باشد دارای اهداف و آرمان‌های خاص خود می‌باشد. وظیفه اصلی فرهنگ نمایش این ایده‌های ذهنی است به وسیله نمود اشکال عینی، در فرآیند این استحاله معماری نقشی اساسی به عهده دارد.
هرمان موتیسیوس	معماری وسیله واقعی سنجش فرهنگ یک ملت بوده و هست. هنگامی که ملتی می‌تواند میل‌ها و لوسترهای زیبا بسازد اما هر روزه بدترین ساختمان‌ها را می‌سازد، دلالت بر اوضاع نابسامان و تاریک آن جامعه دارد. اوضاعی که در مجموع، بی‌نظمی و عدم قدرت سازماندهی آن ملت را به اثبات می‌رساند.
زیگموند فروید	فرهنگ مجموع تمام توانای‌ها و وسائلی است که زندگی ما را از زندگی اجداد حیوانی ما دور می‌کند و در خدمت دو هدف می‌باشد محافظت از بشر در مقابل طبیعت و تنظیم روابط انسانی بین افراد.

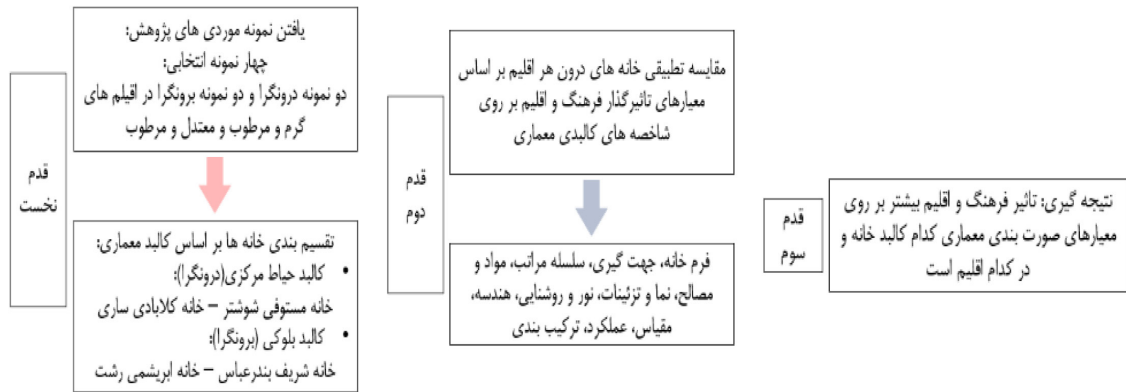
در باب فرهنگ به دوگرایش معنویت و مادی‌گرایی می‌توان اشاره کرد. فرهنگ برخاسته از گرایش معنوی، اصول اخلاقی، راستی و صداقت، عدالت، تعاون، قناعت، مناعت و ایثار، خداجویی، اصالت و هر صفت انسانی متصور را تبلیغ می‌کند و فرهنگی که حاصل گرایش مادی انسان است، به بروز دنیاطلبی، بی‌اعتنایی به دیگران، غرور و هر میل و غریزه مادی و دنیایی می‌انجامد (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۴). در واقع هدف از فرهنگ، فراهم نمودن طرحی برای زندگی از طریق قوانین گوناگون است (راپاپورت، ۱۳۹۵: ۱۱۶).

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، در حوزه روش کیفی قرار دارد و جمع‌آوری مطالب به روش کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی انجام شده است. رویکرد تحقیق، تحلیل قیاسی بوده تا نحوه تأثیرپذیری شاخصه‌های کالبدی از عوامل فرهنگی و اقلیمی شناسایی شود. تفکر قیاسی یعنی بر اساس موقعیت‌های مشابه قبلی، با موقعیت جدید رفتار شود. لذا استفاده از قیاس این امکان را فراهم می‌سازد تا اطلاعات ساختاری از موقعیت‌های شناخته‌شده (منبع قیاس) شناسایی و به موقعیت‌هایی که نیاز به توضیح و تشریح دارند (هدف قیاس) تبدیل شود (Holyoak, 1990: 117-146). این فرآیند از دو بخش شناسایی، بازیابی و ردیابی، انتقال تشکیل شده است. در بخش شناسایی، بازیابی، موضوعات و موقعیت هدف، شناسایی می‌شود تا اصول انتزاعی راه‌حل‌ها استخراج گردد. این جنبه نیاز به اشاره‌هایی برای بازیابی ذهن در دست‌یابی به دانش درباره واقعیت‌های شناخته شده دارد. این اشارات می‌تواند شامل کلمات کلیدی یا اشارات تصویری باشد. وقتی منابع قیاس شناسایی گردید، باید روابط بین منبع و موقعیت هدف

برقرار گردد و برای کشف چگونگی انتقال اصول قیاسی تلاش شود (Casakin: 2012). با توجه به موضوع پژوهش که نگرشی بر نقش فرهنگ در معیارهای صورت‌بندی خانه‌های قاجاری در اقلیم‌های گرم و مرطوب و معتدل و مرطوب ایران با رویکرد تحلیل قیاسی است، در فرآیند تحلیل موضوع پژوهش و در جهت شاخص‌سازی تأثیرگذاری فرهنگ بر معیارهای کالبدی معماری، چهار خانه قاجاری با دو فرم متفاوت مشتمل بر فرم‌های حیاط مرکزی و بلوکی در شهرهای شاخص اقلیم‌های مذکور انتخاب شدند تا از طریق تحلیل قیاسی بین فرم‌های متضاد در یک اقلیم و فرم‌های یکسان در اقلیم‌های متفاوت، نحوه و میزان اثرپذیری شاخصه‌های معماری از عوامل مختلف مشخص شود.

بنابراین نمونه‌های انتخابی در اقلیم گرم و مرطوب خانه مستوفی شوشتر با فرم حیاط مرکزی و خانه شریف در بندرعباس که فرم بلوکی داشت و نمونه‌های انتخابی در اقلیم معتدل و مرطوب، خانه کلابادی یا کالبد حیاط مرکزی در ساری و خانه ابریشمی رشت با فرم بلوکی، منتخب گردیدند. ابتدا نمونه موردی‌های مذکور با توجه به پیشینه تاریخی توصیف گردیدند و به بررسی عوامل تأثیرگذار فرهنگی و اقلیمی در آنها توجه شد. سپس به مقایسه تطبیقی خانه‌ها پرداخته و عوامل تأثیرگذار فرهنگی و اقلیمی در شاخصه‌هایی اعم از فرم خانه، جهت‌گیری، سلسله مراتب، مواد و مصالح، نما و تزئینات، نور و روشنایی، هندسه، مقیاس، عملکرد و ترکیب‌بندی تحلیل گردید، این شاخص‌ها عواملی هستند که در شکل‌دهی کالبد معماری خانه تأثیر می‌گذارند. در نهایت با اطلاعات به دست آمده از طریق مقایسه تطبیقی داده‌ها، می‌توان به این یافته رسید که در کدام اقلیم، تأثیر فرهنگ و یا اقلیم بر مؤلفه‌های معماری بیشتر بوده است (نمودار شماره ۱).

نمودار شماره ۱: مراحل روش شناسی پژوهش

چارچوب نظری پژوهش

عوامل شکل دهنده کالبد معماری در طی زمان تغییر کرده اند ولی کلیت آنها در دوره های زمانی ثابت، یکسان انگاشته شده است. توجه به نیاز کاربران بر پایه فرهنگ، سطح و شیوه زندگی و نگرش آنها، عوامل نژادی، تاریخی و جنسیتی، عوامل فیزیکی اعم از نور، صدا، رنگ، بافت، شکل، مادیت، همگی فاکتورهایی هستند که منجر به شکل گیری فرم خانه می شود.

الف) شناخت فرهنگ

فرهنگ واژه ای است فارسی و مرکب از دو جزء فر و هنگ است. فر به معنی شکوه و عظمت است و اگر به عنوان پیشوند به کار رود، به معنای جلو، بالا، پیش و برون است. هنگ از ریشه اوستایی سنگ، به معنای کشیدن، سنگینی و وقار است. این واژه مرکب، به معنای بیرون کشیدن و برکشیدن می باشد. اصطلاح فرهنگ دارای معانی و مفاهیم متفاوت و متنوع است و در سیر تاریخی خود، معانی مختلفی را گرفته است مانند ادب، تربیت، دانش، معرفت، مجموعه آداب و رسوم و آثار علمی و ادبی یک ملت، نیکویی و پرورش، بزرگی، فضیلت، شکوهمندی، هنر، حکمت، عقل و نیز تعلیم و تربیت، آموزش و پرورش و مکتب و

ایدئولوژی. وسعت قلمرو فرهنگ، به وسعت حیات اجتماعی انسان است و تمامی میراث های اندیشه و عمل انسان از آغاز تا امروز را شامل می شود. به همین دلیل تعاریف متعددی از نظر سیاسی، اجتماعی، ادبی از آن شده است (کاستلز، ۱۳۸۱).

هر اجتماعی از تاریخ، اعتقادات، نظام خویشاوندی، مناسک، زبان، ادبیات و هنر مختص به خود برخوردار است. این خصوصیات که فرهنگ یک اجتماع را از اجتماعات دیگر متمایز می سازد، معرف شناسنامه فرهنگی آن اجتماع است. به عبارت دیگر، گذشته تاریخی، سرزمین نیاکان، زبان مادری، باورها و سنت های طایفه ای، مفاخر ملی، میراث هنری و ادبی، در مجموع هویت فرهنگی یک اجتماع را تشکیل می دهند. انسان مخلوقی است فرهنگی و بدون آن به طبیعت اولیه خود باز می گردد. از این رو فرهنگ برای انسان مسئله تغفن نیست، بلکه سرنوشت تمدن او را رقم می زند و تمدن بشریت در مسیر تکوین و پیشرفت خود از طریق فرهنگ تغذیه شده، رشد می کند و تکامل می یابد. فرهنگ هر ملت، شناسنامه آن ملت است و ملتی که شناسنامه نداشته باشد، هویت ندارد (نقی زاده، ۱۳۸۱: ۱۷).

فرهنگ شامل تمدن، سنت، تاریخ، ادبیات و شیوه زندگی است. فرهنگ از جمله

عوامل مهم و تأثیرگذار در رفتارها می باشد. یکی از متغیرهای وجود انسان که همیشه با اوست ولی در بیشتر موارد بطور مستقیم به آن توجه نمی شود. هر جامعه ای دارای فرهنگ خاص خود است. فرهنگ شالوده معماری آن جامعه را پایه گذاری می کند و معماری آن جامعه تصویر عینی آن فرهنگ می باشد. معماری هر جامعه مخصوص به خود به آن جامعه است و خصوصیات متعلق به خود را داراست. تأثیر پذیری هر فرهنگ از فرهنگ دیگر نشان دهنده عبور فرهنگ ها از مرزهای معماری است، اما معماری از پس این گذر باید با شرایط اجتماعی و خصوصیات آن جامعه مطابقت پیدا کند (معماریان، ۱۳۹۵).

ب) معماری دوران قاجار

نخستین دسته از عوامل تأثیرگذار در معماری دوران قاجار، عوامل درونی و برگرفته از معماری سنتی ایران به خصوص معماری عصر صفویه است. آثار این سبک را می توان در بناهای مذهبی و خانه های مسکونی به خوبی مشاهده کرد (کمالی، ۱۳۸۹). نخستین آثار نفوذ هنر غربی در این دوره در تزئینات و نقاشی های واقع گرا، بام شیدار، سنتوری های فاقد مجسمه و قوس های نیم دایره به جای قوس جناغی دیده می شود (قبادیان، ۱۳۹۲). دوره دوم عصر قاجاریه مصادف سال های ۱۲۶۰-۱۲۲۹ هجری شمسی است که به سبب آرامش سیاسی و عدم درگیری های خارجی، ساخت و ساز با رونق خوبی از جهت کمیت برخوردار بوده و بناهای بسیاری در این دوره ساخته شده اند. سفر ایرانیان به اروپا در همین دوران به صورت مستمر و پیوسته انجام شده است. شیوه معماری این دوره را تهرانی نامیده اند و تلفیقی از شیوه اصفهانی با سبک فرنگی است (همان). در این دوره عناصر و تزئینات فرنگی بیشتر وارد معماری به ویژه معماری مسکونی و کاخ ها شده و هم در فضاهای خارجی و هم داخلی بناها به چشم

می خورند. ساماندهی فضاها هنوز مطابق با الگوهای ایرانی است ولی عناصری از جمله بام شیدار، ایوان ستوندار، سرستون های کورنتی و ایونیک، قوس های نیم دایره در فرم در و پنجره ها، آینه کاری تالارها و نقاشی های واقع گرا از معماری غرب وارد معماری ایرانی شدند. در این زمان هنوز نظم پلان با نما مطابقت دارد (بانی مسعود، ۱۳۹۱).

ج) ویژگی های اقلیم گرم و مرطوب

سواحل جنوبی ایران حدفاصل رشته کوه های زاگرس و خلیج فارس و دریای عمان، اقلیم گرم و مرطوب ایران را معین می کند. چابهار، بوشهر، بندر عباس، آبادان و اهواز از جمله شهرهای این اقلیم است. این اقلیم دارای تابستان های بسیار گرم و مرطوب با تابش زیاد آفتاب و زمستان های معتدل، رطوبت بالای هوا در تمام فصول سال (۷۰ تا ۹۰ درصد می رسد)، اختلاف کم دما شب و روز به دلیل بالا بودن میزان رطوبت هوا و وجود دریا، پوشش گیاهی کم در منطقه، بارندگی کم در این مناطق و وجود نسیم بین دریا و خشکی که البته سرعت آن در باریکه ساحل بالاست اما در مناطق داخلی کم است (کسمایی، ۱۳۸۹).

د) ویژگی های اقلیم معتدل و مرطوب

سواحل دریای خزر، حدفاصل بین ساحل و رشته کوه های البرز این اقلیم در ایران را شامل می شود. این منطقه عمدتاً از جلگه های پست تشکیل شده است. چالوس، رشت، بندر انزلی، بابلسر، گیلان، گرگان از شهرهای معروف این اقلیم محسوب می شود. ویژگی های عمومی اقلیم معتدل و مرطوب شامل پوشش وسیع نباتی، خاک مرطوب به دلیل ارتفاع کم از سطح دریا، بارندگی بسیار زیاد، رطوبت نسبی نسبتاً زیاد منطقه در برخی موارد بالای ۸۰٪، اعتدال درجه حرارت به دلیل وجود دریای

خزر و همچنین رطوبت بسیار زیاد هوا می‌باشد (کسمایی، ۱۳۸۹).

ساری و خانه ابریشمی رشت به دلیل اصالت تاریخی در زمان قاجار و متفاوت بودن کالبد معماری آنها (برون‌گرا و درون‌گرا بودن کالبد)، انتخاب شده‌اند. بناها معرفی شده و تاریخچه مختصر آنها تحلیل گشته است (جدول شماره ۳).

معرفی نمونه‌های موردی پژوهش

در این پژوهش، خانه مستوفی شوشتر و خانه شریف بندرعباس، خانه کلابادی

جدول شماره ۳: معرفی نمونه‌های موردی پژوهش

نام خانه	پلان معماری	ویژگی معماری
خانه مستوفی شوشتر		خانه مستوفی واقع در شهرستان شوشتر یکی از بناهای تاریخی دوره قاجار بوده که در کنار پل بند شادروان واقع گردیده است. این بنا قاجاری دارای فضاهای اندرونی و بیرونی بوده که در حال حاضر تنها فضاهای باقی مانده از آن قسمت بیرونی آن می‌باشد. فضای بیرونی شامل حیاط و یک ایوانی است که در ضلع ایوان‌دار شاهد یک دیوار باز مزین به ستون‌های آجری و مشرف به رودخانه شطیپ و مناظر اطراف است. (مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی پایگاه پژوهشی)
خانه شریف بندرعباس		خانه شریف یکی از خانه‌های تاریخی این شهر می‌باشد. ساختمان دارای چند اتاق است که همگی با به‌طور مستقیم به حیاط ارتباط دارند و یا از طریق ایوان با فضای آزاد در ارتباط هستند، بنابراین حکم فضاهای یک لایه را می‌توانند داشته باشند که به خوبی جریان هوا را در داخل فضا ایجاد می‌کنند. تمام فضاها دارای پنجره‌های روبروی هم هستند که به خوبی می‌توانند جریان هوا را وارد فضا نمایند. پنجره‌های رو به باد و پشت به باد ابعاد یکسانی دارند که جریان هوا را با سرعت متوسطی در فضا ایجاد نمایند. هر بخش ساختمان محصور بین راهروهایی بوده که این راهروها به مثابه کانال هوا، هوا را پیرامون دیوارها جریان می‌دهد (حسین پور اصطهباناتی، ۱۳۸۹).
خانه کلابادی ساری		عمارت کلابادی دارای دو بخش اندرونی و بیرونی است. بنای اصلی واقع در بخش اندرونی با پلان مستطیل شکل در دو طبقه و یک سردابه در زیرزمین احداث شده است. هر طبقه دارای یک شاه‌نشین و اتاق‌هایی در دو طرف به صورت قرینه است و بخش بیرونی که در سمت چپ ورودی اصلی قرار داشته شامل حیاطی است کوچک و اتاقی برای رسیدگی به امور متفرقه و راهی نیز به حیاط بزرگ اندرونی دارد. اتاق‌ها در هر طبقه به صورت قرینه در دو طرف شاه‌نشین قرار دارند و اکثراً دارای پلان مستطیل می‌باشند با پنجره‌های ارسی و درهایی که همگی به ایوان راه دارند (احسانی، ۱۳۹۵).
خانه ابریشمی رشت		خانه ابریشمی یکی از ارزشمندترین ابنیه مسکونی متعلق به عصر قاجار است که در شهر رشت قرار دارد. بنای اصلی، دو طبقه بوده و هر طبقه ۸ اتاق دارد. اتاق‌های همکف ساده بوده و هیچ‌گونه تزیینی ندارد. از ۸ اتاق طبقه بالا، دو اتاق، یکی چینی خانه و بعدی، تالار آئینه، با آینه کاری‌های دقیق و ظریف است که کنار هم قرار گرفته‌اند. دو اتاق با گچبری گل و بوته و قاب‌بندی برجسته سقف و بدنه آراسته شده و چهار اتاق دیگر ساده بوده و تزیینی ندارد (مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی پایگاه پژوهشی، ۱۳۸۹).

یافته‌های تحقیق

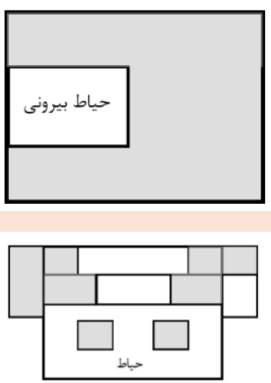
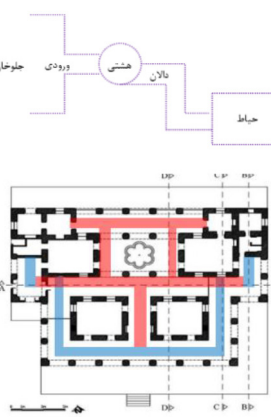
حال و هوای یک کالبد به واسطه برآوردن نیازهای عملکردی، زیبایی‌شناسانه و تکنیکی در جهت ایجاد احساس رضایت در باشنده فضا می‌باشد. بنابراین نوع طراحی فضا و چگونگی رفتار افراد در آن اهمیت دارد. با مطالعه و بررسی در منابع موجود تحت عنوان مقایسه خانه‌های قاجاری، تمام موارد بررسی شده در نمونه‌ها مجدداً تحلیل گشت و عواملی که در یک گروه بودند، زیر مجموعه یک عامل قرار گرفته و برخی مواردی که تأثیری در کالبد نهایی خانه‌های تاریخی دوران قاجار نداشته، بررسی نشدند. در نهایت آنچه بررسی شد شامل فرم، سلسله

مراتب، جهت‌گیری، مواد و مصالح، نما و تزئینات، هندسه، نور و روشنایی، مقیاس، ترکیب‌بندی و عملکرد گشت.

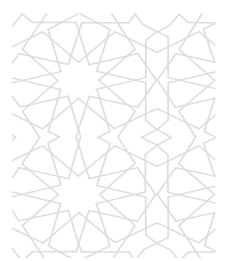
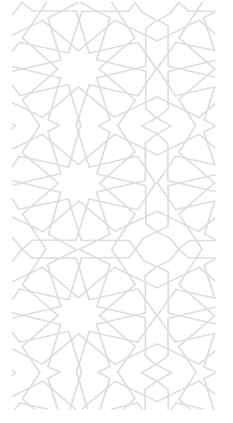
الف) مقایسه تطبیقی خانه‌های اقلیم گرم و مرطوب

پس از معرفی نمونه‌های موردی تحقیق، به مقایسه تطبیقی خانه‌ها قاجاری در اقلیم گرم و مرطوب پرداخته و بر اساس تأثیر عوامل فرهنگی و اقلیمی در ۱۰ شاخص فرم خانه، جهت‌گیری، سلسله مراتب، مواد و مصالح، نما و تزئینات، نور و روشنایی، هندسه، مقیاس، عملکرد، ترکیب‌بندی مقایسه می‌شوند (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴: مقایسه تطبیقی نمونه‌های موردی پژوهش در اقلیم گرم و مرطوب

شاخص معماری	نام خانه	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	دیگرام
فرم	خانه مستوفی شوشتر	<p>فرهنگی: رعایت حریمت عنصر مهمی در سازماندهی فضاهای این خانه بوده به همین دلیل فرم خانه درونگرا است تا اهل خانه از چشم نامحرم دور باشد.</p> <p>اقلیمی: استفاده از طاق برای سایه اندازی و افزایش تبخیر سطحی و تراس‌های عریض، ارتفاع زیاد اتاق‌ها، پنجره‌های بلند و کشیده جهت کوران هوا از راهکارهای اقلیمی این خانه می‌باشد.</p>	
سلسله مراتب	خانه شریف بندرعباس	<p>فرهنگی: پلان خانه آزاد و باز طراحی شده و توجه به مسائل مذهبی به دلیل عدم وجود انرونی و بیرونی در این خانه دیده نمی‌شود.</p> <p>اقلیمی: : فضاها داخلی بنا به صورت منفصل طراحی شدند تا راه ارتباطی آنها توسط راهروهایی صورت گیرد که این راهروها نقش کانال هواکشی دارند و سبب خنکی هوا می‌شود.</p>	

شاخص معماری	نام خانه	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	دیاگرام
مواد و مصالح	خانه مستوفی شوشتر خانه شریف بندرعباس	<p>فرهنگی: استفاده از مواد و مصالح بوم آورد به دلیل دسترسی در زمان احداث و تعمیر به مرور زمان مناسب است.</p> <p>اقلیمی: از لحاظ اقلیمی، مشکل اساسی در این منطقه گرما بیش از حد است. به همین دلیل چوب بهترین نوع مصالح در این مناطق بوده، زیرا چوب حرارت را به کندی انتقال می‌دهد و با وزش نسیم نسبتاً خنک در شب، حرارت خود را از دست می‌دهد.</p> <p>فرهنگی: استفاده از مصالح بوم آورد به دلیل دسترسی راحت در زمان ساختن بنا از لحاظ فرهنگی توجیه‌پذیر است.</p> <p>اقلیمی: استفاده از آجر در این نمونه توجیه اقلیمی مناسب‌تری دارد چراکه آجر دارای ظرفیت حرارتی و رطوبتی بالایی می‌باشد.</p>	
هندسه	خانه مستوفی شوشتر خانه شریف بندرعباس	<p>فرهنگی: داشتن نظم هندسی مشخص، باعث انسجام اجزا با کل بنا می‌گردد که در این بنا همدسه کاملاً قابل مشاهده است، حفظ محوریت فضا در آن مشخص بوده و تقارن در آن حفظ شده است.</p> <p>اقلیمی: بهره‌گیری از الگو درست هندسی سبب شده تا با تقسیم هندسی زمین به توده و فضا، حیاط در این خانه نقش خرده اقلیم پیدا کرده به خنکی و تهویه خانه کمک می‌کند.</p> <p>فرهنگی: یکی از انواع چندضلعی‌های هندسه که در معماری کاربرد ویژه دارد مستطیل می‌باشد که پلان این بنا از ترکیب مربع و مستطیل تشکیل شده که حفظ تقارن در این فرم راحت‌تر به ارمغان می‌رسد.</p> <p>اقلیمی: محورگرایی و تقارن محوری بنا سبب شده تا تمام بازشوها عیناً در محور اصلی تکرار شوند و این اقدام در تهویه و سیرکلاسیون طبیعی هوا به شدت اثر دارد.</p>	
جهت‌گیری	خانه مستوفی شوشتر خانه شریف بندرعباس	<p>فرهنگی: عدم اهمیت به جهت قبله در جهت‌گیری خانه مشهود است. از داخل خانه به بیرون آن دید دارد ولی از بیرون به داخل حریم خصوصی کاملاً حفظ شده است.</p> <p>اقلیمی: قرارگیری بازشوها رو به دریا جهت استفاده از نسیم دریا برای سیرکلاسیون طبیعی هوا در خانه به چشم می‌خورد.</p> <p>فرهنگی: عدم توجه به جهت رو به قبله در این نمونه مشخص است.</p> <p>اقلیمی: ساختمان دارای پنجره‌هایی در جهت شمال و جنوب است و با توجه به اینکه باد در بندرعباس بیشتر از جبهه جنوبی است، جهت‌گیری پلان مناسب بوده و جریان هوا در داخل فضا برقرار می‌شود.</p>	
نور و روشنایی	خانه مستوفی شوشتر خانه شریف بندرعباس	<p>فرهنگی: به دلیل رعایت اصل درونگرایی، بازشوها در جبهه خارجی در سطح دید عابران قرار نگرفته و از طبقه اول شروع می‌شوند که نور و روشنایی را نیز تأمین می‌کند.</p> <p>اقلیمی: از رواق برای کنترل شرایط اقلیمی، استفاده شده است.</p> <p>فرهنگی: وجود شیشه‌رنگی در قسمت‌هایی از بازشوها و پنجره‌ها علاوه بر تأمین نور باعث افزایش تعاملات اجتماعی می‌شود.</p> <p>اقلیمی: ارتباط نور در اندازه بازشوها نشان از همسازی این معماری با اقلیم و کنترل تابش خورشید دارد.</p>	

دیاگرام	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	نام خانه	شاخص معماری
 	<p>فرهنگی: بین ابعاد دو شاخص مورد نظر یک نسبت مشخص برقرار است. به گونه‌ای که دو شاخص مشابه ولی با اندازه متفاوت وجود دارد.</p> <p>اقلیمی: با توجه به نیاز به بازشوها در طرفین جهت تهویه طبیعی، تمام بازشوها در نما ساختمان به صورت خرد مقیاس بوده‌اند.</p> <p>فرهنگی: جز مقیاس بودن عناصر در نما و پلان نشان از آن دارد که تمام فضاهای، کنار یکدیگر قرار گرفتند و یک کل منسجم را می‌سازند.</p> <p>اقلیمی: در تابستان گرما همراه با بادهای گردوغبار بوده که قرارگیری پنجره‌ها در نما به صورت خرد مقیاس سبب شده هوا سریع جابجا شود.</p>	<p>خانه مستوفی شوشتر</p> <p>خانه شریف بندرعباس</p>	<p>مقیاس</p>
 	<p>فرهنگی: به لحاظ تبادل تجاری بین بنادر این سواحل با کشورهای عربی، تزئینات ساختمان و فرم قوس‌ها و بازشوها، شباهت زیادی با ساختمان‌های عربستان دارد.</p> <p>اقلیمی: با وجود بادگیر در خانه، ساختمان، بازشوها و بادگیر به سمت باد مطلوب و پشت به باد گرم و پرگرد و غبار بنا شدند.</p> <p>فرهنگی: تعداد دهنه‌های رواق جنوبی ۷ عدد بوده، دهنه وسطی که ورودی بوده، تفاوتی با سایر دهنه‌ها از نظر ارتفاع و عرض ندارد.</p> <p>اقلیمی: استفاده از طاق برای سایه اندازی و افزایش تبخیر سطحی، ارتفاع زیاد سقف، پنجره‌های بلند و کشیده و روبه روی هم جهت کوران هوا از راهکارهای اقلیمی طراحی این خانه می‌باشد.</p>	<p>خانه مستوفی شوشتر</p> <p>خانه شریف بندرعباس</p>	<p>نما و تزئینات</p>
 	<p>فرهنگی: همه عناصر به کار رفته دارای تناسبات صحیح بوده و به علت استفاده از مصالح طبیعی که رنگ این مصالح تا حد زیادی نزدیک به طبیعت بوده از لحاظ فرهنگی مناسب است.</p> <p>اقلیمی: استفاده از عناصر مشابه در ترکیب نما از مصالح موجود آن محدوده سبب کاهش تبادل حرارتی با بیرون می‌شود.</p> <p>فرهنگی: تنوع بافت در این خانه و استفاده از بافت شیشه به طور متناسب در بخش‌های مختلف در کنار بافت آجر، چوب و غیره به صورت متعادل باهم در ارتباط هستند.</p> <p>اقلیمی: محورگرایی پلان به جهت ورود و خروج جریان طبیعی هوا توجیه اقلیمی دارد.</p>	<p>خانه مستوفی شوشتر</p> <p>خانه شریف بندرعباس</p>	<p>ترکیب‌بندی</p>
 	<p>فرهنگی: هیچ فضایی در این خانه در خود تمام نشده و مسدود نیست. هر فضایی در عین استقلال، امکان ترکیب با پیرامون خود را دارد.</p> <p>اقلیمی: تمام فضاهای دارای پنجره‌های رو بروی هم هستند که به خوبی می‌توانند جریان هوا را وارد فضا نمایند.</p> <p>فرهنگی: ساختمان دارای چند اتاق است که حریم خصوصی بنا به خوبی حفظ می‌شود ولی ارتباط آنها به یکدیگر تنها با وجود راهروها تأمین می‌شود که توجیه عملکردی ندارد.</p> <p>اقلیمی: قرارگیری ساختمان در جهت رو به باد مطلوب و توجه به ابعاد بازشوها می‌تواند در جهت افزایش تهویه طبیعی هوا و آسایش حرارتی ساختمان مؤثر باشد.</p>	<p>خانه مستوفی شوشتر</p> <p>خانه شریف بندرعباس</p>	<p>عملکرد</p>

ب) مقایسه تطبیقی خانه‌های اقلیم معتدل و مرطوب

در این بخش خانه‌ها قاجاری در اقلیم معتدل و مرطوب مقایسه تطبیقی می‌شوند و

تأثیر عوامل فرهنگی و اقلیمی در ۱۰ شاخصه معماری گفته شده تحلیل می‌گردد (جدول شماره ۵).

جدول شماره ۵: مقایسه تطبیقی نمونه‌های موردی پژوهش در اقلیم معتدل و مرطوب

شاخص معماری	نام خانه	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	دیاگرام
فرم	خانه کلابادی ساری	<p>فرهنگی: دور ماندن از چشم نامحرم به دلیل رفت و آمد در این خانه در الویت قرار داشته، به همین دلیل فرم خانه درونگرا به همراه اندرونی و حیاط بیرونی می‌باشد.</p> <p>اقلیمی: پلان مستطیل شکل و وجود بازشو در هر طرف برای ایجاد جریان هوا و کاهش رطوبت بسیار مناسب بوده است.</p>	
خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: در فرم معماری سنتی شهر رشت بیشتر میل به برون‌گرایی مد نظر است و به همین دلیل پنجره‌های بزرگ نقش پررنگی دارد که این فرم کاملاً با فرهنگ برون‌گرایی مردم رشت در ارتباط بوده است.</p> <p>اقلیمی: ایوان، اغلب نقش محافظتی در برابر کج باران، تهویه و ایجاد کوران داشته که با توجه به عرض آن چنانچه کم عرض بوده نام غلامگرد بر آنها نهاده شده است.</p>		
سلسله مراتب	خانه کلابادی ساری	<p>فرهنگی: با وجود سلسله مراتب در ورودی خانه، امکان دید مستقیم به عرصه‌های داخلی خانه محدود شده و محرمیت کاملاً حفظ می‌شود.</p> <p>اقلیمی: به دلیل وجود رطوبت زیاد در این اقلیم، در راهروهای ورودی هوا به شدت کم بوده و عدم تهویه اذیت‌کننده است.</p>	
خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: ورودی اصلی خانه از جبهه جنوبی بوده که با درب چوبی دو لنگه به هشتی و از آنجا به حیاط خانه ارتباط دارد که نشان از رعایت سلسله مراتب در قسمت ورودی می‌باشد.</p> <p>اقلیمی: از لحاظ اقلیمی نداشتن دالان در قسمت ورودی سبب جریان هوا در قسمت ورودی می‌شود.</p>		
مواد و مصالح	خانه کلابادی ساری	<p>گل، آهک، سنگ، شیشه، سفال و چوب</p> <p>فرهنگی: به دلیل حاصلخیزی منطقه و وجود کشتزارهای وسیع، مصالح ساختمانی در این کناره غالباً نباتی می‌باشد.</p> <p>اقلیمی: استفاده از متریال با ظرفیت حرارتی بالا ولیکن در مقایسه با نمونه بلوکی به دلیل عدم به کارگیری آجر که ظرفیت حرارتی و رطوبتی بالایی دارد، توجیه اقلیمی کمتری داشته است.</p>	
خانه ابریشمی رشت	<p>آجر، چوب، گل، گچ</p> <p>فرهنگی: بکارگیری از مصالح با دوام در دوام در بوم آورد.</p> <p>اقلیمی: استفاده از متریال با ظرفیت حرارتی بالا که تبادل حرارتی و رطوبتی پایینی داشته باشد.</p>		

شاخص معماری	نام خانه	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	دیاگرام
هندسه	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: ورودی در محور مرکزی آن است و تأکید معماری بر زیبایی بوده و اندازه‌گیری تناسب فضایی و خلق توازن، نظم و زیبایی در بنا تأثیرگذار بوده است.</p> <p>اقلیمی: با توجه به تقسیم هندسی زمین به توده و فضا، علاوه بر بالکن حیاط نقش خرده اقلیم داشته و در سرمایش، گرمایش و سیرکلاسیون خانه بسیار اثر دارد.</p> <p>فرهنگی: استفاده از فرم مستطیل و مربع در پلان و طراحی نما به دلیل اهمیت به این فرم در فرهنگ عیان است.</p> <p>اقلیمی: با توجه به هندسه پلان، بالکن‌هایی که در اطراف فضای اصلی خانه قرار دارند تا حدودی نقش کوچک خرده اقلیم داشته و در سرمایش و گرمایش و سیرکلاسیون طبیعی خانه بسیار اثر دارد.</p>	
جهتگیری	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: عدم توجه به جهت قبله در این بنا دیده می‌شود.</p> <p>اقلیمی: کشیدگی شمالی جنوبی بنا به دلیل استفاده حداکثر از بادهای کرانه دریای خزر جهت تهویه هوا.</p> <p>فرهنگی: عدم توجه به جهت قبله در طراحی پلان مشخص است.</p> <p>اقلیمی: کشیدگی پلان و وجود ایوان و تالار در هر دو طبقه موجب بهبود و تسهیل تهویه شده و استفاده از نور خورشید در تمام جهات از نکات خوب طراحی پلان است.</p>	
نور و روشنایی	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: تنوع و تعداد در و پنجره و تزئینات چوبی همگی جهت تلطیف نمودن فضا و افزایش رطوبت اجتماعی افراد می‌شود.</p> <p>اقلیمی: به دلیل تابش معتدل آفتاب، نور اهمیتی که در دیگر اقلیم‌ها دارد در اینجا نداشته و به تبع آن عناصر ویژه‌ای هم برای نورگیری به وجود نیامده است.</p> <p>فرهنگی: در این خانه وجود پنجره‌های قدی یکسان و بالکن جهت تأمین نور و روشنایی خانه تأثیر داشته که مرز بین درون و بیرون وجود ندارد.</p> <p>اقلیمی: رطوبت نسبی زیاد هوا سبب شده تا عمق ایوان به اندازه‌ای انتخاب شود که از تابش نامطلوب در تابستان جلوگیری کند و آفتاب زمستانی را از دست ندهد.</p>	
مقیاس	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: در این خانه مقیاس بسیار وجود داشته که در زمان نیاز به کمک بازشوها ابعاد اتاق‌های نشیمن را کم و یا زیاد می‌کند.</p> <p>اقلیمی: جز مقیاس بودن باعث شده که پلان فشرده‌تر شده و در زمان زمستان به دلیل تراکم فضا، گرم کردن آن راحت‌تر خواهد بود.</p> <p>فرهنگی: با توجه به برون‌گرا بودن کالبد، خرد مقیاس بودن در نما به سبب اعلام منزلت اجتماعی صاحب آن بوده در صورتی که فرم درون‌گرا، فاقد هرگونه دید و تزئین در قسمت بیرونی می‌باشد.</p> <p>اقلیمی: جز مقیاس بودن باعث شده که بازشوها در طرفین بنا به جهت کوران و تهویه طبیعی قرار گیرند.</p>	

شاخص معماری	نام خانه	مقایسه تطبیقی عوامل تأثیرگذار بر معماری	دیگرام
نما و تزئینات	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: با توجه به فرم درونگرا خانه، دیوار مشترک با معبر بیرونی فاقد هر گونه تزئین و نماسازی بوده و تمام تزئینات داخل خانه بوده به نوعی فرادی که اذن دخول داشتن متوجه نماسازی و تزئینات می‌شدند.</p> <p>اقلیمی: طاقچه علاوه بر ایجاد فضاهایی مفید جهت تزئین بنا در استحکام جرزها و زدودن رطوبت موجود در دیوارها نیز مؤثر است.</p> <p>فرهنگی: دیوارهای خارجی خانه فاقد تزئین بوده ولیکن من جمله تزئینات به کار رفته در فضاهای داخلی معماری، تالار آینه با آینه کاری های دقیق و ظریف است که کنار هم قرار گرفته‌اند.</p> <p>اقلیمی: یکی از جذابیت‌های بنا استفاده از آینه‌کاری برای تزئین دیوارها می‌باشد که دلیل آن بازتابش فراوان نور بر روی آینه‌ها و روشن شدن بیشتر فضا و به درون کشیده شدن نور روز است.</p>	
ترکیب‌بندی	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: در نما و پلان این خانه مشخص است که در بعضی از قسمت‌ها، به جای تقارن از تعادل استفاده شده ولی همچنان زیبایی بصری دارد.</p> <p>اقلیمی: عناصری که در نما قرار گرفته‌اند، متناسب با شرایط اقلیمی ایجاد شده‌اند، به عنصر ترکیب نما تبدیل شدند و در بافت دیده نمی‌شوند.</p> <p>فرهنگی: تعادل هماهنگی میان بخش‌های شکل‌دهنده بنای معماری بوده که فضاهای مرتبط از طریق تعادل بین فرم‌ها و اشکال از طریق مکانیابی پاسخگو نیازهای مختلف انسان هستند.</p> <p>اقلیمی: استفاده از عناصر مشابه در ترکیب نما که از مصالح موجود در آن محدوده استفاده شده علاوه بر هماهنگی با اقلیم در جهت حفظ گرمای درون و عدم ورود سرمای بیرون در زمستان (ظرفیت گرمایی بالا)، تعادل را نیز به ارمغان آورده است.</p>	
عملکرد	خانه کلابادی ساری خانه ابریشمی رشت	<p>فرهنگی: فرم کلی بنا به صورت درونگرا بوده که بعضی از فضاها صرفاً به دلیل تقارن به وجود آمده‌اند و توجیه عملکردی ندارند.</p> <p>اقلیمی: دور بودن کاربری‌ها و فضاها نسبت به یکدیگر سخت بوده چراکه سبب عدم دسترسی راحت به تمام قسمت‌های خانه شده و در زمستان، سرما و جریان هوا از طریق راهروها منتقل می‌شود.</p> <p>فرهنگی: ایجاد دید و منظر خلاقانه با تنوع فضایی متناسب با عملکرد و تعریف تداوم و انعکاس و حضور طبیعت به طور همه جانبه از نکات طراحی بوده است.</p> <p>اقلیمی: با توجه به اقلیم، فشره بودن پلان بسیار فرم خوبی بوده چراکه دسترسی راحت به تمام قسمت‌های خانه میسر شده به علاوه گرم کردن داخل خانه نیز در زمستان راحت‌تر بوده است.</p>	

تحلیل داده‌ها

با تحلیل داده‌های حاصل مقایسه تطبیقی خانه‌های اقلیم گرم و مرطوب چنین برداشت می‌گردد که فرم نمونه حیاط مرکزی به دلیل رعایت محرمیت مناسب‌تر از فرم بلوکی بوده چراکه تفکیک فضاها به صورت خصوصی و عمومی و دور بودن قسمت خصوصی نسبت به ورودی در این خانه مشخص بوده است ولیکن جهت‌گیری نمونه بلوکی طوری است که به دلیل داشتن بازشوبه بیرون خانه، جریان هوا از همه جهات رخ می‌دهد که توجیه اقلیمی داشته به علاوه توجه به نسیم دریا و قرارگیری روبه آن جهت سیرکلاسیون و تهویه طبیعی هوا، از دیگر نکات طراحی و جهت‌گیری اقلیمی آن است. در نمونه حیاط مرکزی توجه به سلسله مراتب در قسمت ورودی سبب رعایت محرمیت و همچنین جریان طبیعی هوا را به خانه آورده که توجیه اقلیمی نیز دارد.

مواد و مصالح هر دو نمونه به دلیل بوم آورد بودن از منظر فرهنگی مناسب بوده است. در نمونه بلوکی به دلیل استفاده از آجر که ظرفیت حرارتی و رطوبتی بالایی دارد سبب شده که گرمای بیرون وارد خانه نشود و همچنین تبادل رطوبتی داخل خانه با بیرون کاهش یابد. نما و تزئینات نمونه حیاط مرکزی به دلیل نزدیکی به فرهنگ مردم جنوب کشور (استفاده از تزئینات عربی و هندی) مناسب عمل می‌کند و همچنین وجود بادگیر که سبب تهویه طبیعی و خنکی هوا اطراف می‌شود در تابستان‌های گرم ساکنان را در آسایش اقلیمی قرار می‌دهد. بحث نور و روشنایی در نمونه حیاط مرکزی به دلیل وجود پنجره ارسی که سبب خلق فضاهایی اجتماع پذیر می‌شود، توجیه فرهنگی داشته است.

هندسه هردو خانه به دلیل توجه به محوریت در تمام فضاها و توجه به توده و فضا و حضور حیاط به عنوان خرده اقلیم

جهت تهویه هوا و کاهش گرما، فرد را در آسایش اقلیمی قرار می‌دهد. هردو نمونه به دلیل خرد مقیاس بودن عناصر نما به تهویه طبیعی و ورود و خروج هوا کمک می‌کردند. در بحث عملکرد نمونه حیاط مرکزی به دلیل ایزوله بودن، قسمت‌های خصوصی ارزش فرهنگی بالایی دارد، این در حالی است که نمونه بلوکی به دلیل وجود راهرو در پلان علی‌رغم مسافت زیاد برای رسیدن به هر فضا سبب سیرکلاسیون طبیعی شده و از لحاظ اقلیمی توجیه داشته است. هر دو نمونه به دلیل وجود تعادل و تناسب به عنوان یک اصل مهم معماری و توجه به رنگ و بافت توجیه فرهنگی در بحث ترکیب‌بندی دارند. همچنین به دلیل توجه به متریال و بافت در نما جهت افزایش ظرفیت حرارتی و رطوبتی از منظر اقلیمی مناسب می‌باشد. با تحلیل مقایسه تطبیقی خانه‌های اقلیم معتدل و مرطوب می‌توان گفت فرم نمونه بلوکی منطبق بر فرهنگ مردم شمال کشور بوده؛ همچنین به دلیل ارتباط بیشتر با بیرون جهت سیرکلاسیون هوا و کاهش رطوبت از ارزش اقلیمی بالاتری برخوردار است. جهت‌گیری مناسب این فرم سبب شده تا جریان هوا راحت‌تر منتقل شده که خود توجیه اقلیمی دارد همچنین نیاز به نور و روشنایی را نیز تأمین می‌کند. مواد و مصالح به دلیل بوم آورد بودن، توجیه فرهنگی دارد و استفاده از آجر که ظرفیت حرارتی و رطوبتی بالایی داشته سبب می‌شود که در زمستان سرمای بیرون وارد خانه نشود و همچنین در تابستان که رطوبت علاوه بر گرما اذیت‌کننده می‌باشد، سبب کاهش تبادل رطوبتی داخل خانه با بیرون شود.

نما و تزئینات در نمونه بلوکی شامل اتاق آینه بوده که سبب جذب نور شده و به گرمتر کردن داخل در زمستان کمک می‌کند. در بحث هندسه، فرم بلوکی به دلیل خرد مقیاس بودن جزئیات نما به تهویه طبیعی

می‌یابد. به همین دلیل فرم بنا تحت تأثیر اقلیم دارای بازشوهای روبه‌روی هم است که هوا سریعاً جابه‌جا شده و سیرکلاسیون طبیعی رخ دهد. به علاوه به دلیل مرطوب بودن خاک، بنا روی سکو با اختلاف از سطح زمین احداث شده که مانع ورود رطوبت مضاعف به داخل خانه شود. جهت‌گیری خانه‌های این محدوده نیز روبه نسیم دریا (باد محلی) بوده است. استفاده از مصالحی که ظرفیت رطوبتی و حرارتی بالایی دارند، در این اقلیم مناسب بوده است. به همین علت آجر به دلیل تأثیر خوبی که در تعدیل هوا دارد، بیشتر استفاده می‌شود. ایزوله ساختن (منفرد بودن) بنا سبب شده تا فضاها جدا از هم قرار گیرد و برای دسترسی به هر قسمت، راهرویی در نظر گرفته شود که همین راهرو به مثابه کانال هواکشی عمل کرده و هوا جابه‌جا می‌شود که از ارزش اقلیمی بالایی برخوردار است.

در اقلیم معتدل و مرطوب ایران در دوره قاجاریه، می‌توان چنین گفت که فرهنگ بیشترین تأثیر را بر روی شاخصه‌های سلسله مراتب، هندسه و مقیاس گذاشته است. وجود فضاهایی در قسمت ورودی اعم از دالان، هشتی همگی صرفاً به دلیل رعایت حریمیت و دور ماندن اهل خانه از نامحرم بوده و راهکار اقلیمی نداشته است. هندسه و محوریت‌گرایی در طراحی پلان و نما سبب شده تا تمام اجزا معماری به تعادل رسیده و جزئیات بنا از هندسه مناسب تبعیت کند. خرد مقیاس بودن عناصر در پلان سبب خلق مقیاس سیار شده است (مصادق آن چند دری‌های خانه‌های سنتی در قسمت نشیمن می‌باشد که در زمان نیاز می‌توان ابعاد اتاق‌ها را افزایش داد و مساحت فضا را بیشتر کرد و حتی می‌توان فضا را کوچک کرده تا افراد در زمان استراحت راحت

و ورود و خروج هوا کمک کرده که از لحاظ اقلیمی مناسب بوده است. جای‌گیری مناسب هر فضا در نمونه بلوکی، نیاز به دسترسی مضاعف را کاهش داده که عدم وجود راهرو در پلان سبب کاهش نفوذ سرما و گرما و باد به داخل خانه می‌شود، همچنین به دلیل وجود تعادل و تناسب به عنوان یک اصل مهم در معماری در ترکیب‌بندی و توجه به رنگ و بافت جهت افزایش ظرفیت حرارتی و رطوبتی و زیبایی بصری از لحاظ فرهنگی و اقلیمی مناسب عمل می‌کند.

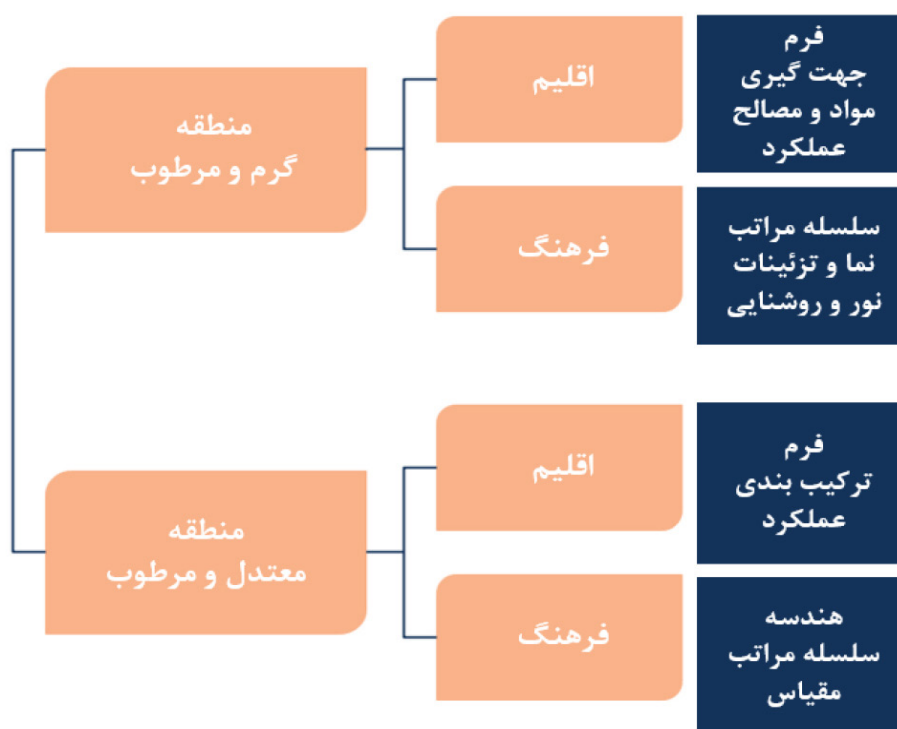
نتیجه‌گیری

در اقلیم گرم و مرطوب، عامل فرهنگ بیشتر روی شاخصه‌های سلسله مراتب، نما و تزئینات، نور و روشنایی اثر گذاشته است. مؤلفه سلسله مراتب به دلیل اهمیت به حریمیت به عنوان یک اصل مهم در معماری درون‌گرا، شامل عناصری شده که از دید و ورود مستقیم به داخل خانه جلوگیری کند. همچنین به علت نزدیکی فرهنگ مردم جنوب کشور به فرهنگ عربی و هندی به دلیل موقعیت جغرافیایی و تبادلات تجاری، تزئینات و نماسازی‌های خانه‌های اقلیم گرم و مرطوب بیشتر به آنها شباهت دارد. قوس‌ها، طاق‌ها، قاب‌بندی پنجره‌ها همگی عناصری هستند که تحت تأثیر فرهنگ شکل پیدا کرده‌اند. وجود پنجره ارسی‌ها به دلیل گذشت و شکست نور ورودی به داخل خانه بوده که همین نور سبب خلق فضاهایی با کیفیت بالا اجتماع‌پذیر شده که افراد به افزایش تعاملات و روابط اجتماعی رغبت پیدا می‌کنند که خود توجیه فرهنگی دارد.

در همین منطقه فاکتور اقلیم روی مؤلفه‌های فرم، جهت‌گیری، متریال و عملکرد تأثیر گذاشته است. به علت رطوبت بالا در این محدوده نیاز به تهویه طبیعی هوا افزایش

باشند). عامل اقلیم در مناطق شمال کشور بیشتر بر روی فرم، ترکیب بندی و عملکرد تأثیر گذاشته است. به دلیل رطوبت بالا هوا در این مناطق، فرم برونگرا (بلوکی) از منظر اقلیمی توجیه پذیرتر است. وجود بازشوهایی روبه روی هم در جداره های مقابل به سیرکلاسیون هوا کمک کرده تا هوای داخل خانه با نسیم دریا جابه جا شود. از منظر عملکرد، تراکم پلان و قرارگیری

فضاها در کنار یکدیگر باعث شده تا برای رسیدن به قسمت های مختلف خانه مسیری مضاعف طی نشود. ترکیب بندی مناسب در پلان و نما نیز سبب رعایت ریتم و تناسبات معماری شده که توجه به بافت و مصالح مناسب در نما به افزایش ظرفیت حرارتی و رطوبتی بنا کمک می کند. در نمودار مفهومی شماره ۲ خلاصه نکات جمع بندی شده، ترسیم شده است.

نمودار شماره ۲: مدل استخراجی نتیجه پژوهش

منابع

بختیاری، پردیس، افهمی، رضا (۱۳۹۰) هنر ایران عصر قاجار، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۲.

پاکزاد، جهانشاه (۱۳۹۴) مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، ویراسته رسولی، معصومه، چاپ هفتم، تهران، شهیدی.

حسین پور اصطهباناتی، لاله (۱۳۸۹) طرح مرمت و احیای خانه تاریخی شریف بندرعباس، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.

احسانی، سمانه و علیرضا قاراخانی (۱۳۹۵)، ویژگی و تفاوت خانه های دوره قاجار (نمونه موردی خانه کلبادی و خانه سردار جلیل ساری)، دومین کنفرانس سالانه پژوهش های معماری، شهرسازی و مدیریت شهرسازی، تهران، ایران.

بانی مسعود، امیر (۱۳۹۱) معماری معاصر ایران، ویرایش دوم، چاپ پنجم، هنر معماری قرن.

- Alijani, B., & Kaviani, M. (2003) *The Basics of Water and Climate*. Tehran, Semat Press.
- Casakin, H (2012) Visual analogy as a cognitive stimulator for idea generation in design problem solving, In: *The Psychology of Problem Solving: An Interdisciplinary Approach*, S. Helie (Eds), Nova Science Publishers , New York.
- Foran, J. (1989) *The Concept of Dependent Development as a Key to the Political Economy of Qajar Iran (1800- 1925)* Iranian studies, Vol 22 (2/3): 5-56.
- Haider, S. Gulzar (1984) *Habitat and Values in Islam: A Conceptual Formulation of an Islamic City*. In Sardar, Ziauddin (Ed). *The Touch of Midas*. Manchester University Press. Manchester.
- Hidalgo, Carmona, & Hernandez, Bernard (2001) *Attachment Place: Conceptual and Empirical Questions*.
- Holyoak, K (1990) *Problem solving*, in: *Thinking: An invitation to cognitive science*, Osherson D.N. and Smith E.E. (Eds), vol 3. MIT Press, Cambridge.
- Kollar, L. Peter (1985) *On the Whole and the Part*. The University of New South Wales. Sydney.
- Nourmohammadi, S. (2009) *Understanding the Nature of Architectural Space by Contemplating the Similarity of Space in Indigenous Settlements*. Dr.Sci. Architecture, Faculty of Architecture, College of Fine Arts, Tehran University.
- Oliver J.E. (1973) *climate and man's Environment* . Jonh Wiley & son .Newyork.
- Rently, Y., Alen, A., Pall, M., Scrank (2003) *Responsible environment guideline for designer*. Tehran, Science and Technology University. In Persian.
- راپاپورت، آموس (۱۳۹۵) *انسان‌شناسی مسکن*، کتابکده کسری.
- فتحی، فریبا (۱۳۹۶) *بررسی زبان الگو خانه‌های سنتی و معاصر در ایران*، کنفرانس پژوهش‌های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، شیراز.
- فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۵) *شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب*. تهران، فضا.
- قبادیان، وحید (۱۳۹۲) *سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران*، چاپ دوم، علم معمار.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۱) *عصر اطلاعات، اقتصاد، جامعه و فرهنگ (قدرت هویت)*، ترجمه احد علیقلیان، طرح نو، تهران.
- کسمایی، مرتضی (۱۳۸۹) *اقلیم و معماری*. (چاپ ششم). اصفهان، خاک.
- کمالی، محمدرضا (۱۳۸۹) *بررسی معماری دوره قاجار، دو فصلنامه‌ی تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی*، سال پنجم، شماره ۴.
- کینگ، ساموئل (؟) *کتاب جامعه‌شناسی*، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر.
- گلیجانی مقدم، نسرین (۱۳۸۶) *تاریخ‌شناسی معماری ایران*، دانشگاه تهران.
- مددپور، محمد (۱۳۷۵) *حکمت معنوی و ساحت هنر، دفتر مطالعات دینی هنر*، تهران.
- مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی پایگاه پژوهشی.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۹۳) *مبنای طراحی معماری*، نغمه نو اندیش.
- (۱۳۹۵) *سیری در مبانی نظری معماری*، سروش.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۱) *مبانی فرهنگی معماری پایدار ایرانی*، نشریه مسکن، شماره ۱۵.
- (۱۳۸۵) *مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی*، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران.

سنجش حس تعلق مکانی و شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر آن در الگوهای بدنه شهری «مطالعه موردی: ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل»

روح اله رحیمی*، سید محسن موسوی**، نسرین محمدی ایرلو***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹

چکیده

بدنه‌های شهری و ابعاد اجتماعی، فرهنگی آنها نقش مؤثری در ایجاد حس تعلق مکانی در شهروندان دارد. شناسایی الگوهای بدنه‌های شهری یکپارچه و هماهنگ بر ادراک مخاطبان در جهت ایجاد حیات اجتماعی، تعاملات اجتماعی و هویت مکانی مؤثر است. هدف پژوهش، بررسی تأثیر بدنه‌های شهری بر ایجاد حس تعلق شهروندان و تعیین راهکارهای برای طراحی بدنه شهری مؤثر بر حس تعلق به مکان است. به همین جهت ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل، اصلی‌ترین و قدیمی‌ترین خیابان این شهر مورد مطالعه قرار گرفته است. روش پژوهش از نوع کاربردی و توصیفی - پیمایشی بوده و به روش کمی انجام پذیرفته است. برای جمع‌آوری اطلاعات از مطالعات کتابخانه‌ای و روش‌های پیمایش میدانی، مشاهده و پرسش‌نامه استفاده شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، میزان حس تعلق به مکان در شهروندان تحت تأثیر مؤلفه‌های اجتماعی - ادراکی بدنه شهری است؛ که می‌توان با هماهنگی مغازه‌ها، مبلمان مناسب، احیای بناهای تخریب‌شده، تناسب در رنگ، تناسب در خط آسمان، نماسازی مطلوب و پوشش گیاهی مناسب احساس رضایت‌مندی و حس تعلق به مکان در شهروندان را افزایش داد. نتیجه پژوهش در مطالعه موردی نشان می‌دهد که قدمت بالا، دسترسی مناسب و برگزاری آیین‌های ملی - مذهبی سبب ایجاد حس تعلق به مکان شده است. همچنین ساختارهای آشنا با فرهنگ و هویت شهروندان سبب ایجاد حس تعلق به مکان می‌شود. استفاده از جداره‌های شهری مرتبط با هویت و فرهنگ تاریخی و بومی برای آیین‌های ملی مذهبی می‌تواند مردم را به حضور در خیابان تشویق کند و سبب ایجاد خاطره و تصویر ذهنی برای آنها و به تبع آن باعث افزایش حس تعلق مکانی شود.

واژگان کلیدی: حس تعلق مکانی، بدنه شهری، عوامل کالبدی و اجتماعی، خیابان امام خمینی اردبیل.

r.rahimi@umz.ac.ir
mohsen.moosavi@umz.ac.ir
nasrinmohammadi95@gmail.com

*نویسنده مسئول: استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
**استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
***دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

مقدمه

بدنه‌های شهری از عناصر تأثیرگذار بر کیفیت فضاهای شهری محسوب می‌گردند که اصلاح آنها می‌تواند به بالارفتن کیفیت منظر عینی شهر منجر شود. همچنین شهرهای برخوردار از محیط بصری مطلوب قادرند با وسعت بخشیدن به تجربه زیباشناختی شهروندان، سبب تقویت تصویر ذهنی جامعه از شهر و تقویت غرور مدنی می‌شود و توان رقابتی آن را برای جذب هر چه بیشتر سرمایه و اقبال خلاق تقویت کند (Gospodini, 2002: 59-73). نقشه‌های ذهنی نمودی از آگاهی، تصویری از یک مکان و یا یک محیط است که به‌عنوان نماینده سازمان‌یافته از واقعیت در ذهن افراد بسط‌یافته و به‌عنوان نتیجه اطلاعاتی که دریافت شده، در ذهن محفوظ و قابل تفسیر است. نقشه‌های ذهنی به نوبه خود بر روی تصمیم‌گیری و انتخاب فردی تأثیر می‌گذارد و در نهایت رفتار شخص را تعیین می‌کند (بهروز، ۱۳۷۰: ۳۱-۷۱). خرده‌فرهنگ‌ها، عمق تاریخی شهر، میزان ایمنی و امنیت جامعه، چگونگی احترام جامعه به قراردادهای اجتماعی و غیره از طریق نظامی از «نشانه‌ها» امکان تجلی و بروز خارجی یافته و ارزیابی مثبت و منفی را میسر می‌سازد (گلکار، ۱۳۸۵: ۳۸-۴۷). اگر طراحی شهری بتواند محیطی را فراهم آورد که حضور مردم را در فضا افزایش دهد، به تدریج زندگی به فضای شهری بازمی‌گردد (Ghaffari, 2014: 61). نمونه مورد مطالعه بدنه ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل، (حدفاصل شریعتی تا چهارراه امام خمینی) است. این خیابان اصلی‌ترین و قدیمی‌ترین خیابان شهر اردبیل هست. با توجه به اهمیت این خیابان از گذشته تا به امروز و تأثیری که روی کیفیت شهر دارد، به‌عنوان نمونه مورد مطالعه در ایجاد الگوی حس تعلق انتخاب شده است. هدف از این پژوهش شناسایی و خوانش معیارهای طراحی

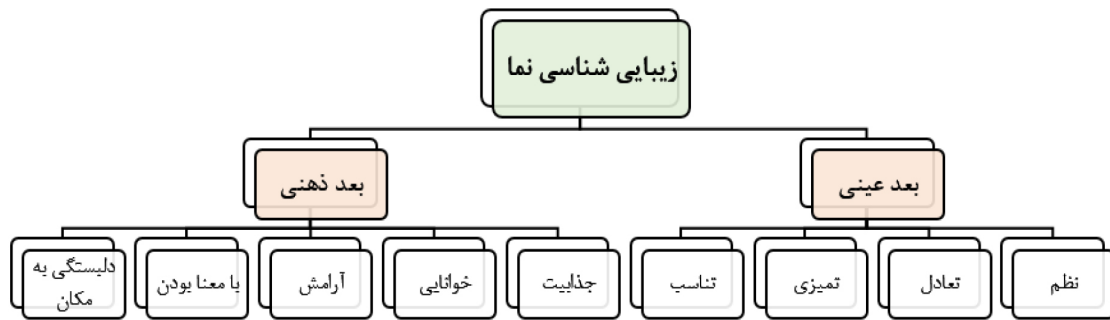
جداره شهری با رویکرد حس تعلق مکانی شهروندان و همچنین تعیین عوامل مؤثر در خوانش حس تعلق مکانی در الگوهای بدنه شهری است که موجب رونق فضاهای شهری است. این پژوهش به بررسی تأثیر بدنه‌های شهری بر ایجاد حس تعلق شهروندان و الگوهای بدنه شهری مؤثر بر حس تعلق به مکان می‌پردازد. همچنین به دنبال پاسخ به این سؤالات است که چگونه بدنه‌های شهری بر ایجاد حس تعلق مکانی شهروندان اثر می‌گذارد؟ و چه راهکارهایی برای طراحی بدنه‌های شهری در راستای رسیدن به حس تعلق مؤثر می‌باشد؟

پیشینه

ارزش‌های فردی و جمعی بر کیفیت حس مکان تأثیر می‌گذارد. حس مکان، به نوبه خود، بر ارزش‌ها، نگرش‌ها و به ویژه رفتارهای فردی و اجتماعی افراد در مکان مؤثر می‌باشد (Rahimi & Ansari, 2020). آنچه در محیط مصنوع موجب تأثیرگذاری بر ذهنیت و روان شهروندان می‌شود، نما و جداره ساختمان‌ها است. به عبارتی کالبد ساختمان‌ها تعیین‌کننده کیفیت محیط هستند. در این میان سبک معماری، رنگ مصالح، فرم و نحوه طراحی ساختمان بیشترین میزان تأثیرگذاری را بر ذهنیت روان شهروندان دارد (Utaberta, Jalali, Johar, 2012). نمای ساختمان بخشی تأثیرگذار بر کیفیت بصری و زیبایی‌شناسی است، بین کیفیت‌های بصری-زیبایی شناختی و ترجیحات کالبدی مردم با عملکردهای مورد انتظار، همبستگی مثبت وجود دارد (Jennath & Nidhish, 2016). یکی از مسائل در حوزه زیبایی‌شناسی بدنه‌های شهری، شناخت مؤلفه‌های تأثیرگذار بر زیبایی در ذهنیت افراد است. در بعد زیبایی‌شناسی از دیدگاه متخصصان، شاخص‌های تناسبات، تمیزی، تعادل و نظم در بعد عینی و دل‌بستگی

بر حس تعلق به مکان ایجاد می‌کند (دانش‌پور و صفارسبزواری، ۱۳۹۷). جداره‌های شهری نیاز به اصول نظم، وحدت، تعادل، تناسب، مقیاس، هماهنگی، ریتم، پیوستگی و تداوم دارند. قرارگیری همه این عناصر در کنار یکدیگر در بالا رفتن کیفیت منظر عینی مجموعه شهری تأثیرگذار است. طراحان می‌توانند با ارائه الگوهای بومی و اقلیمی به منظور افزایش ارکان زیبایی‌شناسی و کیفی، جداره‌های خوانا و مفهومی را طراحی و اجرا و به تأیید تصمیم‌گیران برسانند (غضنفری و آرزو، ۱۳۹۷).

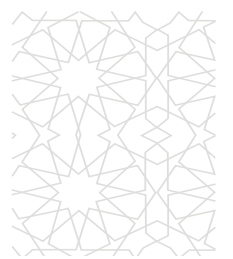
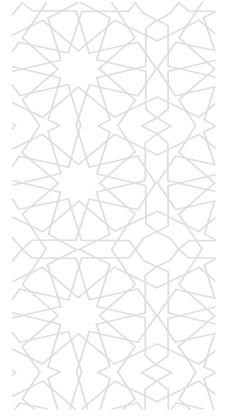
به مکان، بامعنا بودن، آرامش، خوانایی و جذابیت نیز در بعد ذهنی، در اولویت ارزشیابی زیبایی نما قرار دارند (نمودار ۱) (خاک‌زند و همکاران، ۱۳۹۳). همچنین زمینه تاریخی و کالبدی بنا، فرم ساختمان، بازشوها، خطوط نما، مصالح نما، عناصر الحاقی به نماها و تزئینات به کار گرفته‌شده، در القای زیبایی نماهای خیابانی تأثیر زیادی دارند (اشرف‌نهند، خداوردی جعفری، ۱۳۹۷). در این میان مؤلفه‌های کالبدی تنوع و جذابیت، شخصیت کالبدی منحصر به فرد و دید و منظر نسبت به سایر عوامل کالبدی تأثیرگذاری بیشتری

نمودار ۱. زیبایی‌شناسی از دیدگاه مردم و متخصصین (خاک‌زند و همکاران، ۱۳۹۳)

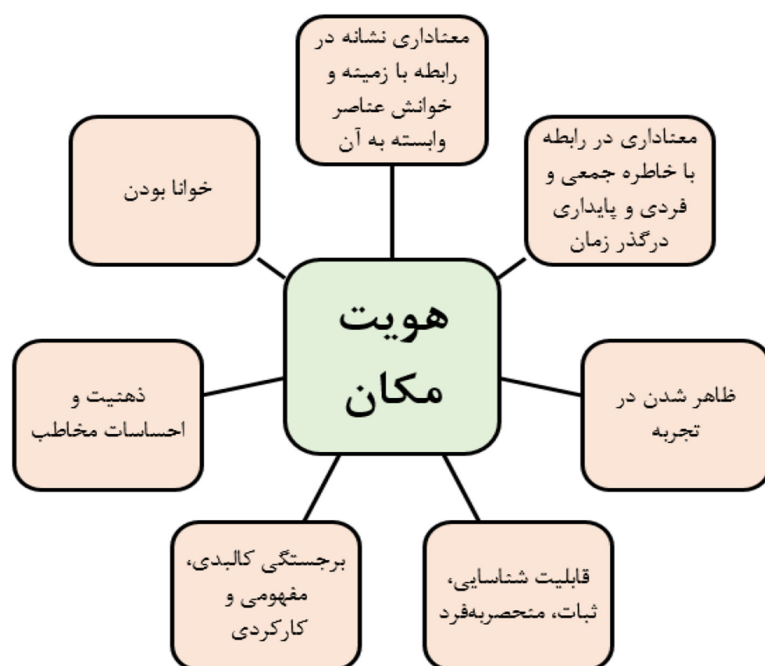
از نمای شهری انتظار می‌رود که واجد ویژگی‌های عملکردی، بصری و ادراکی باشد و همچنین مقوله ادراک در این میان بسیار اهمیت دارد؛ چراکه طراحی شهری برای مردم و با مردم است. به این معنی که باید طراحی فضاها به شیوه‌ای باشد که برای استفاده‌کنندگان و ناظران فضا قابل درک باشد، در غیر این صورت این فضا موفق و مطلوب استفاده‌کنندگان نیست (محمدی و کریمی مشاور، ۱۳۹۵). بین فعالیت‌های اجتماعی در بعد انتخابی و حس مکان رابطه مستقیمی وجود دارد و بین فعالیت اجباری رابطه‌ای معکوس. همچنین به نظر می‌رسد ممکن است در ابتدا یک فعالیت اجباری باشد، برای مثال فردی می‌تواند

جداره‌های ساخته شده در کنار جداره‌های قدیمی باید چکیده و خلاصه فضای کالبدی-فرهنگی و شکل‌گرفته‌ی گذشته باشد که توان ایجاد حس تعلق خاطر در ساکنان جدید را داشته باشد. مؤلفه‌های کالبدی به‌عنوان عناصر اصلی تشکیل‌دهنده شهر، عموماً تحت تأثیر نیازهای مختلف شکل می‌گیرند؛ اما همواره باید در نظر داشت که اغتشاش و آشفتگی، نبود هماهنگی، دوگانگی‌ها، ناهمگونی و سردرگمی‌ها و تعدد و تضاد در بدنه‌ها باعث ایجاد استرس و عدم آرامش در شهر می‌شوند. لازم به ذکر است که محیط شهری ارتباط مستقیمی با شخصیت افراد دارد و می‌تواند سبب شادی، ناراحتی و تغییر رفتار شود (شاهدی و اعتضادی، ۱۴۰۰).

فعالیت‌های انتخابی و یا اجتماعی، سوق دهد (ضابطیان و خیرالدین، ۱۳۹۷).

بخشی از فعالیت‌های خود را در حین انجام فعالیت اجباری و اهداف مربوطه، به‌سوی

نمودار ۲. پدیدارشناسی هویت مکان در ارتباط با نشانه‌های شهری (سخاوت دوست و البرزی، ۱۳۹۹)

عنوان شده‌اند. همچنین مؤثرترین ویژگی‌های نشانه در ارتباط با هویت فضا، معنای نشانه در رابطه با زمینه، ظاهر شدن در تجربه، ذهنیت و احساسات مخاطبان و خوانایی است (سخاوت دوست و البرزی، ۱۳۹۹).

بر اساس پیشینه پژوهش، سبک معماری، رنگ مصالح، فرم و نحوه طراحی ساختمان بر ذهنیت شهروندان تأثیر می‌گذارد. همچنین فرم ساختمان، بازسوها، خطوط نما، مصالح نما، عناصر الحاقی به نماها، تزئینات به‌کارگرفته‌شده، تناسب، تمیزی، تعادل، نظم، دل‌بستگی به مکان، معناداری، آرامش، خوانایی و جذابیت عامل ایجاد کننده زیبایی هستند و در نهایت مشخص شد بین کیفیت‌های بصری و شاخصه زیبایی‌شناختی با عملکردهای مورد انتظار همبستگی مثبت وجود دارد. به‌طورکلی در پژوهش‌های انجام شده به بعد اجتماعی

پدیدارشناسی هویت مکان در ارتباط با نشانه‌های شهری تحت تأثیر عواملی چون معناداری نشانه در رابطه با زمینه و خوانش عناصر وابسته به آن، معناداری در رابطه با خاطره جمعی و فردی و پایداری در گذر زمان، ظاهر شدن در تجربه، ذهنیت و احساسات مخاطب، برجستگی کالبدی، مفهومی و کارکردی و در نهایت قابلیت شناسایی، ثبات، منحصربه‌فرد و خوانا بودن هست. (نمودار ۲) در بررسی پدیدارشناسانه موضوع هویت، توجه به ارزش‌ها، فرهنگ‌ها، فعالیت سرزندگی و تعلق، تعامل و ارتباط با زندگی شهروندان و منحصربه‌فرد بودن فضا از جمله مؤلفه‌های بااهمیت شناخته‌شده و در خوانش نشانه‌های شهری نیز مهم‌ترین مؤلفه‌ها در ارتباط با اهمیت زمینه و متن قرارگیری، مفاهیم معنادار عینی و ذهنی و ارتباط معنادار نشانه‌ها در تعامل با یکدیگر

ضروری می‌دانند. به‌طورکلی می‌توان به دودسته بندی تعلق اجتماعی و تعلق کالبدی به مکان اشاره کرد.

تعلق اجتماعی

این‌گونه از تعلق که عمدتاً بر پایه تعاملات و کنش‌های اجتماعی در محیط صورت می‌گیرد، بر اساس نظریه محیط اجتماعی شکل گرفته و محیط از این منظر گونه‌ای از تعلق، ترکیبی از عناصر اجتماعی را دارا می‌باشد که فرد در آن به جستجوی تعلق خاطر خود می‌پردازد (کاشانی جو، ۱۳۸۹). گسترش شهرنشینی و شکل‌گیری نیازهای جدید، برنامه ریزی را از نگاهی فیزیکی-کالبدی به سمت توجه بر جنبه‌های اجتماعی زندگی شهری معطوف نموده است. کیفیت، تنوع، امنیت و ایجاد زمینه در فضا، به نوعی انگیزه حضور و پیوندهای ارتباطی برای ایجاد تعاملات اجتماعی است (ابراهیم نیا و همکاران، ۱۴۰۱). نیاز انسان به تعامل عاطفی، شناختی و رفتاری با مکانی که در آن زندگی می‌کند از جمله مهمترین ابعاد رابطه انسان و مکان است (رحیمی و رازانی، ۱۴۰۱). لاسون در کتاب معروف خود با عنوان «زبان فضا» قوانین اجتماعی محیط را به‌عنوان قوانین نانوشته ضوابط طراحی معرفی می‌کند که این قوانین از فرهنگ و تعاملات اجتماعی نشأت می‌گیرد (Lawson, 2001).

گیفورد در پژوهش خود و با هدف شناسایی تفاوت‌های مدنظر معماران و استفاده‌کنندگان از محیط، یکی از مهم‌ترین عوامل موجود در محیط را عدم توجه به بعد اجتماعی محیط از سوی طراحان و تنها توجه به عناصر کالبدی و شاخص‌های فرمی، فارغ از عوامل معنایی معرفی کرده است. با شفاف نمودن این اختلاف، بر ضرورت تجدیدنظر و شناسایی تفاوت معنایی بین طراحان و استفاده‌کنندگان در محیط‌های شهری تأکید می‌کند (Gifford, 2002).

بیشتر توجه شده است و بعد اجتماعی و کالبدی به‌صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما در این پژوهش به بررسی حس تعلق مکانی به‌صورت توأمان در دو بعد اجتماعی و کالبدی در الگوهای بدنه شهری خیابان امام خمینی اردبیل پرداخته می‌شود.

مبانی نظری

ابعاد مختلف حس تعلق

پژوهش‌های دانشگاهی اخیر بر هویت مکان و دلبستگی به مکان متمرکز است (Boley, 2021; Proshansky, 1978). با اشاره به تعریف اصلی هویت مکان به‌عنوان سطحی که شخص با ویژگی‌های فیزیکی محیط ارتباط دارد یا خواستار آن است (Peng et al., 2020). این با دلبستگی مکانی که نشان‌دهنده ارتباط و وابستگی عاطفی فرد با یک مکان خاص می‌باشد، متفاوت است. (Daryanto & Song, 2021; Corbett et al., 2022). اکثر نویسندگان موافقند که حس تعلق به مکان به‌صورت یک ساختار مبهم و ضعیف عملیاتی شده است (Gillespie et al., 2022). آنچه در متون پژوهشی صورت گرفته در مورد ابعاد حس تعلق به مکان ارائه می‌شود، عمدتاً مبتنی بر تعریف مکان به‌عنوان محیط اجتماعی است، از این‌رو تعلق به مکان نیز عمدتاً تعلق به محیط‌های اجتماعی تعبیر و تفسیر می‌شود. برخی از محققین نظیر «آلتمن و لو» با تأکید بر نقش اجتماعی مکان، به تعاملات و ارتباطات فرهنگی-اجتماعی در مکان اشاره و تعلق به مکان را از منظر تعلق اجتماعی-عنی گونه‌ای از تعلق به خاطر مردم (استفاده‌کنندگان)- تعبیر و تفسیر نموده‌اند (آلتمن، ۱۳۸۲). با این حال، محققین دیگری نیز بر نقش عناصر کالبدی به‌عنوان عامل مهم دیگر در شکل‌گیری حس تعلق تأکید داشته و ضرورت توجه به ابعاد کالبدی را در فرایند ایجاد حس تعلق

عوامل اجتماعی شکل دهنده حس تعلق

متغیرهای اجتماعی نظیر فرهنگ، نمادها و نشانه‌های اجتماعی نقش تعیین کننده‌ای در شکل‌گیری حس تعلق دارد. چند تن از محققین همچون راپاپورت، پروشانسکی، ریجر و الواراکاس در پژوهش‌های خود بر نقش عوامل کالبدی تأکید نموده، اما اشاره داشته‌اند که آنچه محیط کالبدی را به‌عنوان بستر تعامل اجتماعی بیان می‌کند، در اصل نمادها و سمبل‌های محیطی مشترک اجتماعی و از طرف دیگر قابلیت محیطی در تأمین و گسترش این بعد از نیازهای انسانی است. در این مرتبه از حس تعلق، محیط به‌عنوان بستر فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی است که افراد، عناصر کالبدی را بر اساس ادراک و نظام ساختار شناختی خود کشف، تفسیر و تعبیر می‌کنند در اصطلاح انسان‌ها به‌صورت جمعی از محیط رمزگشایی می‌کنند. در این دسته از عوامل، عناصر کالبدی نظیر فرم‌ها شامل اشکال، بافت و رنگ منبعث از لایه‌های اجتماعی محیط نقش ارتباطی با استفاده‌کنندگان ایفاء می‌نمایند که هر یک بر اساس داده‌های فرهنگی در طول تاریخ معماری محیط، به‌دست آمده و حاوی معنای خاص خود هستند (فروزنده و مطلبی، ۱۳۹۰).

تعلق کالبدی به مکان

این نوع از تعلق به‌عنوان بخشی از فرایند شناخت و شکل‌گیری هویت انسانی برگرفته از عناصر و اجزاء کالبدی مکان است. ریجر و الواراکاس در مطالعات خود به نقش مهم و اساسی تعلق کالبدی مکان در روحيات انسانی اشاره می‌کند و از آن با عنوان ریشه‌داری یاد می‌نماید. براین اساس محیط با عناصر کالبدی موجود در مکان در ایجاد معنای تعلق و با تصاویر و نشانه‌های مانده در خاطر فرد محیط را به‌خاطر می‌سپارد.

علاوه بر آنها، تیلور در بررسی خود از فضاهای عمومی واحدهای همسایگی، از عناصر کالبدی، به‌عنوان تعامل کالبدی (تعلق کالبدی به مکان) یاد می‌نماید. همچنین پروشانسکی مفهوم هویت مکانی به آن دسته از ابعاد خویشتن اشاره دارد که هویت فردی اشخاص را در رابطه با محیط فیزیکی‌شان تعریف می‌کند (proshansky et al, 1983). واژه هویت دو معنی می‌دهد: اول همسانی و دوم تمایز؛ بنابراین هویت مکانی باید هر دو جنبه را با هم ترکیب کند. در هویت مکانی، مکان وسیله‌ای است که فرد خودش را از دیگران (افراد خارج از مکان) متمایز می‌سازد و نیز حس همسانی خود را با افراد داخل مکان حفظ می‌کند (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۸). تصویر مکان واضح‌ترین مفهوم ارائه شده در رابطه انسان و محیط است. تصویر مکان همچون نمایش لحظه‌ای از رویدادهای رخ داده در مکان است (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۹).

عوامل محیطی - کالبدی شکل دهنده حس تعلق

این دسته از عوامل بر اساس نظریه مکان-رفتار در روان‌شناسی محیطی، به دسته‌بندی محیط به دو عامل مهم فعالیت و کالبد می‌پردازد. فعالیت‌های حاکم در یک محیط را بر اساس عوامل اجتماعی، کنش‌ها و تعاملات عمومی انسان‌ها تعریف می‌کنند. کالبد به همراه متغیرهای فرم و ساماندهی اجزاء به‌عنوان مهم‌ترین عوامل در شکل‌گیری حس تعلق محیط است. عناصر کالبدی از طریق ایجاد تمایز محیطی، ارتباط درون و بیرون در فضاها به ایجاد حس تعلق می‌پردازند. شکل، اندازه، رنگ، بافت و مقیاس به‌عنوان ویژگی‌های فرم هر یک نقش مؤثر در شکل‌گیری حس تعلق داشته و نوع ساماندهی و چیدمان اجزاء کالبدی نیز

پرداخته‌اند (جدول ۱). در طراحی، هریک از متغیرهای رنگ، شکل، بافت، مقیاس و نوع ساماندهی بر اساس نیازهای انسانی و تأمین نوع فعالیت‌های موردنظر در فضاها از اهمیت خاص برخوردار می‌شوند که بیانگر قابلیت محیطی است که فرم عملکرد را شکوفا می‌کند (فروزنده و مطلبی، ۱۳۹۰).

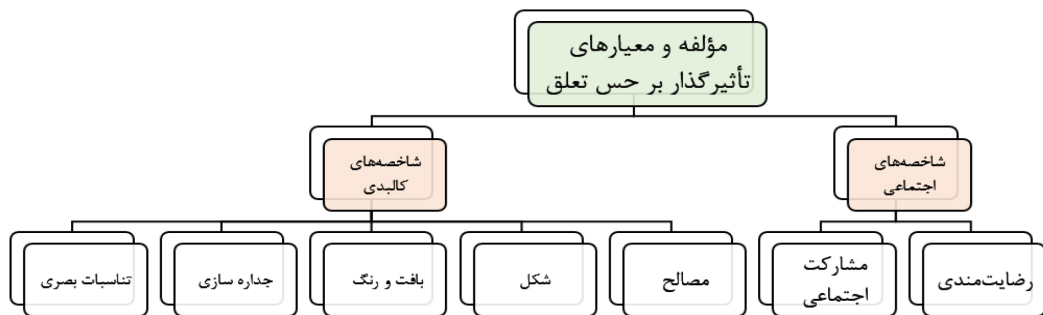
عامل مؤثر دیگر می‌باشد. از سوی دیگر عناصر کالبدی از طریق هم‌سازی و قابلیت تأمین نیازهای انسان در مکان در ایجاد حس تعلق مؤثر می‌باشند. صاحب نظرانی همچون شولتز، لینچ، راپاپورت، الکساندر و بنتلی و همکاران به نقش عوامل کالبدی و محیطی در شکل‌گیری حس تعلق به مکان

جدول ۱: نظرات اندیشمندان در رابطه با عوامل کالبدی مؤثر بر ایجاد حس تعلق به مکان

صاحب نظران	تعاریف	مؤلفه مؤثر بر حس تعلق
کوین لینچ ۱۹۶۰	حس مکان عاملی است که میان انسان و مکان ارتباط برقرار کرده و وحدت به وجود می‌آورد. فضا باید هویت قابل ادراکی داشته و قابل شناسایی و به یادماندنی و نمایان باشد تا حس مکان ایجاد کند. این نوع حس مکان می‌تواند احساس تعلق نیز به همراه داشته باشد.	تمایز بودن، سادگی فرم، استمرار، تسلط و غلبه داشتن، روشنی نقاط تقاطع، تنوعی که جهت خاصی را معلوم دارد، عرصه‌ی دید، آگاهی بر حرکت، عوامل گروهی زمانی
نوربرگ شولتز ۱۹۷۵-۱۹۹۷	حس مکان در مکان‌هایی یافت می‌شود که دارای شخصیت مشخص و متمایز هستند و شخصیت محیطی از چیزهای ملموس ساخته شده که دارای مصالح، شکل، بافت و رنگ است.	محصور بودن، مرز و قلمرو، مرکزیت، تنوع در عین وحدت، تراکم، تداوم، مقیاس انسانی
ایروین آلتمن ۱۹۹۲	دلبستگی به مکان نیروی گرانش مؤثر میان مردم و مکان است	انعطاف‌پذیری، مقیاس، تعیین قلمرو و اختصاصی بودن و قابل دسترس بودن.
ادوارد رلف ۱۹۷۶	یک درک و فهم عمیق از موقعیت و جایگاه خودمان در برابر دیگر چیزها و داشتن یک پیوستگی پرمعنای روحی و روانی به جایی خاص	مرز و قلمرو، عناصر تحریک‌کننده (محرک بینایی، شنوایی، بویایی، حرکت و لامسه)
راپاپورت ۱۹۸۲-۱۹۷۷	تعریف مناسب فضا، در ایجاد انگیزه برای حضور افراد در فضا، مراجعه مکرر و نیز تمایل به برقراری روابط اجتماعی با سایر کاربران فضا مؤثر است. فضای شهری به مثابه یک محیط ساخته شده می‌تواند بر روابط اجتماعی اثرگذار بوده و آن را تسهیل کرده یا مانع شود و به نوبه خود از آن متأثر گردد	نمادها و سمبل‌های فرهنگی - اجتماعی کالبدی، مبلمان شهری - سازمان مفهومی محیط - سازمان ارتباطی محیط - سازمان فضایی محیط.
بنتلی و همکاران ۱۹۷۶	فضاهایی می‌توانند در ایجاد حس تعلق مؤثر باشند که مؤلفه‌های نفوذپذیری، گوناگونی، خوانایی، انعطاف‌پذیری، تنوع بصری، غنای حسی و رنگ تعلق را در خود داشته باشد. بدون وجود این مؤلفه‌ها نمی‌توان حس تعلق در محیط ایجاد کرد	نفوذپذیری (دسترسی)، گوناگونی (تنوع کاربری‌ها)، خوانایی (در فرم و عملکرد)، انعطاف‌پذیری، تنوع بصری، غنای حسی و رنگ تعلق به عنوان عوامل کالبدی در ایجاد یک مکان و محیط ایده‌آل و پاسخگو به مردم کمک می‌کند

و شاخصه‌های کالبدی است که در نمودار ۳ به زیرشاخه‌های آنها نیز اشاره شده است.

بر اساس ادبیات پژوهش دو معیار اصلی تأثیرگذار بر حس تعلق شامل شاخصه اجتماعی

نمودار ۳. نمودار عوامل تشکیل دهنده حس تعلق

سطح‌بندی حس مکان بر پایه نظریه شامای

شامای^۱ برای حس مکان سه مرحله اصلی ۱- تعلق به مکان ۲- دل‌بستگی به مکان ۳- تعهد به مکان را با هفت سطح تعیین می‌کند. این سطوح از حس مکان، کاربرد فرایند حس مکان را نشان می‌دهند که از بی‌تفاوتی تا حس فداکاری نسبت به مکان را به ترتیب شامل: بی‌تفاوتی نسبت به مکان، آگاهی از قرارگیری در یک مکان، تعلق به مکان، دل‌بستگی به مکان، یکی شدن با اهداف مکان، حضور در مکان و فداکاری برای مکان، می‌شود (Shamai, 1991).

بنا بر گفته رلف، دو سطح اولیه مورد اشاره شامای، سطوح ادراکی و شناختی فرد نسبت به محیط است. از سطح ۳ به بعد، ابعاد احساسی فرد نسبت به مکان را شامل می‌شود. رلف بیان می‌کند، عمیق‌ترین سطح وابستگی به مکان به صورت ناخودآگاه شکل می‌گیرد. ناآگاهانه بودن حس تعلق زمانی خود را نشان می‌دهد که فقدان یا جدایی فرد و مکان اتفاق بیفتد. حس تعلق دارای طیف وسیعی از بی‌مکانی تا تعلق و هم‌ذات‌پنداری شدید با مکان است (Relph, 1976).

بدنه شهری

فضای شهری توسط عناصر محدودکننده و مستقر در آن قابل شناسایی است و شخصیت آن تابع چگونگی و نظم حاکم بین این عناصر است. اجزاء کالبدی منظر فضای شهری عبارت‌اند از کف، بدنه، سقف و عناصر مستقر در فضا. بدنه فضای شهری دارای سهم بسزایی در قرائت مخاطب از شهر و تأثیرگذاری بر شهروندان است (پاکزاد، ۱۳۸۵). نمای ساختمان‌ها بخش عمده‌ای از منظر عینی شهر را تشکیل می‌دهد. به مجموع نمای

ساختمان‌ها در مجاورت یکدیگر بدنه گفته می‌شود. کالبد فیزیکی منظر یا نمای شهری از سه موضوع جداره، بام و زمین تشکیل شده است. فضای شهری به طور معمول توسط تعدادی توده ساختمانی محدود تعریف شده‌اند که دارای حجم و سطح قابل‌رؤیت از فضای عمومی می‌باشند. بدنه‌ها، عناصر عمودی محدودکننده فضا هستند. بدنه‌ها یک سطح بسته یا احجامی از بناها می‌باشند. فصل مشترک سطح بدنه با آسمان، خط آسمان و محل برخورد جداره با کف، مسیر خط زمین نامیده می‌شود (پاکزاد، ۱۳۸۵). همچنین بدنه‌ها همواره یک سطح بسته یا وجهی از یک بنا نیست؛ بدنه ممکن است یک سطح عمودی بدون بازشو باشد، یک سطح عمودی با تعدادی بازشو باشد؛ و یا تنها یک‌سری عناصر عمودی (ستون یا درخت) یعنی سطح شفاف با امکان ارتباط (بصری) چه ارتباط فضایی امکان‌پذیر باشد، چه نباشد)، باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰).

مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده جداره‌های شهری

توسلی در بررسی شکل شناختی نماهای شهری به دو جنبه اساسی ارکان و اجزا اشاره می‌کند.

ارکان عبارت‌اند از: (۱) ریتم‌های عمودی؛ (۲) ریتم‌های افقی؛ (۳) خط آسمان. و اجزاء عبارت‌اند از: (۱) ورودی، (۲) پنجره‌ها، (۳) جزئیات نما در طبقات (توسلی، ۱۳۷۶). دسته‌بندی اخیر، دسته‌بندی مطلوبی به نظر می‌رسد و معرفی دو قسمت ارکان و اجزاء از محاسن آن به شمار می‌رود و در تکمیل آن می‌توان اجزای نما را کامل‌تر نمود و تقسیم‌بندی زیر را ارائه داد:

- (۱) ورودی‌ها؛
- (۲) پنجره‌ها که خود شامل شکل قاب، بخش‌بندی قاب می‌شود؛
- (۳) سطوح پر و خالی؛

۴) سبک ازاره؛

۵) لبه بام یا خط آسمان؛

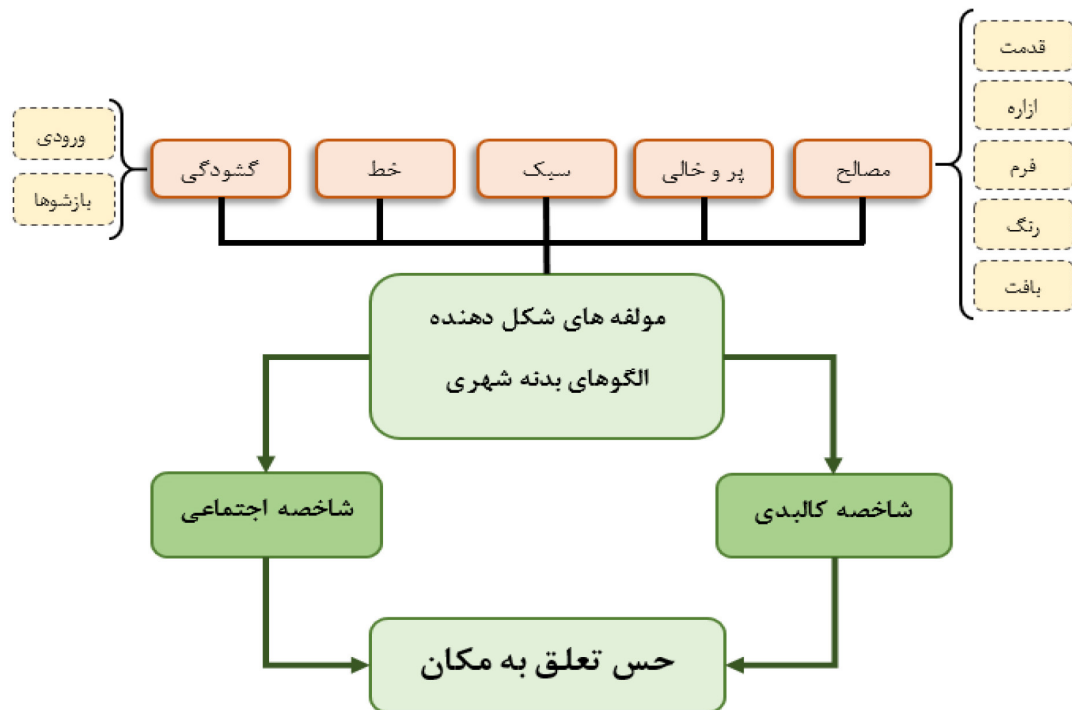
۶) مصالح نماها؛

۷) تزئینات طبقه اول، لبه بام، دور پنجره‌ها و درب‌ها

۸) جزئیاتی همچون بالکن‌ها، ستون‌ها و ستونچه‌ها، پله‌ها

همواره محیط شامل اطلاعات، هویت و نشانه‌های مشترک اجتماعی، فرهنگی است که افراد با درک آن با محیط ارتباط برقرار کرده و به تعامل می‌رسند که این

تعامل در راستای ایجاد حس تعلق به مکان صورت می‌گیرد. ابعاد اجتماعی و کالبدی یکی از اجزای تشکیل‌دهنده یک جداره شهری هستند و ارتباط مستقیم با هویت و حس تعلق شهروندان دارد. باتوجه به مبانی نظری مطرح‌شده مؤلفه‌های کالبدی با زیرشاخه‌های (رنگ، شکل، مصالح، بافت، تناسبات)، و شاخصه‌های اجتماعی با زیرشاخه‌های (رضایت‌مندی و مشارکت) در ایجاد حس تعلق به مکان تأثیرگذار است. (نمودار ۴)

نمودار ۴: نمودار مفهومی رابطه حس تعلق با بدنه شهری

روش تحقیق

این پژوهش از نوع کاربردی و توصیفی-پیمایشی بوده و با استفاده از روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و همچنین با استفاده از روش‌های پیمایشی و میدانی، محدوده پژوهش مورد مطالعه قرار گرفت.

برای بررسی نقشه‌های ذهنی، توصیف حس تعلق در این محدوده از نگاه شهروندان، بررسی رابطه‌ی بین الگوهای طراحی بدنه‌های شهری و تأثیر آن در راستای رسیدن به حس

تعلق از روش پیمایشی استفاده شده است. محدوده پژوهش ضلع غربی خیابان امام اردبیل است که به‌منظور گردآوری داده‌ها در پژوهش حاضر، پرسشنامه‌ی محقق ساختی تهیه شد که شامل ۴۹ سؤال است. ابتدا برای تکمیل پرسشنامه‌ها، حجم جامعه آماری و اندازه نمونه تعیین شد. در پژوهش حاضر جامعه آماری شامل افرادی است که خیابان امام اردبیل تردد دارند. می‌توان گفت آمار دقیقی در این زمینه وجود ندارد

در واقع جامعه آماری این تحقیق نامحدود است و برای پژوهش حاضر ۳ برابر تعداد پرسشنامه توزیع شده؛ زیرا مراجعه کنندگان به این خیابان شامل افراد از مناطق مختلف شهر اردبیل می باشند. به همین دلیل جامعه آماری این تحقیق را نمی توان به تعدادی محدودی از جمعیت که در یک ناحیه مشخص از شهر

سکونت دارند نسبت داد.

در این پژوهش از روش آلفای کرونباخ که در بیشتر پژوهش ها مبنای سنجش پایایی قرار می گیرد، استفاده شده است. در جدول ۲ پایایی پرسش نامه براساس ضریب آلفای کرونباخ تأیید می شود.

جدول ۲. ضریب آلفای کرون باخ در نمونه نهایی

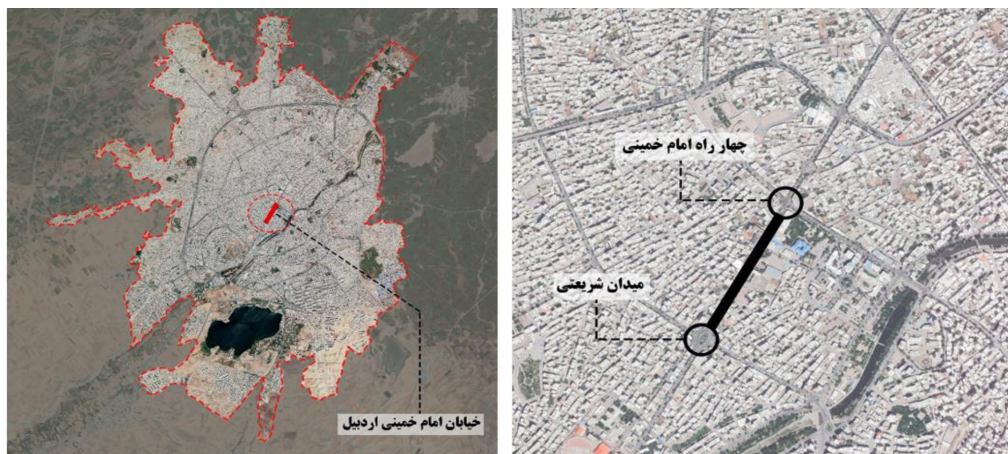
ضریب آلفا	تعداد سؤالات	شاخصه ها
۰/۹۸۳	۴۹	کل سؤالات
۰/۹۰۲	۱۳	شاخص اجتماعی
۰/۸۱۷	۸	رضایت مندی
۰/۸۹۱	۵	مشارکت اجتماعی
۰/۹۸	۳۶	شاخصه کالبدی
۰/۸۵۷	۵	شکل
۰/۸۸۲	۴	تناسبات بصری
۰/۹۴۲	۱۳	جدارسازی
۰/۹۱۶	۵	رنگ
۰/۹۰۷	۵	بافت
۰/۹۰۶	۴	مصالح

جمعی مورد مطالعه پژوهش حاضر، خیابان امام خمینی اردبیل (محدوده شریعی تا چهارراه امام خمینی) انتخاب شده است. این خیابان دارای گره ها و میدان های اصلی و مهم متعددی هست و همچنین در این محدوده نشانه های شهری مهمی از جمله بازار تاریخی استان (بازار قیصریه)، شاه باغی، سینما ایران و مصلا در اطراف خیابان موجود است که به غنای این خیابان افزوده است.

فرضیات پژوهش این گونه می باشد که مؤلفه های کالبدی و اجتماعی بدنه شهری بر نحوه ادراک مکان و به تبع آن بر ایجاد حس تعلق مکانی تأثیرگذار است. همچنین الگوهای بدنه شهری هماهنگ با هویت و فرهنگ معماری منطقه بر ارتقای حس تعلق مکانی در شهروندان تأثیرگذار هستند.

محدوده مورد مطالعه

باتوجه به اهمیت حس تعلق در مکان های عمومی و ارائه راهکارهای طراحی در مکان های

تصویر ۱. نقشه محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل) (منبع: google earth)

تصویر ۲. جداره محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل)
 تصویر ۳. بافت قدیمی محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل)
 تصویر ۴. تصویر خط آسمان محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل)

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش با استفاده از آزمون همبستگی بررسی شده تا بتوان رابطه تأثیرگذاری مؤلفه‌ها بر یکدیگر و میزان این تأثیرگذاری را شناخت. سپس با استفاده از آزمون رتبه‌بندی فریدمن، میزان تأثیرگذاری مؤلفه‌ها بر حس تعلق را رتبه‌بندی کرد تا تأثیرگذارترین مؤلفه شناسایی شود. رتبه‌بندی کردن مؤلفه‌ها از طریق این آزمون باعث شناخت مؤلفه‌های قوی و ضعیف در این خیابان می‌شود. با تقویت مؤلفه‌های قوی و برطرف کردن نقاط ضعف مؤلفه‌های ضعیف می‌توان حس تعلق

در این خیابان را افزایش داد. قبل از تعیین نوع آزمون مورد استفاده به‌خصوص در آزمون‌های مقایسه‌ای لازم است از نرمال یا غیرنرمال بودن متغیرها از طریق آزمون کولموگروف-اسمیرنوف مطمئن شویم. در صورتی که متغیرها نرمال باشند، استفاده از آزمون‌های پارامتری و در صورتی که غیرنرمال باشند، از آزمون‌های معادل غیرپارامتری استفاده می‌شود. برای تعیین نرمال بودن متغیرها بایستی سطح معنی‌داری در آزمون کولموگروف در آزمون-اسمیرنوف بررسی شود. در صورتی که سطح معنی‌داری کمتر از ۰/۰۵ باشد، غیرنرمال است. باتوجه به اینکه

سطح معناداری در تمام سؤال‌ها صفر و کمتر از ۰/۰۵ است در نتیجه تمامی داده‌ها غیرنرمال هستند.

باتوجه به توزیع غیرنرمال متغیرها برای تعیین همبستگی از آزمون همبستگی اسپیرمن استفاده شده است. بنا بر ضریب همبستگی اسپیرمن بین شاخص‌های اجتماعی و فیزیکی، رابطه همبستگی مستقیم و قوی وجود دارد (جدول ۳). متغیر اجتماعی شامل:

رضایت‌مندی و مشارکت اجتماعی و متغیر فیزیکی شامل رنگ، شکل، بافت، مصالح، جداره، تناسبات بصری هستند که در جدول شماره دو مشخص شده است.

احتمال مربوط به سطح معنی‌داری میان متغیرهای ذکر شده در همه موارد صفر است که از ۰/۰۵ کمتر است، بنابراین وجود رابطه مستقیم و معنی‌دار بین دو متغیر اجتماعی و فیزیکی در رابطه با خوانش حس تعلق وجود دارد.

جدول ۳. اسپیرمن بررسی رابطه شاخصه اجتماعی و فیزیکی بر خوانش حس تعلق مکانی شهروندان

نتیجه	سطح معناداری	ضریب همبستگی اسپیرمن	شاخصه‌های تأثیرگذار بر حس تعلق	
رابطه مستقیم و معنادار	≥ ۰/۰۵	۰/۷۱۳	مشارکت	رضایت‌مندی
		۰/۸۱۹	شکل	رنگ
		۰/۸۳۵	مصالح	رنگ
		۰/۷۱۹	جداره	رنگ
		۰/۷۴۲	تناسبات بصری	رنگ
		۰/۸۹۱	مصالح	شکل
		۰/۸۲۶	بافت	شکل
		۰/۸۵۹	جداره	شکل
		۰/۷۴۸	تناسبات	شکل
		۰/۸۸۱	بافت	مصالح
		۰/۸۲۴	جداره	مصالح
		۰/۷۸۳	تناسبات	مصالح
		۰/۷۶۲	جداره	بافت
		۰/۶۷۲	تناسبات	بافت
		۰/۸۲۹	تناسبات	جداره
		۰/۸۷۱		شاخصه فیزیکی

استان در طول مسیر می‌تواند به خوانش حس تعلق مکانی در این خیابان کمک کند. حضور شهروندان در فضاهای پیاده باعث بالا رفتن حس مشارکت و تعاملات اجتماعی می‌شود عواملی مانند ایجاد مبلمان مناسب، ایجاد فضاهای پر و خالی تعریف شده در طول مسیر برای استراحت، ایجاد سایه برای نشیمن در افزایش مشارکت اجتماعی و ارتباط

با توجه به وجود رابطه همبستگی مستقیم بین دو مؤلفه‌ی تأثیرگذار (اجتماعی و فیزیکی) در خوانش حس تعلق مکانی خیابان امام اردبیل حاکی از آن است که وجود نماهای هماهنگ از نظر کالبدی، تناسبات بصری در طول مسیر - مبلمان شهری قوی‌تر - وجود مصالح بومی، فرم و شکل آشنا و همچنین ارائه الگوهای مرتبط با هویت و تاریخ

جداره، فضاهای پرو خالی، خط آسمان، سبک معماری و گشودگی‌های جداره در خوانش حس تعلق مکانی مؤثر است.

بر اساس پاسخ‌های مصاحبه‌شونده‌ها و با استفاده از آزمون ناپارامتری فریدمن که سطح معنی‌داری در این آزمون صفر شده و از 0.05 کمتر است و با توجه به جدول ۴ مشخص شد که شاخص‌ها به ترتیب جداره‌سازی، رضایت، شکل، تناسب، بافت، مشارکت، مصالح، رنگ در این رتبه‌بندی قرار می‌گیرند.

شهروندان و الگوهای هماهنگ با معماری بومی استان می‌تواند خوانش حس تعلق مکانی افراد را افزایش دهد.

براین اساس با حذف عملکردهای نامناسب این محدوده و بهبود کیفیت فضایی در جهت اصلاح نابسامانی‌های موجود در این خیابان و کیفی‌سازی جداره‌ها راهکاری مناسب برای افزایش حس تعلق مکانی است. استفاده از مناظر و عناصر به یادمانی و هویت‌بخش مانند بناهای تاریخی، وجود فضای سبز، مصالح استفاده شده در این

جدول ۴. رتبه‌بندی فریدمن

مؤلفه‌های تأثیرگذار	رتبه‌بندی فریدمن	سطح معناداری
جداره‌سازی	۵/۱۴	≥ ۰.۰۵
رضایت	۴/۹	
شکل	۴/۸۸	
تناسب	۴/۷	
بافت	۴/۵	
مشارکت	۴/۴۱	
مصالح	۳/۹۸	
رنگ	۳/۴۹	

دچار ناهماهنگی می‌باشد و از لحاظ زیبایی و آرامش بصری از کیفیت پایینی برخوردار می‌باشد.

به استناد یافته‌های پژوهش میزان حس تعلق مکانی در شهروندان برگرفته از مؤلفه‌های اجتماعی ادراکی بدنه شهری است که می‌توان در جداره محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل، حدفاصل شریعتی تا چهارراه امام خمینی) به دلیل اهمیت جداره‌سازی از نگاه شهروندان با هماهنگی مغازه‌ها، مبلمان مناسب، احیای بناهای تخریب‌شده، تناسب در رنگ، تناسب در خط آسمان، نماسازی مطلوب و پوشش گیاهی مناسب باعث افزایش احساس رضایت‌مندی و حس تعلق شهروندان شد.

بر اساس آزمون فریدمن طبق جدول ۴ دسته‌بندی داده‌ها به این صورت است که شاخصه جداره‌سازی رتبه بالاتری را کسب کرده که دلایلی مثل کارکرد، آشنایی بیشتر شهروندان و دسترسی‌ها در این جداره که از قدمت بالایی دارد و مردم خاطره ذهنی زیادی از این جداره دارند، باعث رضایت‌مندی بیشتر نسبت به دیگر شاخصه‌ها شده است.

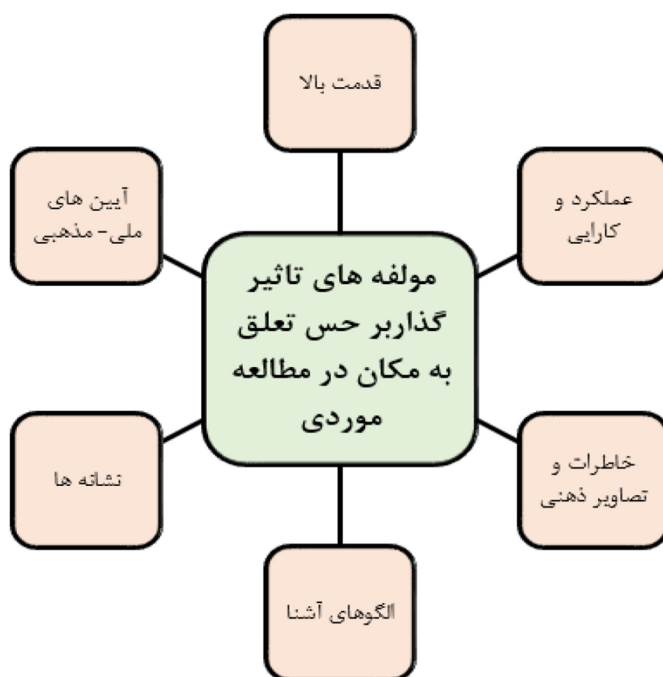
شاخصه رضایت‌مندی به لحاظ اینکه این مسیر از دسترسی بسیار خوبی از همه نقاط شهر دارا است و به دلیل کاربری‌های متعدد و موردنیاز شهروندان موجب رضایت‌مندی شهروندان می‌باشد. اما به دلیل اینکه کاربری‌های متعددی در این بدنه موجود می‌باشد، از لحاظ کاربرد مصالح و رنگ

بحث

بدنه‌های شهری بخشی از حس تعلق و خاطره ذهنی شهروندان از محیط است و می‌تواند تأثیر مستقیمی در ایجاد حس تعلق مکانی شهروندان داشته باشد. وجود مؤلفه‌های دیگر مثل هویت، فرهنگ و تعاملات اجتماعی باعث تقویت حس تعلق می‌شود. همچنین قدمت و کارایی این خیابان عاملی تأثیرگذار در حس تعلق به محیط، که شامل ویژگی‌های کالبدی، هویتی، اجتماعی و عملکردی است. بدنه شهری بخشی از خاطره ذهنی انسان‌هاست و نقش مهمی در ایجاد حس تعلق دارد؛ بنابراین با طراحی صحیح جداره شهری، می‌توان حس تعلق را بالا برد.

بین فعالیت‌های اجتماعی و در بعد انتخابی و حس مکان رابطه مستقیمی وجود دارد و بین فعالیتی اجباری رابطه‌ای معکوس (ضابطیان و خیرالدین، ۱۳۹۷) در این پژوهش

با وجود اینکه فعالیت‌های این خیابان فعالیت‌های اجباری است، توانسته است فعالیت‌های اجتماعی را شکل دهد و باعث ایجاد حس تعلق به مکان شود. همچنین در این پژوهش مشخص شد جداره‌سازی، تناسبات، بافت، شکل، مصالح و رنگ تأثیرگذاری زیادی در ایجاد حس تعلق دارد که اوتابرتا و همکارانش در سال ۲۰۱۲ به نتایج مشابه رسیدند. یافته‌های این پژوهش نتایج پژوهش نیدیش و جنات را که میان کیفیت‌های بصری-زیبایی شناختی و ترجیحات کالبدی مردم با عملکردهای مورد انتظار رابطه همبستگی مثبت وجود دارد را تأیید می‌کند. همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که بین شاخصه اجتماعی و کالبدی رابطه همبستگی قوی وجود دارد. بدین صورت که وجود فعالیت‌های اجتماعی گسترده و کالبد فیزیکی غنی حس تعلق شهروندان را به میزان زیادی تقویت می‌کند.

نمودار ۵ مؤلفه‌های تأثیرگذار بر حس تعلق از نگاه شهروندان

برگزاری آیین‌های ملی - مذهبی حس تعلق به مکان را ایجاد کرده است. همچنین با مطلوب سازی بدنه‌ی خیابان، مبلمان محیطی مناسب، کف‌سازی و ساماندهی تابلوهای مغازه‌ها سبب تقویت حس تعلق به مکان می‌شود. برای پاسخ به سؤال دوم پژوهش با بررسی نمونه مورد مطالعه مشخص شد که ساختارهای آشنا با فرهنگ و هویت شهروندان سبب ایجاد حس تعلق به مکان می‌شود؛ مانند قدمت تاریخی این خیابان که یادآور هویت و معماری بومی مردم هست، اتفاق می‌افتد. یک جداره شهری جدید که فاقد هویت تاریخی است می‌تواند با استفاده از الگوهای معماری بومی، حس تعلق در شهروندان را ایجاد کند. استفاده از جداره‌های شهری مرتبط با هویت و فرهنگ تاریخی و بومی برای آیین‌های ملی مذهبی مانند راهپیمایی‌ها و مراسم‌های مذهبی می‌تواند مردم را به حضور در این خیابان تشویق کند و سبب ایجاد خاطره و تصویر ذهنی برای آنها و به تبع آن باعث افزایش حس تعلق مکانی شود. ایجاد غرفه‌هایی در خیابان، کف‌سازی مناسب و وجود فضای کافی برای حضور افراد می‌تواند به این امر کمک کند. هرچه حضور افراد و تعاملات اجتماعی آنها بیشتر باشد حس تعلق به مکان تقویت می‌شود. در نهایت مؤلفه‌های هویتی - فرهنگی بیشترین تأثیر را در ایجاد حس تعلق به مکان دارد. طراحی بدنه‌های که دارای ویژگی‌های هویتی - فرهنگی بومی منطقه است حس تعلق به مکان را در شهروندان به وجود می‌آورد.

منابع

ابراهیم نیا، وحیده و طاهره شهبازی و روح اله رحیمی (۱۴۰۱) تحلیل محیط کالبدی اثرگذار بر سرمایه اجتماعی در محلات شهر ساری. جغرافیا و توسعه فضای شهری، ۹(۳)، ۱۲۱-۱۴۰.

<https://doi: 10.22067/jgusd.2022.67168.0>

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد بین مؤلفه اجتماعی و کالبدی که در بخش مبانی نظری بررسی شده رابطه همبستگی مستقیمی وجود دارد و جداره این خیابان مورد قبول شهروندان است که دلایلی مانند کارکرد، آشنایی شهروندان، دسترسی‌ها، قدمت تاریخی بالای این خیابان، مراسمات ملی - مذهبی، خاطره و تصویر ذهنی زیادی که شهروندان از این جداره دارند باعث رضایتمندی بیشتر شهروندان شده است. (نمودار ۵)

نتیجه‌گیری

در این پژوهش که به سنجش و شناسایی دو معیار کالبدی و اجتماعی در ایجاد حس تعلق مکانی پرداخته شده، نشان داده می‌شود یک بدنه شهری قوی می‌بایست با تأکید بر رنگ، بافت، جنس، شکل و نوع متریال‌های مورد استفاده در جداره‌ها متناسب با فرهنگ، هویت، قدمت، کارایی و نوع فعالیت، باعث ایجاد تناسب در ابعاد بنا، شکل‌گیری متناسب خط آسمان و تأکید بیشتر بر بناهای شاخص شود. استفاده از این راهکارها می‌تواند زیبایی محیط را افزایش داده و حس تعلق را در شهروندان تقویت کند. بر اساس شواهد و تئوری حس مکان، ویژگی‌های شهری مرتبط با فضاهای سبز شهری و همچنین سطوح ایمنی فضاهای عمومی، حس مکان را به طور مثبت پیش‌بینی می‌کنند. با توجه به اینکه حس تعلق به مکان تجربه زیسته فرد است، با افزایش محیط سبز شهری، حس تعلق به مکان توسط ادراک فردی ارتقا می‌یابد (Escola - Gascón et al., 2023). بخش کیفی این پژوهش با بررسی و تحلیل متون مبانی نظری موجود به سؤال اول پاسخ داده که در محدوده مورد مطالعه (ضلع غربی خیابان امام خمینی اردبیل، حدفاصل شریعتی تا چهارراه امام خمینی) تعداد کاربری‌ها (وجود تمام کاربری‌های مورد استفاده شهروندان)، قدمت بالا، دسترسی مناسب و

اشرف نهند، علیرضا و خداوردی جعفری (۱۳۹۷) ارزیابی نقش زیبایی در جداره‌ها و نماهای شهری و تأثیرات آن در روان‌شناسی محیطی و آثار آن در تعاملات اجتماعی نمونه موردی بررسی: خیابان امام از چهارراه آب‌رسان تا چهارراه شریعتی تبریز، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام، تبریز.

سखाوت دوست، نوشین و فریبا البرزی (۱۳۹۹) نگرشی نشانه‌شناسانه به عناصر محور تاریخی خیابان سپه قزوین و خوانش هویت مکانی آن از منظر پدیدارشناسی. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، شماره ۳۰.

ضابطیان، الهام و رضا خیرالدین (۱۳۹۷) سطوح حس مکان در فضاهای شهری (نمونه موردی: میدان امام خمینی و امام حسین شهر تهران) دانش شهرسازی، دوره ۲، شماره ۲.

خاک زند، مهدی و مریم محمدی و فاطمه جم و کوروش آقابزرگی (۱۳۹۳) شناسایی عوامل مؤثر بر طراحی بدنه‌های شهری با تأکید بر ابعاد زیبایی‌شناسی و زیست‌محیطی (نمونه موردی: خیابان ولی‌عصر (عج) شهر قشم) مطالعات شهری، ۳ (۱۰)، ۱۵-۲۶.

کریمی مشاور، مهرداد (۱۳۹۳) شیوه‌ها، فنون و ابزار تحلیل بصری در شهر، باغ نظر، ۱۱ (۲۹)، صص ۷۱-۸۰.

طباطبایی، ملک (۱۳۹۰) جداره‌های شهری و نقش آنها در فضاهای شهری، تهران، آرمان‌شهر.

کاشانی جو، خشایار (۱۳۸۹) بازشناخت رویکردهای نظری به فضاهای عمومی شهری. نشریه هویت شهر، سال چهارم، شماره ۶.

توسلی، محمود (۱۳۸۶) طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آنها در زندگی و

سیمای شهر، تهران، شهیدی، صص ۳۴ و ۷۳. گلکار، کوروش (۱۳۸۵) مفهوم منظر شهری. فصلنامه آبادی، صص ۳۸-۴۷.

مطلبی، قاسم و علی فروزنده (۱۳۹۰) مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن، نشریه هویت شهر، سال پنجم.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۵) مبانی نظری فرایند طراحی شهری، تهران، شهیدی، ص ۱۴۳.

آلتمن، ایروین (۱۳۸۲) محیط و رفتار اجتماعی - خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام. تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

بهنروز، فاطمه (۱۳۷۰) بررسی‌های ادراک محیطی و رفتار در قلمرو مطالعات جغرافیای رفتاری، جغرافیای انسانی معاصر، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۲۰.

غضنفری، پیمان و آزاده آرزو (۱۳۹۷) شناسایی عوامل مؤثر بر طراحی بدنه‌های شهری با تأکید بر ابعاد زیبایی‌شناسی و کیفی نمونه موردی: بوستان ولایت، شهرسازی، نشریه معماری‌شناسی، شماره ۲.

شاهدی، بهرام و زهرالسادات اعتضادی (۱۴۰۰) بررسی میزان تأثیرات جداره‌های شهری بر روح و روان شهروندان.

راپاپورت، اموس (۱۳۹۲) معنی محیط ساخته شده، رویکردی در ارتباط غیرکلامی، ترجمه فرح حبیب، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، چاپ سوم، تهران.

رحیمی، روح اله و فرناز رازانی (۱۴۰۱) ارزیابی رابطه مؤلفه‌های کالبدی شفافبخش محیط‌های آموزشی و سلامت روان کاربران (نمونه موردی: دانشجویان دانشگاه مازندران)، علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، ۲۴ (۸)، ۱۱۵-۱۳۲.

<https://doi: 10.30495/>

[jest.2022.61216.5410](https://doi: 10.30495/jest.2022.61216.5410)

- Corbett, C. J., Hershfield, H. E., Kim, H., Malloy, T. F., Nyblade, B., & Partie, A. (2022). The role of place attachment and environmental attitudes in adoption of rooftop solar. *Energy Policy*, 162, 112764. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112764>.
- Daryanto, A., & Song, Z. (2021). A meta-analysis of the relationship between place attachment and pro-environmental behaviour. *Journal of Business Research*, 123, 208-219. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.09.045>.
- Escola-Gascón, Á., Dagnall, N., Denovan, A., Alsina-Pagès, R. M., & Freixes, M. (2023). Evidence of environmental urban design parameters that increase and reduce sense of place in Barcelona (Spain). *Landscape and Urban Planning*, (235), 104740. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2023.104740>
- Ghaffari, L. (2014) The Possibility of Choosing Multiple Behaviors in Urban Space: A Conceptual Framework. *Soffeh*, 65 (24), 61- 78. (In Persion).
- Gifford Robert, Hine Donald W, Muller- Clemm Werner & Shaw Kelly T. (2002) Why Architects and Laypersons Judge Buildings Differently: Cognitive Properties and Physical Properties and Physical Bases, *Journal of Architectural and Planning Research*, Vol19, pp 131- 148.
- Gillespie, J., Cosgrave, C., Malatzky, C., & Carden, C. (2022). Sense of place, place attachment, and belonging-in-place in empirical research: A scoping review for rural health workforce research. *Health & Place*, 74, 102756. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2022.102756>.
- Gospodini, A. (2002) European Cities in Competition and New Uses of Urban Design. 2002. *Journal of Urban Design*, 7 (1):59- 73.
- رحیمی، روح اله و مجتبی انصاری و محمدرضا بمانیان و محمدجواد مهدوی نژاد (۱۳۹۹) ارزیابی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی بر حس دلبستگی به مکان در فضاهاى جمعی مجتمع‌های مسکونی منتخب تهران، نشریه علمی-پژوهشی باغ‌نظر، ۱۷(۸۳)، ۱۵-۳۰. <https://doi: 10. 22034/bagh. 2020. 185425. 4107>
- رحیمی، روح اله و مجتبی انصاری و محمدرضا بمانیان و محمدجواد مهدوی نژاد (۱۳۹۹) رابطه حس تعلق به مکان و مشارکت در ارتقای سرمایه اجتماعی سکونتگاه‌های غیر رسمی (مطالعه موردی: ترک‌محله شهر ساری) نشریه علمی- پژوهشی معماری و شهرسازی پایدار، ۸ (۱)، ۱۵-۲۹. <https://doi: 10. 22061/jsaud. 2020. 4618. 1364>
- دانشپور، عبدالهادی و فاطمه صفارسبزواری (۱۳۹۷) تحلیلی بر عوامل کالبدی مؤثر بر حس تعلق به مکان در مرکز قدیمی شهر سبزواری، نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره ۳۳.
- شولتز، کریستین نوربری (۱۳۸۲) مفهوم سکونت، به سوی معماری تمثیلی، ترجمه محمود امیر یاراحمدی، چاپ دوم، تهران، آگه.
- بتنلی، یان، آلن الکک، پال مورین و سو مک گلین و گراهام اسمیت (۱۳۸۹) محیط‌های پاسخده، مترجم مصطفی بهزادفر، علم و صنعت.
- لینچ، کوین (۱۳۸۱) تئوری شکل خوب شهر، ترجمه سید حسین بحرینی، تهران، دانشگاه تهران.
- Boley, B.B., Strzelecka, M., Yeager, E.P., Ribeiro, M.A., Aleshinloye, K.D., Woosnam, K.M., Mimbs, B.P., Measuring Place Attachment with The Abbreviated Place Attachment Scale (APAS), *Journal of Environmental Psychology*, <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101577>.

- the self, *Journal of Environmental Psychology*, vol 3, pp 57- 83.
- Rapoport, A. (1977) *Human aspects of urban form*. New York: Pergamon Press.
- Norberg- Schulz, Christan (1997) *The Phenomenon of place*, Princeton Architectural Press, New York.
- Relph, E (1976) *place and Placelessness*, Pion Limited, London.
- Altman, I & Low, S. (1992) *Place Attachment, A Conceptual Inquiry, Human Behavior and Environment*, 12, pp: 1- 12.
- Utaberta, N., Jalali, A. H., Johar, S., Surat, M. & Che- Ani, A. I. (2012) *Building Facade Study in Lahijan City, Iran: The Impact of Facade's Visual Elements on Historical Image*. *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 6 (7), 1839- 1844.
- Jennath, K. A. & Nidhish, P. (2016) *Aesthetic judgement and visual impact of architectural forms: a study of library buildings*. *Procedia Technology*, (24), 1808-1818. Doi: 10.1016/j.protcy. 2016. 05. 226.
- Lawson, B, (2001) *The Language of Space.*, Architectural press, London.
- Shamai, S. (1991) *Sense of place: an empirical measurement*, *Israel, geoform*, Vol. 22, pp: 347- 358.
- Peng J, Strijker D and Wu Q (2020) *Place Identity: How Far Have We Come in Exploring Its Meanings?* *Front. Psychol.* 11:294. [https://doi: 10.3389/fpsyg.2020.00294](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00294).
- Rahimi, R., Ansari, M. (2020). *Recreating Place in Iranian Monuments Case Study: Hafez Garden-Tomb (1452-1936 A.D.)*. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 10(1): 62-82. [https://doi: 10.22111/IJAS.2020.6627](https://doi.org/10.22111/IJAS.2020.6627).
- Proshansky, H. M. (1978). *The City and Self-Identity*. *Environment and Behavior*, 10(2), 147-169. <https://doi.org/10.1177/0013916578102002>.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K. & Kamino, R. (1983) *Place- identity: physical world socialization of*

تحلیل کاربری اقامتی شهر مشهد بر اساس شاخص های LEED در ساختمان های سبز^۱

فرزانه رزاقیان* ، حسین آقاجانی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۳

چکیده

صنعت هتلداری به عنوان بزرگترین زیرمجموعه صنعت گردشگری، با مصرف مقادیر قابل توجه انرژی، آب و محصولات غیرقابل بازیافت، یکی از بزرگترین آلاینده ها در میان صنایع خدماتی است. به نقل از ژورنال های معتبر علمی Elsevier همچون Sustainable Futures و Cleaner Production در سال های ۲۰۲۲ و ۲۰۲۳، تأثیرات منفی زیست محیطی کاربری های اقامتی بیشتر از ساختمان هایی با کاربری متفاوت در همان اندازه و مقیاس می باشد. از سویی کاربری اقامتی در شهر زائرپذیر مشهد یکی از مهمترین کاربری ها بوده که رتبه اول در کل کشور می باشد. بی شک رویکرد استفاده بهینه و صرفه جویی در مصرف انرژی، در این صنعت بسیار قابل تأمل است. لذا این مقاله با هدف بهبود کیفیت ساخت و ساز و کاهش مصرف منابع انرژی و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به دنبال تحلیل وضعیت کاربری اقامتی در سه بخش هتل ها، هتل آپارتمان ها و مهمانپذیرها بر اساس سامانه ارزیابی بین المللی ساختمان سبز می باشد. جامعه آماری این تحقیق تمامی کاربری های اقامتی شهر مشهد و حجم نمونه با روش نمونه گیری خوش های تعداد ۱۶۹ اقامتگاه در سه بخش ذکر شده است. برای ارزیابی شاخص های ساختمان سبز از سامانه ارزیابی بین المللی LEED استفاده شده است. بر اساس یافته های این پژوهش وضعیت کاربری های اقامتی، نشان دهنده ضعف های بسیاری است که می تواند از مراحل اولیه طراحی تا ساخت و سپس اجرا مورد ریشه یابی قرار گیرد. نتایج نشان داد که بناهای مورد مطالعه از شاخص های اصول توسعه پایدار زیست محیطی بهره ای نبرده و ساختمان هایی با مصرف انرژی و آب بالا هستند و هیچ کدام حداقل امتیاز مورد نیاز جهت دریافت گواهینامه LEED (۴۰ امتیاز) را کسب ننموده اند. در نهایت راهکارهای کاربردی در جهت رفع مشکلات بهینه سازی مصرف انرژی در کاربری اقامتی شهر مشهد ارائه شده است.

واژه های کلیدی: سامانه ارزیابی ساختمان سبز، شهر مشهد، کاربری اقامتی، LEED.

۱. مقاله حاضر مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «آسیب شناسی ساخت و سازهای موجود و ارائه الگوی مناسب طراحی با هدف بهره مندی از عناصر پایدار زیست محیطی» می باشد که توسط جهاددانشگاهی خراسان رضوی و به کارفرمایی مرکز پژوهش های شورای شهر مشهد انجام گردیده است.

Razzaghian@jdm.ac.ir

* استادیار گروه توسعه پایدار شهری و منطقه ای، جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران

H.aghajani@jdm.ac.ir

** نویسنده مسئول: استادیار گروه توسعه پایدار شهری و منطقه ای، جهاددانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران

مقدمه

صنعت هتلداری به عنوان یکی از صنایع پیشرو در جهان، حفاظت از محیط زیست را طبق جنبش توسعه پایدار جهانی در اواخر دهه‌های ۹۰-۱۹۸۰ میلادی شروع کرد. زمانیکه صنعت هتلداری به اهمیت مفهوم توسعه پایدار پی برد، اکثر تلاش‌های مرتبط در هتل‌ها به فعالیت‌های زیست محیطی خلاصه می‌شد. بسیاری از برنامه‌های صدور گواهینامه هتل، مانند کره سبز^۱، ستاره انرژی^۲ و طرح‌های استانداردسازی مانند مدیریت کیفیت زیست محیطی^۳ و راهنمای طراحی محیطی و انرژی ساختمان سبز^۴ به مفهوم مسئولیت حفاظت از محیط زیست کمک کرد تا در بخش هتلداری جایگاه خود را پیدا کند (منادی، ۱۳۹۴: ۳).

در این میان شهر مشهد با توجه جایگاه مرقد مطهر امام رضا (ع) به عنوان پایتخت معنوی کشور، سالانه تعداد حدود ۲۵ میلیون زائر و گردشگر را پذیراست و از بین ۳۷۳۹ اقامتگاه کشور، ۹۲۴ اقامتگاه (۷/۲۴ درصد) آن در استان خراسان رضوی بوده، که ۸۳۲ اقامتگاه آن در مشهد می‌باشد و رتبه اول در بین استان‌ها و شهرهای کشور را داراست (آمارنامه کشور، ۱۳۹۸) (آمارنامه شهر مشهد، ۱۳۹۷). لذا کاربری اقامتی که بر اساس دسته بندی سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی به انواع هتل، هتل آپارتمان و مهمانپذیر تقسیم بندی می‌گردد، در شهر مشهد در تمامی ایام سال پیوسته فعال بوده و سطح مصرف انرژی بالایی داشته که خارج از اصول توسعه پایدار زیست محیطی است.

شواهد موجود در شهر مشهد نشان می‌دهد که توجیه اقتصادی، افزایش تعداد زائران شهر مشهد و قیمت بالای زمین خصوصاً در محدوده اطراف حرم مطهر امام رضا (ع)، همچنین پیشرفت صنعت ساخت و ساز، سازندگان را بر آن می‌دارد تا کاربری‌های غیراقامتی را به اقامتی تبدیل کرده و تعداد طبقات آن را تا حد ممکن افزایش دهند و این چنین خواهد شد که در کوچه‌های تنگ و باریک اطراف حرم مطهر شاهد هتل‌ها و هتل آپارتمان‌های بیش از ۱۰ طبقه هستیم که در آنها به اصول توسعه پایدار زیست محیطی هیچگونه توجهی نشده است. ساختمان‌های موجود مصرف انرژی و آب بالایی دارند.

از سویی معماری سبز به عنوان یکی از انواع معماری پایدار به تکنیک‌های ساخت و طراحی معماری می‌پردازد که همسوی با نگرش‌های توسعه پایدار زیست محیطی است و کاهش آسیب آن بر روی محیط از نظر بهره‌برداری از انرژی، آب و منابع طبیعی از اهداف اصلی آن است و بسیاری از کشورهای توسعه یافته جهان، پیروی از اصول توسعه ساختمان سبز را در هتل‌های خود مبنای کار قرار داده‌اند.

بنابراین روند حاکم، ضرورت توجه به موضوع توسعه پایدار زیست محیطی در جهت سبز نمودن کاربری اقامتی را بیان می‌دارد. لذا هدف این تحقیق بهبود کیفیت ساخت و ساز شهری و کاهش مصرف منابع و اتلاف انرژی در راستای توسعه پایدار زیست محیطی در کاربری اقامتی شهر مشهد می‌باشد. بنابراین سوال اساسی تحقیق اینگونه خواهد بود که چه کاستی‌هایی در زمینه رعایت اصول ساخت ساختمان سبز در کاربری‌های اقامتی شهر مشهد وجود دارد و چگونه می‌توان این کاربری را به یک ساختمان سبز نزدیک نمود؟

1. . Green Globe

2. . Energy Star

3. . ISO 14001

4. . LEED (Leadership in Energy and Environmental Design)

پیشینه تحقیق

جنبش ساختمان سبز در بسیاری از کشورها از جمله امریکا، سنگاپور، چین، آلمان، انگلستان، کره جنوبی و ترکیه در صدر سیاست گذاری‌ها قرار گرفته است، که حاصل آن اجرای بیش از ۱۲۰/۰۰۰ ساختمان سبز در بسیاری از کشورها می‌باشد (USGBC, 2020). از آنجایی که

این تحقیق به بررسی ویژگی‌های ساختمان سبز در کاربری اقامتی می‌پردازد، سعی شده در انتخاب پژوهش‌های مورد مطالعه به عنوان پیشینه تحقیق، به موضوعات ذکر شده توجه ویژه شود. بنابراین طبق جدول ۱، پژوهش ابتدای این بخش پیرامون صنعت هلتداری سبز و پژوهش بعدی پیرامون ساختمان سبز می‌باشد:

جدول ۱: پیشینه پژوهش

رتبه	کتاب/مقاله/پژوهش	سال	نویسندگان	نتایج	پارامترهای ساختمان سبز
۱	مقاله	۲۰۲۱	هوئی وو ^۱	هتل‌های سبز بر ایمنی، سلامت و دوستی با محیط زیست تاکید دارند و از مصرف بهینه منابع حمایت می‌نمایند. در نهایت کمبودها را در استراتژی‌های رقابتی هتل‌ها بررسی می‌کند و به تحلیل داده‌های پیچیده مرتبط با هتل داری سبز پرداخته است.	ایمنی سلامت دوستی با محیط زیست مصرف بهینه منابع
۲	مقاله	۲۰۲۰	مویس و همکاران ^۲	هدف این تحقیق بررسی شیوه‌های مختلف فعالیت‌های سبز در هتل‌ها در جهت جذب بیشتر و افزایش رضایت‌مندی در مهمانان هتل می‌باشد که بر روی ۳۰۲ مهمان از هتل‌های ۳ و ۴ ستاره بوگوتا صورت گرفت و نتایج رابطه مثبت بین فعالیت‌های سبز و رضایت‌مندی را نشان می‌دهد.	فعالیت‌های سبز شامل: بازیافت آب‌های خاکستری استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر جمع‌آوری و تفکیک بازیافت جمع‌آوری آب باران
۳	گزارش پژوهشی	۲۰۱۴	هایز ^۳ و همکاران	به روش‌های سبز نمودن هتل‌ها در بخش خدمات و مدیریت پرداختند. در این تحقیق ویژگی‌های هتل‌های سبز در سه نوع متفاوت از هتل‌ها بررسی گردید و در نهایت راهکارهای مناسب برای مدیریت یک هتل سبز ارائه گردید.	مدیریت انرژی مدیریت آب مدیریت پسماندها مدیریت ساخت
۴	مقاله	۲۰۱۵	چویی ^۴	پذیرش شیوه‌های سبز برای صنعت هتلداری و گردشگری، منفعت مالی داشته و موفقیت هتل‌ها در پذیرش شیوه‌های سبز نه تنها به نگرش سازمانی از مسائل محیط زیست، بلکه بر باورهای شخصی کارمندان هتل و اقدامات روزمره شان بستگی دارد.	ترویج استفاده از محصولات محیطی استفاده از انرژی‌های سبز کاهش استفاده از کربن
۵	کتاب	۲۰۰۹	مایکل بایر ^۵ و همکاران	ایده و انگیزه اصلی برای ساختمان‌های سبز را بیان می‌کنند و نیازهای معماری سبز را از ایده اولیه طرح در ذهن طراح تا آخرین مرحله اجرا و پس از آن در زمان بهره‌برداری از ساختمان توسط ساکنان ادامه دار می‌دانند.	طراحی سبز توسط معمار اجرا با استفاده از مصالح سبز
۶	کتاب	۲۰۰۰	جیمز وینز ^۶	یکی از ساده‌ترین و صریح‌ترین چارچوب‌ها برای معماری سبز را با استفاده از مثال‌های مختلف از طراحی ساختمان در اروپا، انگلستان و امریکا نشان داده است. وی بر فراگیری از معماری بومی تاکید زیادی داشته و معماری سبز را در نتیجه تجربه نسل‌های متمادی ساکن یک منطقه و اقلیم ویژه در آن می‌داند.	بهره‌گیری از ویژگی‌های اقلیمی در جهت کاهش مصرف انرژی معماری اقلیمی

1. Hwei Wu
2. Moise
3. Hays
4. Choi
5. Michael Bauer
6. James Wines

ردیف	کتاب/مقاله/پژوهش	سال	نویسندگان	نتایج	پارامترهای ساختمان سبز
۷	کتاب	۱۳۹۳	عثمان آتمن	موضوعات ساختمان سبز و اصول ساخت بر پایه سامانه‌های ارزیابی بین‌المللی ساختمان سبز را در قالب مکاتب علمی معماری پاک از جمله معماری پایدار، معماری اکولوژیک و معماری سبز بیان می‌کند	معماری سبز معماری پایدار معماری اکولوژیک معماری پاک
۸	مقاله	۱۳۹۰	محمود قلعه نویی	یک ساختمان سه طبقه مسکونی را در منطقه پنج اصفهان بر پایه یکی از سامانه‌های ارزیابی بین‌المللی ساختمان سبز بررسی می‌کند. نتایج نشان می‌دهد ساختمان مورد مطالعه فقط در گروه اهداف مربوط به بهداشت، امتیاز بیش از متوسط را به دست آورده و در سه گروه اهداف دیگر امتیاز مطلوبی را به دست نمی‌آورد.	مدیریت اکولوژیک ساخت اکولوژیک آسایش بهداشت روش‌های ساخت نوین
۹	گزارش پژوهشی	۱۳۹۰	روح‌الله نمکی	فرایند سبز شدن یک بنا را به گون‌های مطرح می‌کند که تمامی موضوعات به یکدیگر وابسته بوده و معماری سبز شامل یک شکل پایدار از محیط شهری می‌باشد. شهر موجودی فراتر از مجموعه ساختمان‌هاست؛ در حقیقت آن را می‌توان بصورت مجموع‌های از سامانه‌های در حال تعامل دید و با نگاهی دقیق به این سامانه‌ها می‌توانیم چهره شهر آینده را ترسیم نماییم.	ساختمان سبز محله سبز منطقه سبز شهر سبز

مبانی نظری

توسعه پایدار زیست محیطی در ساختمان سبز

معماری سبز اصطلاحی کلان بوده و به شرح تکنیک‌هایی در طراحی معماری می‌پردازد که همسوی با نگرش‌های زیست محیطی و با ایده احترام به طبیعت شکل گرفته است. هدف از طراحی ساختمان‌های سبز، کاهش آسیب آن بر روی محیط از نظر انرژی و بهره‌برداری از منابع طبیعی است (قبادیان، ۱۳۸۳: ۳۶۷). پایداری در طراحی معماری تنها زمانی رخ می‌دهد که ارتباط عمیقی بین محیط بیرونی ساختمان با محیط درونی آن وجود داشته باشد (کورواچوا و همکاران، ۲۰۰۴: ۲۵۰). تجلی توسعه پایدار در حوزه محیط ساخته شده، معماری پایدار نامیده می‌شود و معماری سبز، در حقیقت

اگرچه منابع بررسی شده به مواردی همچون مصرف بهینه آب، بازیافت آب‌های خاکستری، استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر اشاره نموده‌اند، اما این موارد را برای طول عمر یک بنا (طراحی، اجرا و نظارت، بهره‌برداری) و ترکیب آنها با روش‌های ساخت و ساز بررسی ننموده‌اند. لذا از آنجا که کاربری اقامتی شهر مشهد رتبه اول در کل کشور را داراست، توجه به مسائل توسعه پایدار زیست محیطی و کاهش مصرف انرژی در این کاربری، در قالب سامانه‌های ارزیابی موجود دنیا در زمینه ساختمان سبز، امری ضروری به نظر می‌رسد تا بتواند با ارائه راهکارهای مناسب در جهت ایجاد یک ساختمان سبز، به بهینه‌سازی مصرف انرژی و بحران آب و انرژی شهر مشهد کمک نماید.

جهانی است (رهنما و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۸).

هتل سبز

در میان انواع ساختمان سبز، کاربری اقامتی می‌تواند یکی از مهمترین انواع ساختمان‌های سبز باشد. به طور معمول هنگام سخن گفتن از تأسیسات اقامتی، اثرات زیست محیطی همچون آلودگی هوا، تولید زائدات جامد، گازهای گلخانه‌ای و به طور کلی آلودگی زیست محیطی چندان به اذهان عمومی متبادر نمی‌شود. صنعت هتلداری به عنوان بزرگترین زیرمجموعه صنعت گردشگری معرفی شده و طیف گسترده‌ای از انواع اقامتگاه‌ها مانند هتل، هتل آپارتمان، مهمانسرا و غیره را در بر می‌گیرد که هر یک دارای اندازه، درجه مالکیت، خدمات و گونه خاصی از گردشگران هستند. این صنعت به دلیل کاربرد خاص و ویژگی‌های عملیاتی و خدماتی که فراهم می‌کند، مقادیر قابل توجهی از انرژی، آب و محصولات یکبار مصرف و غیر قابل بازیافت را مصرف می‌کند و یکی از بزرگترین آلوده‌کننده‌ها در میان صنایع خدماتی محسوب می‌شود (چن^۳ و همکاران، ۲۰۱۸: ۱۳۹۵).

تأثیرات منفی زیست محیطی ناشی از فعالیت هتل‌ها به مراتب بزرگتر و بیشتر از تأثیرات زیست محیطی است که ساختمان‌هایی با کاربری متفاوت در همان اندازه و مقیاس بوجود می‌آورند. صنعت هتلداری به عنوان یکی از بخش‌های پر مصرف انرژی در حوزه گردشگری جای دارد و رواج استفاده از سوخت‌های فسیلی و کاربرد کم‌رنگ انرژی‌های تجدیدپذیر موجب انتشار بی‌رویه دی‌اکسید کربن و به طور خاص اکسید نیتروژن و سولفور و سایر آلاینده‌ها در هوا شده است. تخمین زده شده که یک هتل متعارف بسته به نوع سوخت مورد

روند تازه‌های نیست؛ چرا که در بسیاری از تمدن‌های باستانی و معماری‌های سنتی از جمله معماری سنتی ایران به صورتی بنیادین وجود داشته است (راپوپورت^۱، ۲۰۱۱: ۹۶). امروزه در پی پیامدهای منفی جهان صنعتی، حفظ و پاسداری از منابع طبیعی جهان به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان عصر حاضر تبدیل شده است و به همین علت معماری سبز با جست و جوی راهی برای به حداقل رساندن اثرات منفی ساختمان‌ها بر محیط زیست در حقیقت تلاشی است برای همسویی با طبیعت از طریق افزایش کارایی و بهینه‌سازی در مصرف مصالح، انرژی و گسترش فضا (فیتیان^۲، ۲۰۰۳: ۷۵). بدین ترتیب در معماری سبز به جای دشمنی با طبیعت، انرژی‌های آن مهار شده و به بهترین شکل در ساختمان‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. در یک ساختمان سبز و همراه با طبیعت از مواد و مصالحی استفاده می‌شود که نه تنها طبیعت را آلوده نمی‌کند، بلکه قابل برگشت به چرخه آن است. ساختمانی که با استفاده از مصالح پیرامون خود و در عین حال به گونه‌ای مستحکم بنا شده باشد، خود جزئی از طبیعت می‌شود (کامران کسمایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴). تحقیقات نشان می‌دهد که با طراحی مناسب و عایق کاری حرارتی ساختمان می‌توان مصرف انرژی در ساختمان را تا ۶۰ درصد کاهش داد. حدود ۴۰ درصد تلفات حرارتی ساختمان از طریق در و پنجره‌ها صورت می‌گیرد که با طراحی مناسب می‌توان به میزان قابل توجهی از تلفات انرژی جلوگیری کرد. همچنین در صورت استفاده از شیشه‌های دوجداره و پنجره‌های عایق، می‌توان به ازای هر مترمربع شیشه دوجداره به میزان ۴۰ مترمکعب گاز در سال صرفه جویی نمود. این در حالی است که مصرف انرژی در ایران چهار برابر استاندارد

1. Rapoport

2. Fithian

3. Chen

سامانه‌های ارزیابی بین‌المللی در زمینه ساختمان سبز

سامانه‌های ارزیابی بین‌المللی در زمینه ساختمان سبز یا سیستم‌های رده بندی ساختمان‌های سبز در نتیجه توجهات فزاینده به صنعت و مدیریت ساختمان در موضوعاتی مانند پایداری، کارایی ساختمان، تاثیرات محیطی، انرژی، بازدهی و نگهداری می‌باشد. سیستم‌های رده بندی، ابزارهای کمیتی پیشنهاد می‌کنند که سطح کارایی زیست محیطی ساختمان‌ها را ارزیابی کنند.

در سال ۱۹۹۸ انجمن ساختمانی سبز آمریکا^۵ برنامه آزمایشی طراحی زیست محیطی و انرژی را آغاز کرد که همان LEED نام گرفت که طی سال‌های بعد بروز رسانی گردید و همچنین تغییرات در شاخص‌های آن، این سامانه ارزیابی را به سامانه‌ای جهانی که قابلیت استفاده در همه کشورها را داشته باشد، تبدیل کرد (آتمن، ۱۳۹۳: ۱۵۷).

راهنمای طراحی محیطی و انرژی (LEED6)

از بین تمامی انواع سیستم‌های رده بندی ساختمان سبز، راهنمای طراحی محیطی و انرژی (LEED) به عنوان متداول‌ترین آنها در بین کشورهای مختلف، به عنوان یک استاندارد بین‌المللی شناخته شده و توسط بسیاری از انجمن‌های ساختمان سبز در سراسر دنیا مورد تأیید می‌باشد که طی سال‌های متوالی، بروز رسانی گردیده است. سامانه رده بندی ساختمان سبز در راهنمای طراحی محیطی و انرژی (LEED) در واقع سامان‌های است اختیاری برای توسعه ساختمان‌های کارا و پایدار. اعضای انجمن ساختمان سبز ایالات متحده که مسئولیت

استفاده برای تولید انرژی و سیستم گرمایش و سرمایش بنا، سالانه بین ۱۶۰ تا ۲۰۰ کیلوگرم در هر متر مربع دی اکسید کربن تولید می‌کند (بوشل و بریکر^۱، ۲۰۱۷: ۱۱۰). همچنین میزان مصرف آب (حجم آب مصرفی و الگوی مصرف) نه تنها به نوع، اندازه و استانداردهای تسهیلات مذکور، بلکه به خدمات و تسهیلات ارائه شده، آب و هوا، نیاز به آبیاری و دیگر فعالیت‌های مرتبط با صرفه جویی در مصرف آب بستگی دارد. بنابراین اطلاعات منسجمی در رابطه با میزان آب مصرفی در هتل‌ها در دسترس نیست. با این حال تخمین زده می‌شود، بر اساس استانداردهای پذیرش شده در هتل‌ها مقدار روزانه آب مصرفی به ازای هر مسافر در یک هتل بین ۱۷۰ تا ۳۶۰ لیتر است. با یک تخمین ساده یک هتل متعارف در یک روز در ازای هر مهمان، یک کیلوگرم مواد زائد تولید می‌کند که چندین تن زباله را در ماه به دنبال خواهد داشت (وو^۲ و همکاران، ۲۰۰۹: ۵۰۴).

از این رو انجمن هتل‌های دوستدار محیط زیست^۳ نوعی خاص از هتل‌ها، که از آنها به عنوان هتل‌های سازگار با محیط زیست نیز یاد می‌شود را این‌طور تعریف کرده است: «هتل‌های سبز دارایی‌های سازگار با محیط زیست هستند که مدیران این هتل‌ها علاقه مند به شرکت و اجرای برنامه‌هایی برای صرفه جویی در مصرف آب، انرژی و کاهش مواد زائد جامد در عین صرفه جویی در هزینه کرد هتل برای حفظ و نگهداری از محیط زیست هستند» (بالاجی^۴، ۲۰۱۸: ۳۲۹).

1. Bushell & Bricker

2. Wu

3. Eco-Friendly hotels

4. Balaji

5. USGBC

6. Leadership in Energy and Environmental Design

این سامانه اگرچه در ضوابط یکسان بوده، اما دارای دسته بندی‌های متفاوتی می‌باشد. طبق شکل ۱، LEED-NC برای ساختمان‌های نوساز، LEED-EB برای ساختمان‌های موجود، LEED-CI برای کاربری‌های تجاری که در شکل زیر آورده شده است. لازم به ذکر است که این دسته بندی در نوع گواهینامه صادره برای هر نوع بنا تفاوت ایجاد خواهد کرد.

تمامی موارد مرتبط با صنعت ساختمان را بر عهده دارند، افزون بر تدوین راهنمای طراحی محیطی و انرژی، کماکان به تکمیل آن ادامه می‌دهند. هدف انجمن مذکور، ترویج ساختمان‌هایی است که به لحاظ محیطی پاسخگو و سودمند و مکانی سالم برای زندگی و کار به شمار آیند (اعتماد و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۱۲).

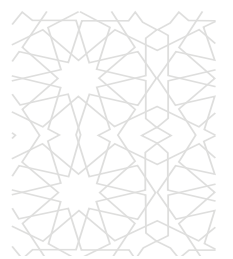
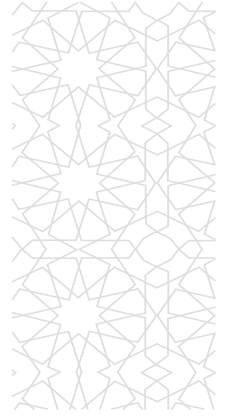
شکل ۱: دسته‌بندی‌های سامانه ارزیابی LEED

ماخذ: USGBC.org

طلایی و امتیاز ۸۰ تا ۱۱۰ دریافت سطح پلاتین (USGBC, 2014). سامانه سطح بندی LEED مشتمل بر ۸ دسته عمده امتیازدهی است (کوبا، ۲۰۰۹: ۶۸) که در جدول ۲ آورده شده است. امتیاز پروژه‌ها برای دریافت گواهینامه بر اساس میزان پاسخگویی به الزامات فنی محاسبه می‌شود (گیسن^۲، ۲۰۰۳: ۱۵۴).

گواهینامه LEED مشتمل بر چهار سطح است که بر اساس میزان امتیازهایی که هر پروژه به دست می‌آورد از امتیاز کلی ۱۱۰ محاسبه می‌شود. به گون‌های که دریافت گواهینامه بر اساس میزان امتیاز کسب شده در چهار سطح قرار می‌گیرد که عبارتند از: امتیاز بین ۴۰ تا ۴۹ جهت دریافت گواهینامه، امتیاز ۵۰ تا ۵۹ دریافت سطح نقره‌ای، امتیاز ۶۰ تا ۷۹ دریافت سطح

1. Kubba
2. . Gissen

جدول ۲: شاخص‌های ارزیابی بر اساس معیارهای ساختمان سبز (LEED)

امتیاز هر شاخص	شاخص‌ها	امتیاز کل	دسته بندی
پیش نیاز	۱. فعالیت‌های ساخت و ساز مانع از آلودگی محیط	۱۰	۱. سایت‌های پایدار
۱	۲. ارزیابی سایت		
۲	۳. توسعه سایت-حفاظت یا بازسازی زیستگاه		
۱	۴. فضای باز		
۳	۵. مدیریت آب باران		
۲	۶. کاهش اثر گرمایشی محیط		
۱	۷. تامین نور مناسب		
پیش نیاز	۸. ساخت سطح اندازه گیری آب	۱۱	۲. کارایی سامانه‌های آب
۲	۹. کاهش استفاده از منابع آب خارجی		
۶	۱۰. کاهش استفاده از منابع آب داخلی		
۲	۱۱. برج‌های خنک کننده		
۱	۱۲. اندازه گیری آب		
پیش نیاز	۱۳. راه اندازی سیستم اصلی ممیزی انرژی	۳۳	۳. انرژی و اتمسفر
پیش نیاز	۱۴. حداقل مصرف انرژی		
پیش نیاز	۱۵. ساخت سطح اندازه گیری انرژی		
۱	۱۶. مدیریت خنک کننده ها		
۱۸	۱۷. بهبود کیفیت سیستم‌های راه اندازی انرژی		
۶	۱۸. بهینه سازی مصرف انرژی		
۳	۱۹. اندازه گیری پیشرفته انرژی		
۳	۲۰. استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر		
۲	۲۱. استفاده از انرژی‌های سبز و کاهش استفاده از کربن		
پیش نیاز	۲۲. ذخیره و جمع‌آوری بازیافت		
۲	۲۳. برنامه‌ریزی و مدیریت زباله‌های حاصل از تخریب		
۵	۲۴. کاهش اثرات چرخه زندگی ساختمان		
۲	۲۵. ترویج استفاده از محصولات محیطی		
۲	۲۶. بهینه سازی مصرف مصالح		
۲	۲۷. بهینه سازی حمل و نقل مصالح خام از معدن		
پیش نیاز	۲۸. حداقل استفاده از سیستم‌های تهویه هوا	۱۶	۵. کیفیت محیط داخلی
پیش نیاز	۲۹. سیستم‌های کنترل عدم استفاده از تنباکو در ساختمان		
۲	۳۰. استراتژی‌های بهبود کیفیت هوای داخلی		
۳	۳۱. مصالح با سطح درجه فراری اندک		
۱	۳۲. برنامه مدیریت کیفیت هوای داخلی		
۲	۳۳. ارزیابی کیفیت هوای داخلی		
۱	۳۴. آسایش حرارتی		
۲	۳۵. نورپردازی داخلی		
۳	۳۶. نور روزانه		
۱	۳۷. چشم انداز		
۱	۳۸. کاهش آلودگی‌های صوتی		

دسته بندی	امتیاز کل	شاخص‌ها	امتیاز هر شاخص
۶. نوآوری در طراحی	۶	۳۹. نوآوری	۵
		۴۰. بهره‌گیری از متخصصان مورد تایید LEED	۱
۷. مکان‌یابی و حمل و نقل	۱۶	۴۱. توسعه مکان همسایگی براساس شاخص LEED	۲
		۴۲. نگهداری ویژه از زمین	۱
		۴۳. کاربری‌های اطراف و کاربری‌های مختلط	۵
		۴۴. دسترسی به حمل و نقل عمومی	۵
		۴۵. دسترسی به شبکه دوچرخه	۱
		۴۶. کاهش تاثیرات پارکینگ‌ها (کاهش فضای پارک خودرو)	۱
۸. اولویت‌های منطقه‌ای	۴	۴۷. استفاده از خودروهای سبز (با سوخت‌های غیر کربنی)	۱
		۴۸. اولویت منطقه‌ای	۴
		جمع امتیاز	۱۱۰

ماخذ: USGBC, 2014

روش پژوهش

روش پژوهش پژوهش توصیفی-تحلیلی و اطلاعات مورد نیاز مبتنی بر بنیادهای نظری اکتشافی به دو صورت اسنادی و میدانی به صورت پرسشنامه محقق ساخته جمع‌آوری شده است. داده‌های مورد نیاز به روش نمونه‌گیری تصادفی در ۱۱ گروه کاربری اقامتی مورد بررسی (هتل‌های یک تا ۵ ستاره، هتل آپارتمان‌های یک تا ۳ ستاره و مهمانپذیرهای درجه یک تا درجه سه) و با استفاده از پرسشنامه برگرفته شده از سامانه ارزیابی بین‌المللی LEED^۱ که یکی از سامانه‌های ارزیابی جهانی در زمینه ساختمان سبز بوده و مورد تأیید سازمان‌های بین‌المللی ساختمان سبز از جمله انجمن ساختمان سبز ایالات متحده^۲ می‌باشد، جمع‌آوری شده است. این پرسشنامه دارای ۶۲ سوال بوده که برای غنای بیشتر آن از نظرات کارشناسان خصوصاً مهندسان برق و مکانیک، معماری و عمران از سازمان نظام

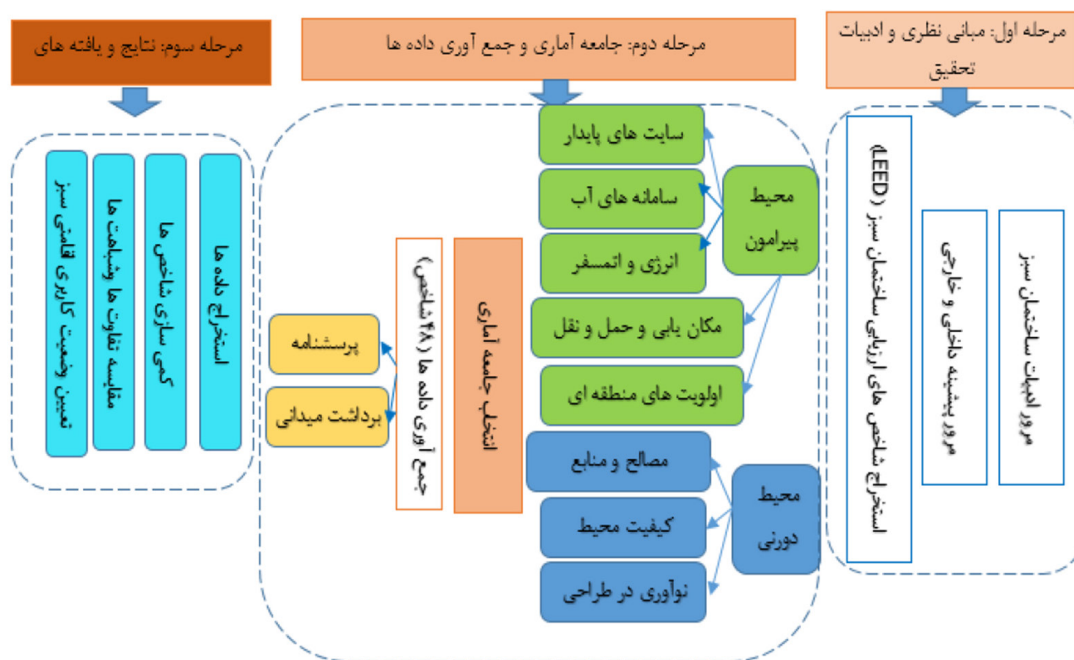
مهندسی خراسان رضوی، بهره‌گیری شده است. در جهت امتیازدهی به هر یک از ۱۶۹ مورد بنای بررسی شده، از مدیریت هتل و مشاهدات میدانی پرسشگر استفاده شد.

در نهایت تحلیل وضعیت موجود کاربری‌های اقامتی و تعیین میزان تفاوت‌ها حاصل نهایی کار می‌باشد. به منظور بررسی جامع موضوع، شاخص‌ها در ۲ دسته عمده محیط پیرامون و محیط درونی تفکیک می‌شوند و ۴۸ شاخص خرد در قالب ۸ گروه برای ارزیابی شاخص‌های ساختمان سبز بر اساس سامانه ارزیابی بین‌المللی LEED از امتیاز کلی ۱۱۰ مشخص می‌گردد. با محاسبه میانگین امتیاز بدست آمده در هر گروه از متغیرها و همچنین از ۱۱ گروه ساختمان اقامتی مورد بررسی (هتل‌های یک تا ۵ ستاره، هتل آپارتمان‌های یک تا ۳ ستاره و مهمانپذیرهای درجه یک تا درجه سه) می‌توان به نمره هر گروه از انواع کاربری اقامتی مورد نظر دستیابی پیدا کرد. شکل ۲، روند انجام مطالعات را نشان می‌دهد.

1 . Leadership in Energy and Environmental Design

(راهنمای طراحی محیطی و انرژی ساختمان سبز)

2 . United State Green Building Council (USGBC)

شکل ۲: روند انجام مطالعات

محدوده مورد مطالعه، جامعه آماری و حجم نمونه

محدوده مورد مطالعه تحقیق شهر مشهد با مساحت تحت پوشش ۳۵۱۴۷ هکتار و جمعیت بالغ بر ۳۰۵۷۶۷۹ نفر در قالب ۱۳ منطقه شهرداری می باشد. جامعه آماری تحقیق تعداد ۸۳۲ کاربری اقامتی، شامل ۳۰۴ هتل آپارتمان، ۱۶۱ هتل و ۳۶۷ مهمانپذیر می باشد. (شهرداری مشهد، ۱۳۹۷).

شیوه نمونه گیری از نوع خوشه ای با توجه به تعداد سه گروه کاربری اقامتی در سطح مناطق شهرداری می باشد. برای توزیع یکنواخت نمونه ها در بین مناطق شهرداری از نسبت تعداد کل کاربری های اقامتی در تمامی مناطق شهرداری استفاده گردید، تا بتوان تفاوت ضوابط مختلف معماری در مناطق مختلف شهرداری نیز در این نمونه ها سنجیده شود. در نهایت برای مراجعه به مناطق و در مراحل تکمیل پرسشنامه از روش تصادفی ساده استفاده شده است. (صفرزاده و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۴). بنابراین حجم نمونه در

کاربری اقامتی بر اساس فرمول زیر مشخص شده است.

$$n = \frac{[1.96]^2 * 0.25}{0.07^2} = 169$$

$$\frac{(t)^2 (q)(p - q)}{\left[\frac{1}{4} \times q\right]^2}$$

رابطه ۱

در این فرمول:
n: تعداد حجم نمونه مورد نیاز
t: سطح اطمینان مورد نظر (درجه اطمینان)
p: مجموع نسبت وجود و عدم وجود صفت در جامعه
q: وجود صفت در افراد جامعه (نسبت وجود صفت در جامعه)

در این فرمول با احتساب بیشترین خطای ۰/۰۷ و ضریب اطمینان ۹۳ درصد تعداد حجم نمونه در کاربری اقامتی برابر با ۱۶۹ مورد می باشد. اما از آنجایی که کاربری اقامتی در سه بخش هتل، هتل آپارتمان و مهمانپذیر می باشد، لذا بر اساس سهم هر یک از انواع کاربری اقامتی، تعداد حجم نمونه در آن بخش مشخص می شود. جدول ۳ تعداد حجم نمونه در هر یک از انواع کاربری اقامتی را مشخص می کند.

جدول ۳: تعداد حجم نمونه در انواع کاربری اقامتی

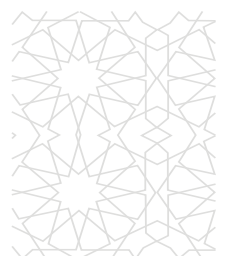
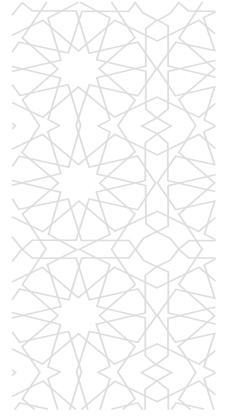
نوع کاربری اقامتی	تعداد کل موجود	سهم (درصد)	تعداد حجم نمونه
هتل	۱۶۱	٪۲۵	۴۳
هتل آپارتمان	۳۰۴	٪۳۶	۶۵
مهمانپذیر	۳۶۷	٪۳۸	۶۱
جمع	۸۳۲	٪۱۰۰	۱۶۹

همچنین نحوه توزیع نمونه‌ها در سطح مناطق بر اساس تعداد کاربری اقامتی در هریک از گروه‌های هتل، هتل آپارتمان و مهمانپذیر در جدول ۴ نشان داده شده است.

جدول ۴: توزیع حجم نمونه در مناطق مختلف شهرداری مشهد^۱

ردیف	منطقه	تعداد کل کاربری اقامتی	تعداد هتل‌ها	تعداد هتل آپارتمان‌ها	تعداد مهمانپذیرها	حجم نمونه برآورد شده در منطقه		
						هتل	هتل آپارتمان	مهمانپذیر
۱	منطقه ۱	۶۵	۱۳	۲۵	۲۷	۳	۵	۵
۲	منطقه ۲	۴۲	۸	۱۹	۱۵	۲	۴	۳
۳	منطقه ۳	۳۲	۲	۱۲	۱۸	۰	۳	۳
۴	منطقه ۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۵	منطقه ۵	۵	۲	۱	۲	۰	۰	۱
۶	منطقه ۶	۵	۱	۱	۳	۰	۰	۱
۷	منطقه ۷	۳۲۱	۵۹	۱۲۶	۱۳۶	۱۶	۲۷	۲۳
۸	منطقه ۸	۳۰۹	۶۴	۱۰۴	۱۴۱	۱۷	۲۲	۲۴
۹	منطقه ۹	۱۲	۲	۷	۳	۰	۲	۱
۱۰	منطقه ۱۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰
۱۱	منطقه ۱۱	۲	۲	۰	۰	۱	۰	۰
۱۲	منطقه ۱۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۱۳	منطقه ثامن	۳۸	۷	۹	۲۲	۴	۲	۴
	جمع	۸۳۲	۱۶۱	۳۰۴	۳۶۷	۴۳	۶۵	۶۱

۱. در برآورد حجم نمونه‌های انتخابی در سطح مناطق، اعداد اعشاری به سمت عدد صحیح بالاتر رند شده‌اند.

با ۱۶۹ نمونه می‌باشد. شکل ۳، موقعیت قرارگیری کاربری‌های انتخابی را در سطح مناطق شهر مشهد نشان می‌دهد.

بنابراین تعداد حجم نمونه در کاربری اقامتی برابر ۴۳ هتل، ۶۵ هتل آپارتمان و ۶۱ مهمانپذیر خواهد بود که به طور کلی برابر

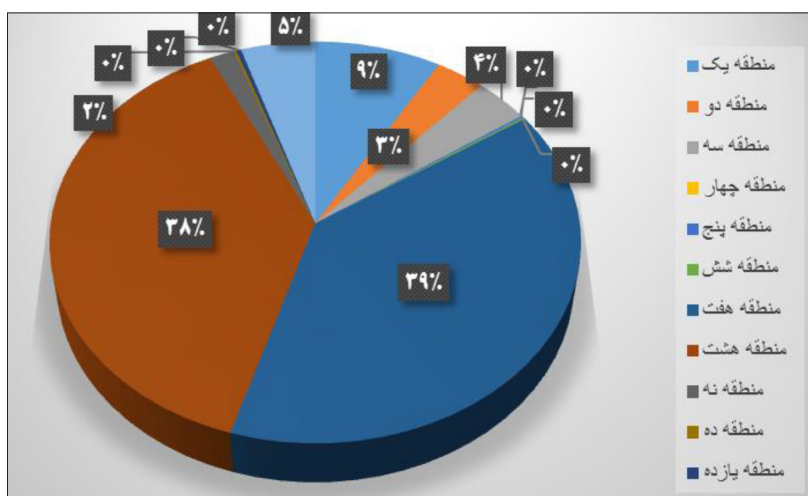
شکل ۳: مراکز اقامتی شهر مشهد

قرار دارند. در مناطق دوازده و چهار کاربری اقامتی وجود ندارد. به لحاظ وسعت نیز منطقه نه شهرداری مشهد با ۲۵ درصد از مجموع وسعت کاربری اقامتی دارای رتبه اول بوده و منطقه یک با سهم ۲۰ درصد در رتبه دوم قرار دارد. منطقه‌های هفت و هشت به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارند (شکل‌های ۴ و ۵)

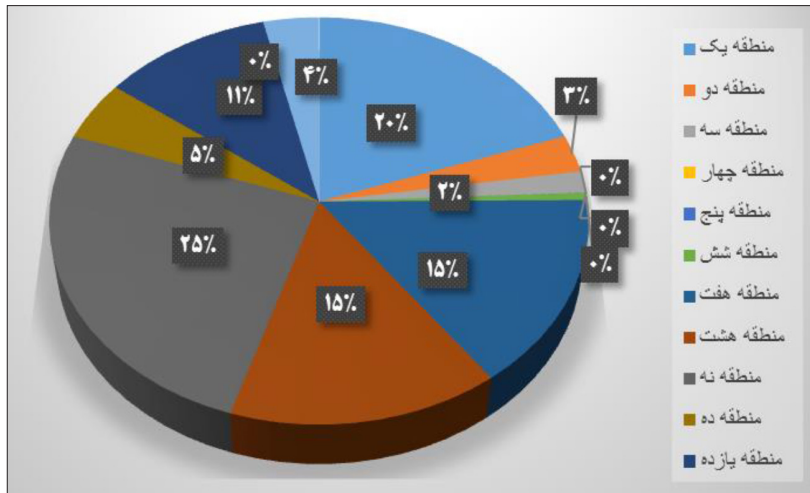
یافته‌های تحقیق

وضعیت کاربری اقامتی در مناطق شهر مشهد

بر اساس بررسی‌های انجام گرفته در این تحقیق، مجموع وسعت کاربری‌های اقامتی مشهد در حدود ۸۴۵۴۵۱ مترمربع می‌باشد. بیشترین تعداد کاربری اقامتی در منطقه هفت با سهم ۳۹ درصد قرار دارد. همچنین مناطق هشت و یک به ترتیب با ۳۸ و ۹ درصد از کاربری‌های اقامتی در رتبه‌های دوم و سوم

شکل ۴: سهم کاربری اقامتی به لحاظ تعداد در سطح مناطق

شکل ۵: سهم کاربری اقامتی به لحاظ وسعت در سطح مناطق

بررسی شاخص‌های ساختمان سبز LEED در کاربری اقامتی مشهد

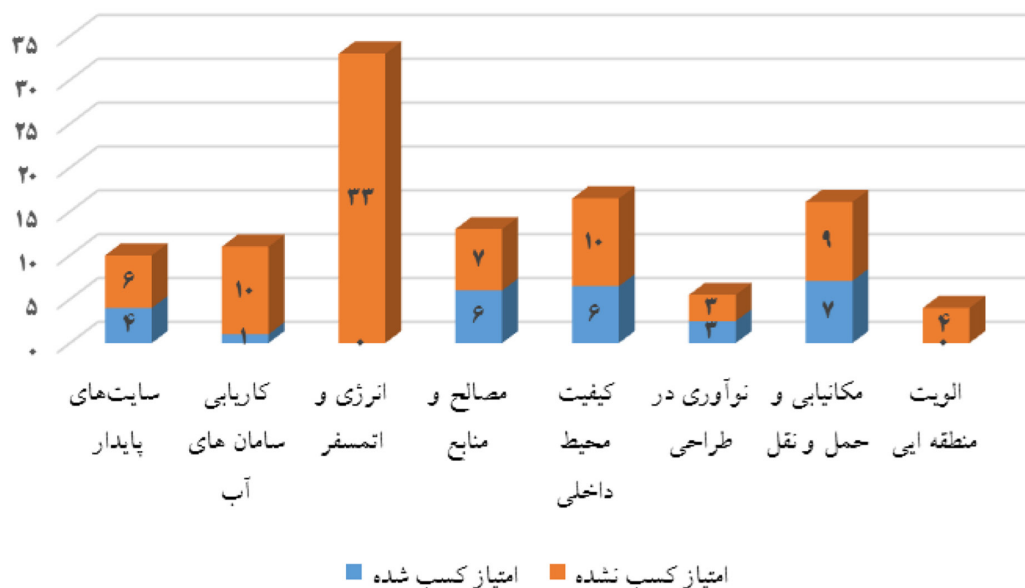
بر اساس مطالعات صورت گرفته در بخش مبانی نظری و مباحث مرتبط با اصول زیست محیطی توسعه پایدار و ساختمان سبز و سامانه ارزیابی بین‌المللی LEED در زمینه طراحی و معماری سبز و همچنین تجزیه و تحلیل وضع موجود ساخت و سازهای کاربری اقامتی شهر مشهد به بررسی هریک از شاخص‌ها و متغیرهای تحقیق در شهر مشهد به تفکیک مناطق و گروه‌های کاربری اقامتی پرداخته شد.

از آنجایی که هدف تحقیق بهبود کیفیت ساخت و ساز شهری و کاهش مصرف منابع و اتلاف انرژی در راستای توسعه پایدار زیست محیطی در کاربری اقامتی شهر مشهد می‌باشد، لذا متغیرهای تحقیق به دو دسته عمده محیط پیرامون و محیط درونی تفکیک شده و ۴۸ شاخص خرد در قالب ۸ گروه برای ارزیابی شاخص‌های ساختمان سبز بر اساس سامانه ارزیابی بین‌المللی LEED و از امتیاز کلی ۱۱۰ مشخص گردید. با محاسبه میانگین امتیاز بدست آمده در هر گروه از ۱۱ گروه ساختمان اقامتی مورد بررسی (هتل‌های یک تا ۵ ستاره، هتل آپارتمان‌های یک تا ۳ ستاره و مهمانپذیرهای درجه یک تا درجه سه) امتیاز کسب شده هر گروه از انواع

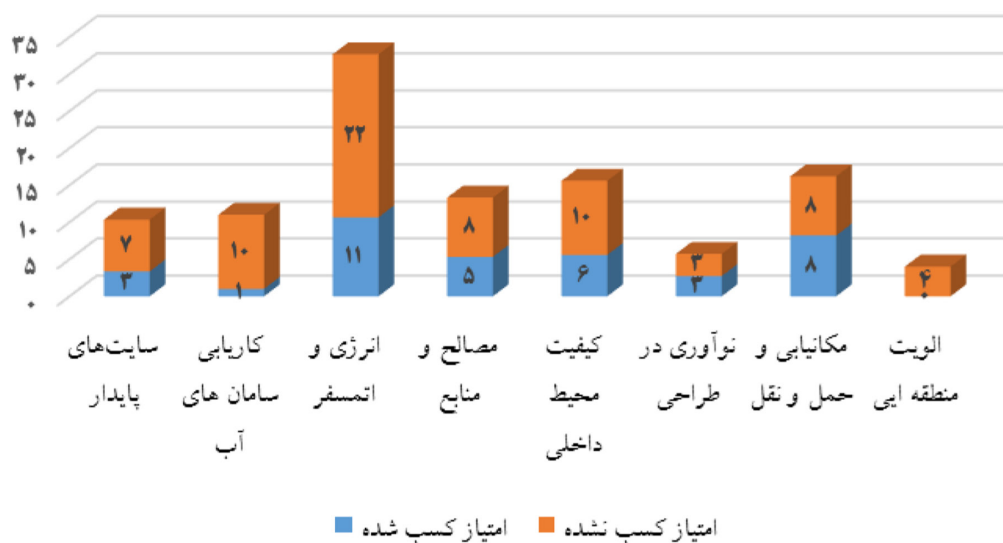
کاربری اقامتی مورد نظر تعیین گردید. از آنجایی که سطح تفکیک، مناطق مختلف شهرداری می‌باشد، شاخص‌های مورد بررسی در سطح مناطق اندازه‌گیری و تعیین شده است. تعیین وضعیت شاخص‌ها به تفکیک مناطق، تفاوت دیدگاه ضوابط طرح‌های تفصیلی ملاک عمل را بیان می‌دارد.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شرایط کاربری اقامتی در سطح مناطق برداشت شده به گونه‌ای است که منطقه ۷ با امتیاز ۳۶/۸۵ بالاترین امتیاز را به خود اختصاص داده است و سپس منطقه ۸ با امتیاز ۳۴/۲۵ در رتبه دوم قرار دارد. مناطق ۹، ۱۱ و ۱ نیز به ترتیب در رتبه‌های سوم تا پنجم قرار دارند. همانطور که شکل‌های ۶ و ۷ نشان می‌دهد وضعیت متغیرها در مناطق هفت و یک شهرداری^۱ در بین هشت گروه استاندارد LEED به گونه‌ای است که امتیاز گروه مکان یابی و حمل و نقل در منطقه ۷ بیشتر از منطقه یک و وضعیت شاخص‌های گروه انرژی و اتمسفر نیز در این منطقه بهتر از منطقه یک است. اما در گروه شاخص‌های مصالح و منابع و سایت‌های پایدار، امتیاز منطقه یک کمی بیشتر از منطقه هفت گردیده است.

۱. وضعیت متغیرها در جهت خلاصه کردن حجم مقاله تنها در قالب نمودار در منطقه ۷، با رتبه اول و منطقه ۱ با رتبه پنجم آورده شده است.

شکل ۶: امتیازهای کسب شده در هر گروه از متغیرها در منطقه ۱ شهرداری مشهد

شکل ۷: امتیازهای کسب شده در هر گروه از متغیرها در منطقه ۲ شهرداری مشهد

نشان می‌دهد. جهت تعیین امتیازها برای هر یک از کاربری‌ها شاخص‌های ۴۸ گانه تکمیل گردید و سپس میانگین امتیازها در هر گروه بیانگر امتیاز در آن گروه می‌باشد. رنگ قرمز نشان دهنده وضعیت هشدار، رنگ زرد وضعیت نامطلوب، رنگ آبی وضعیت متوسط و رنگ سبز وضعیت مناسب است.

تعیین مؤثرترین عوامل در کاربری اقامتی به تفکیک مناطق بر اساس استاندارد LEED

جدول ۵ وضعیت هر یک از گروه‌های متغیرها را در مناطق مختلف در کاربری اقامتی بر اساس استاندارد LEED و از امتیاز کلی ۱۱۰

جدول ۵: وضعیت مناطق مختلف در کاربری اقامتی بر اساس استاندارد^۱ LEED

رتبه ۵	رتبه ۴	رتبه ۳	رتبه ۲	رتبه ۱	امتیاز و درصد قابل کسب	دسته بندی
منطقه ۱	منطقه ثامن	منطقه ۹	منطقه ۸	منطقه ۷		
۴	۳,۰۲	۳,۳۲	۳,۲۹	۳,۳۵	۱۰	سایت های پایدار
%۴۰	%۳۰,۲	%۳۳,۲	%۳۲,۹	%۳۳,۵	%۱۰۰	
۱	۱	۱	۱	۱	۱۱	کارایی سامانه های آب
%۹,۰۹	%۹,۰۹	%۹,۰۹	%۹,۰۹	%۹,۰۹	%۱۰۰	
۰	۶,۱۳	۴	۸	۱۰,۶۶	۳۳	انرژی و اتمسفر
%۰	%۱۸,۵۷	%۱۲,۱۲	%۲۴,۲۴	%۳۲,۰۳	%۱۰۰	
۶	۵,۶۴	۴,۹۲	۵,۶	۵,۳۲	۱۳	مصالح و منابع
%۴۶,۱۵	%۴۳,۳۸	%۳۷,۸۴	%۴۳,۰۷	%۴۰,۹۲	%۱۰۰	
۶,۴۹	۵,۰۴	۶,۷۲	۶,۱۹	۵,۵۹	۱۶	کیفیت محیط داخلی
%۴۰,۵۶	%۳۱,۵	%۴۲	%۳۸,۶۸	%۳۴,۹۳	%۱۰۰	
۲,۵	۱,۱۴	۳,۳	۲	۲,۷۳	۶	نوآوری در طراحی
%۴۱,۶	%۱۹	%۵۵	%۳۳,۳	%۴۵,۵	%۱۰۰	
۷,۱	۷,۴	۷,۵	۸,۲	۸,۲	۱۶	مکان یابی و حمل و نقل
%۴۴,۳۷	%۴۶,۲۵	%۴۶,۸۷	%۵۱,۲۵	%۵۱,۲۵	%۱۰۰	
۰	۰	۰	۰	۰	۴	اولویت های منطقه ای
%۰	%۰	%۰	%۰	%۰	%۱۰۰	
۲۷,۰۹	۲۹,۳۷	۳۰,۷۶	۳۴,۲۵	۳۶,۸۵	۱۱۰	امتیاز کل

کاهش استفاده از منابع آب خارجی، کاهش استفاده از منابع آب داخلی، برج های خنک کننده، اندازه گیری آب، حداقل مصرف انرژی، ساخت سطح اندازه گیری انرژی، مدیریت خنک کننده ها، بهبود کیفیت سیستم های راه اندازی انرژی، بهینه سازی مصرف انرژی، اندازه گیری پیشرفته انرژی، استفاده از انرژی های تجدیدپذیر، استفاده از انرژی های

بررسی وضعیت شاخص ها در گروه های مختلف نشان می دهد که اولویت ها در هر یک از مناطق جهت بهبود کیفیت ساخت و ساز شهری و کاهش مصرف منابع و اتلاف انرژی در راستای توسعه پایدار زیست محیطی در کاربری اقامتی که هدف این تحقیق می باشد، کدام است. بنابراین اولویت های منطقه ای، ساخت سطح اندازه گیری آب،

۱. جهت خلاصه کردن حجم مقاله تنها اطلاعات مربوط به ۵ منطقه با رتبه اول تا پنجم آورده شده است

سبز و کاهش استفاده از کربن و نوآوری در طراحی، مهمترین شاخص هایی هستند که کمترین امتیاز را گرفته و جهت تحقق هدف تحقیق بایستی به آنها توجه شود.

از سوی دیگر بر اساس سطح تفکیک کاربری های اقامتی به سه گروه هتل، هتل آپارتمان و مهمانپذیر، یافته های تحقیق نشان می دهد که بیشترین امتیاز مربوط به هتل های پنج ستاره با امتیاز ۳۵/۹۲ بوده و به ترتیب با کم شدن تعداد ستاره های هتل، از امتیاز کسب شده آنها نیز کاسته می شود. یافته ها بیانگر آن است که تمامی هتل ها در شاخص های گروه «کیفیت محیط داخلی» با کسب ۵۰/۲۶ درصد از امتیازهای قابل کسب، بهترین وضعیت را دارند و این موضوع نشان از توجه به طراحی داخلی فضاها و آسایش حرارتی، چشم انداز و نور روزانه می باشد (جدول ۶).

همچنین نتایج تحقیق نشان می دهد که کاربری اقامتی در نوع هتل آپارتمان به نسبت هتل ها در شاخص های استاندارد LEED امتیازهای کمتری را کسب کرده اند. این گونه از کاربری های اقامتی با تعداد سه ستاره امتیاز ۳۰/۳۲ را کسب نموده و نسبت به هتل آپارتمان های یک و دو ستاره در وضعیت بهتری قرار دارند. بررسی ها نشان می دهد هتل آپارتمان ها در گروه اهداف «مکان یابی و حمل و نقل» بالاترین میانگین امتیاز را بدست آورده اند (۴۶/۰۶ درصد) و این موضوع نیز به دلیل فشردگی بافت اطراف حرم مطهر و وجود تعداد بسیار زیاد هتل آپارتمان در این محدوده بوده که نحوه دسترسی ها را آسان نموده است. (جدول ۶)

علاوه بر این نتایج حاصل از بررسی های میدانی توسط گروه محققین از مهمانپذیرهای مورد مطالعه نشان می دهد که این نوع از کاربری اقامتی به لحاظ برخورداری از استاندارد LEED نسبت به هتل ها و هتل آپارتمان ها امتیاز کمتری را کسب نموده اند. مهمانپذیرهای درجه یک با امتیاز ۱۵/۳۷ در بین مهمانپذیرهای شهر مشهد بالاترین امتیاز را کسب نموده اند. همچنین گروه اهداف «مکان یابی و حمل و نقل» با کسب میانگین امتیاز ۳۹/۵۶ درصد از امتیازهای قابل کسب، بهترین وضعیت را در این کاربری داشته که علت اصلی آن نیز تراکم این نوع کاربری در بافت پیرامونی حرم مطهر بوده که اگر چه مشکلات ترافیکی بسیار دارد اما برای استفاده کنندگان دسترسی به حمل و نقل عمومی را راحت تر نموده است (جدول ۶).

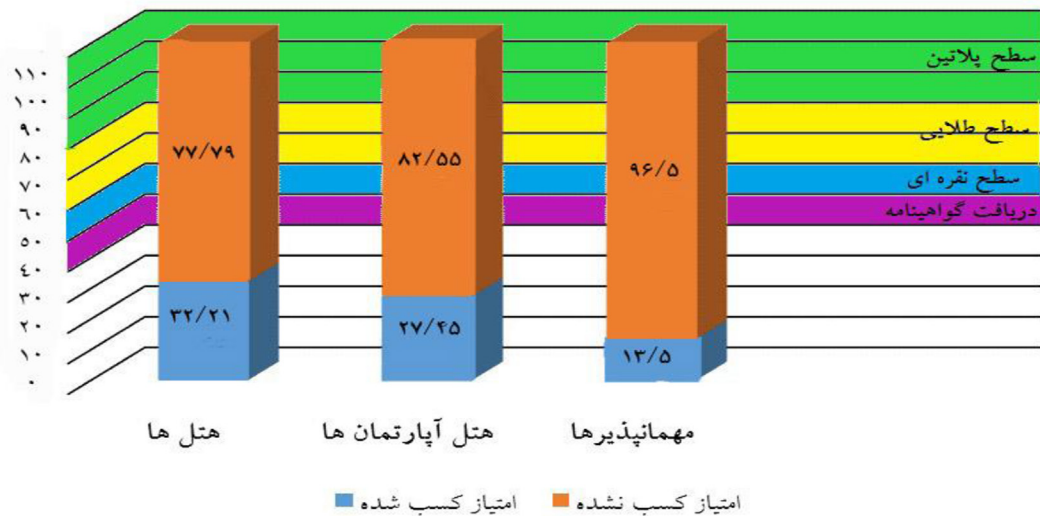
میانگین امتیاز در شاخص های «سایت های پایدار»، «نوآوری در طراحی»، «انرژی و اتمسفر»، «کارایی سامانه های آب» و «اولویت های منطقه ای» در وضعیت نامناسب تری قرار گرفته است و نشان از عدم توجه به مقولاتی همچون صرفه جویی در مصرف انرژی و آب و کاهش هزینه های ساخت و نگهداری می باشد.

بررسی ها نشان می دهد امتیاز کل هتل ها با ۳۲/۲۱ امتیاز، بیشتر از هتل آپارتمان ها بوده و آنها نیز با امتیاز ۲۷/۴۵ در موقعیت بهتری نسبت به مهمانپذیرها با امتیاز ۱۳/۵ می باشند. بنابراین می توان گفت که هیچ یک از انواع کاربری های اقامتی مورد مطالعه حداقل امتیاز لازم برای کسب گواهینامه LEED (۴۰ امتیاز) را کسب نمی کنند. (شکل ۸)

جدول ۶: کمی سازی شاخص های LEED جهت ارزیابی کاربری اقامتی از نظر شاخص های ساختمان سبز

دسته بندی	امتیاز قابل کسب	هتل ها									مهمانپذیرها							
		یک ستاره	دو ستاره	سه ستاره	چهار ستاره	پنج ستاره	میانگین امتیاز (درصد)	یک ستاره	دو ستاره	سه ستاره	چهار ستاره	پنج ستاره	میانگین امتیاز (درصد)	درجه یک	درجه دو	درجه سه	میانگین امتیاز (درصد)	
سایت های پایدار	۱۰	۴	۴	۴	۴	۴	۴/۱۲	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴/۲۸
کارایی سامانه های آب	۱۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
انرژی و اتمسفر	۳۳	۳	۳	۳	۳	۳	۴/۷	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳/۰/۴
مصالح و منابع	۱۳	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۴۵	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۲۲	۵/۱۹/۲۳
کیفیت محیط داخلی	۱۶	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۸/۰/۴	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۳۳	۷/۲۶/۶
نوآوری در طراحی	۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱/۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰
مکان یابی و حمل و نقل	۱۱	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳	۷/۳۹/۵۶
اولویت های منطقه ای	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع کل	۱۱۰	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۳۲/۲۱	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۲۷/۸۵	۱۲/۲۸

دریافت گواهینامه: امتیاز ۴۰ تا ۴۹ سطح نقره ای؛ ۵۰ تا ۵۹ امتیاز سطح طلایی؛ ۶۰ تا ۷۹ امتیاز سطح پلاتین؛ ۸۰ تا ۱۱۰ امتیاز

شکل ۸: وضعیت نهایی انواع کاربری اقامتی نسبت به سطوح ارزیابی LEED

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

شهر مشهد به عنوان پرجمعیت‌ترین کلانشهر ایران پس از تهران است. این شهر با رشد روز افزون ساخت و ساز در دوره‌های گذشته و بویژه ساخت کاربری‌های اقامتی با توجه به ماهیت زیارتی و وجود بیش از ۲۵ میلیون زائر و گردشگر در سال همراه می‌باشد.

در این مقاله با هدف ارائه الگوی مناسب طراحی و ساخت در جهت ارتقاء سطح کیفیت ساخت و ساز، کاربری اقامتی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است و شاخص‌های تحقیق با بهره‌گیری از استاندارد بین‌المللی LEED در ۱۶۹ نمونه از کاربری اقامتی در انواع هتل، هتل آپارتمان و مهمانپذیر بررسی، تحلیل و ارزیابی شد. بررسی شاخص‌های استاندارد LEED در کاربری‌های اقامتی نشان می‌دهد که امتیاز کلی کاربری‌های اقامتی در نوع هتل‌ها با امتیاز کلی ۳۲/۲۱ بیشتر از هتل آپارتمان‌ها بوده و آنها نیز با امتیاز ۲۷/۴۵ در موقعیت بهتری نسبت به مهمانپذیرها با امتیاز ۱۳/۵ می‌باشند اما هیچ کدام حداقل امتیاز موردنیاز جهت دریافت گواهینامه LEED (۴۰ امتیاز) را کسب ننموده‌اند. بنابراین در پاسخگویی به سوال اساسی تحقیق، کاستی‌ها در زمینه رعایت اصول ساختمان سبز در کاربری اقامتی مشخص شده است. علت پایین بودن امتیاز این کاربری‌ها در شاخص‌های LEED را بایستی در اهداف گروه «کارایی سامانه‌های آب»، «اولویت‌های منطقه‌ای»، «مصالح و منابع»، «انرژی و اتمسفر» جستجو کرد. تنها گروهی از اهداف که امتیاز بهتری نسبت به سایر گروه‌های اهداف بدست آورده، گروه اهداف «کیفیت محیط داخلی» در هتل‌ها است که آن نیز به دلیل نحوه طراحی داخلی و تمایز در طراحی فضاهای داخلی هتل‌ها جهت متفاوت ساختن آن برای دعوت‌کنندگی بیشتر مسافران و در نظر گرفتن فضاهای مشاع متنوع

می‌باشد. سایر شاخص‌ها به دلیل عدم توجه سازندگان به مباحث مربوط به صرفه جویی در مصرف انرژی و آب، امتیاز کافی کسب نکرده‌اند.

نتایج حاصل از مطالعه کاربری‌های اقامتی شهر مشهد مبین آن است که این بناها به لحاظ ابعاد مختلف ساختمان سبز ضعیف عمل کرده‌اند و به شاخص‌های تأمین انرژی مورد نیاز بنا از منابع تجدیدپذیر، بازیافت زباله، آب‌های مصرفی و فاضلاب‌ها، استفاده از مصالح بومی، مدیریت و بازیافت آب باران توجه لازم نشده است و موارد محدود موجود نیز فاقد برنامه هدفمند بوده است. بر این اساس می‌توان گفت کاربری‌های مورد مطالعه نه فقط به لحاظ مصرف انرژی خودکفا نیستند، بلکه به دلیل عدم استفاده از تکنولوژی‌های نوین تولید و مصرف انرژی، بازیافت آب و زباله و غیره بسیار پرهزینه‌اند و منجر به مصرف سوء منابع آب و انرژی شهری شده‌اند. هزینه‌های سنگین و هنگفت هتل‌سازی از مرحله طراحی تا اجرا و بهره‌برداری، سازندگان را بر آن می‌دارد که تنها به صرفه اقتصادی و زود بازدهی پروژه‌های عظیم سرمایه‌گذاری توجه داشته و مقوله پایداری که صرفه اقتصادی دیر بازده دارد عملاً نادیده انگاشته شود.

نتایج حاصل از این مطالعه نشان می‌دهد که مهمترین اولویت‌ها در جهت دستیابی به شاخص‌های توسعه پایدار زیست محیطی از طریق سامانه ارزیابی LEED، در کاربری اقامتی برای شهر مشهد به شرح ذیل می‌باشد:

- اولویت‌های منطقه‌ای
- کارایی سامانه‌های آب
- انرژی و اتمسفر
- نوآوری

مقایسه امتیازهای مربوط به میزان انطباق ساختمان‌های مورد مطالعه با شاخص‌های تعریف شده استاندارد بین‌المللی LEED نشان می‌دهد که در ساخت این بناها به

هیچ عنوان تفکر ساختمان سبز وجود ندارد و عدم تجهیز آنها به تجهیزات پر بازده انرژی (مانند سلول‌های خورشیدی، آبگرمکن‌های خورشیدی، سیستم‌های تصفیه و بازیافت آب باران و فاضلاب و غیره که اغلب تجهیزاتی گران و وارداتی بوده) به دلیل عدم آگاهی سازندگان از اهمیت این موضوع می‌باشد. فرایند ساخت و ساز کاربری‌های اقامتی منوط به اخذ مجوزات و دریافت تأییدیه از دستگاه‌های مختلفی است و هر یک از انواع کاربری اقامتی بر اساس ضوابط معماری خاص همان نوع کاربری، قابلیت ساخت و اجرا دارد. لذا ساختار مدیریتی فرایند ساخت و ساز پایدار بایستی ابتدا قلمروی موضوع را به لحاظ جایگاه‌های سازمانی در فرایند ساخت و ساز مشخص نماید و در گام دوم به تقسیم ضوابط جدید (ساختمان سبز) در بین سازمان‌های مسئول و متولی پرداخته شود. در این بین شهرداری مشهد، سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی و سازمان نظام مهندسی به عنوان دستگاه‌های اجرایی و نظارتی مشهد، نقش تعیین‌کننده‌ای می‌توانند ایفا نمایند. در نهایت برای آینده صنعت هتلداری در شهر مشهد پیشنهادات ذیل ارائه می‌گردد:

- تصویب ضوابط هتل سازی سبز و ساخت ساختمان‌های سازگار با محیط زیست از طریق اعمال الزامات قانونی
- ضرورت توجه مدیران شهری به اهمیت شهر سبز، معماری سبز و ساختمان سبز و تصویب ضوابط شهرسازی خاص کاربری هتل سبز
- توجه به معیارهای زیست محیطی در جهت کاهش مصرف انرژی در کاربری اقامتی در قوانین شهرسازی ملاک عمل
- بازنگری در رویکرد ساخت و ساز شهری و قوانین مربوط به آن
- توجه به پیامدهای سوء اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست محیطی و حقوقی در صورت

عدم بهره‌گیری از ضوابط ساخت ساختمان سبز

- اعمال ضابطه‌های تشویقی مانند تخفیف در قیمت خدمات شهرداری، (پروانه و پایانکار)، تخفیفات مالیاتی، عوارض سالانه برای سازندگانی که اصول ساختمان سبز را در کاربری اقامتی خود رعایت می‌کنند.

منابع

آتمن، اوسمان (۱۳۹۳) «معماری سبز، مواد و تکنولوژی‌های پیشرفته»، ترجمه فرشته صادقی، اول و آخر.

ارجمند، عبدالصمد (۱۳۹۷) متن مصاحبه خبرگزاری صبا نیوز با مدیرکل انتقال و توزیع وزارت نیرو
<http://sazehnews.ir/fa/news/>

اعتماد، گیتی و همکاران (۱۳۸۷) «مکان‌ها و مکان سازی» استناداردهای برنامه‌ریزی و طراحی شهری انجمن شهرسازی آمریکا.

رزاقیان، فرزانه و حسین آقاجانی، مهدی کاظمی، عطیه محمودی، (۱۳۹۶) طرح پژوهشی «آسیب‌شناسی ساخت و سازهای موجود و ارائه الگوی مناسب طراحی با هدف بهره‌مندی از عناصر پایدار زیست محیطی»، جهاد دانشگاهی مشهد، گروه توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای.

رزاقیان، فرزانه (۱۳۹۵) رساله دکتری با عنوان «تحلیل ساختمان‌های بلندمرتبه مسکونی با تأکید بر نظریه شهر اکولوژیک در حوزه جنوب غرب کلانشهر مشهد»، دانشگاه فردوسی مشهد، استاد راهنما دکتر محمدرحیم رهنما، استاد مشاور: دکتر محمداجزاء شکوهی.

رهنما، محمدرحیم و امیدعلی خوارزمی و روح‌اله اسدی و فرزانه رزاقیان و حسین آقاجانی و همکاران (۱۳۹۵) «سند توسعه زیست محیطی کلانشهر مشهد»، طرح پژوهشی، دانشگاه فردوسی.

- Bushell, Robyn, Bricker, Kelly (2017) "Tourism in protected areas: Developing meaningful standards". *Tourism and Hospitality Research*. 17 (1): 106-120.
- Choi, H., Jang, J., & Kandampully, J. (2015) "Application of the extended VBN theory to understand consumers' decisions about green hotels". *International Journal of Hospitality Management*, 51, 87-95.
- Chen, S., Chen, H. H., Zhang, K. Q., & Xu, X. L. (2018) "A comprehensive theoretical framework for examining learning effects in green and conventionally managed hotels". *Journal of Cleaner Production*, 174, 1392-1399
- Corvacho, h., Brandao Alves, F. & Moreira da Costa, J., (2004) "Architectural Design Evaluation Under Bioclimatic Issues", *World Congress on Housing, Sustainability of the Housing Projects, Italy*
- Filimonau, V., et al (2021) "Environmental and carbon footprint of tourist accommodation: A comparative study of popular hotel categories in Brazil and Peru" *Journal of Cleaner Production*, Vol. 328, December 2021.
- Fithian, Lee, (2003) "Green Buildings", AIA council, Benham, Oklahoma city, Design consideration.
- Gissen, D., (2003) "Big and Green: Toward Sustainable Architecture in the 21ST Century"
- Hays, Darija, Ozretic-Došen, Durdana, (2014) "Greening Hotels - Building Green Values Into Hotel Services", *Tourism and Hospitality Management*, Vol. 20, No. 1, pp. 85-102.
- Huei Wu, Chia, (2021) "Exploring green hotel competitive strategies by using the hybrid method
- شهرداری مشهد (۱۳۹۷) «آمارنامه شهر مشهد».
- صفرزاده، حسین و علی اکبر فرهنگی، (۱۳۸۵) «روش‌های تحقیق در علوم انسانی (بانگ‌رش بر پایان‌نامه‌نویسی)»، تهران، پیام پویا.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۳) «مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب»، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دوم.
- قلعه نویی، محمود (۱۳۹۰) «ارزیابی زیست محیطی ساختمان‌ها از طریق HQE نمونه موردی آپارتمان سه طبقه مسکونی در منطقه پنج اصفهان»، *مجله محیط‌شناسی*، سال سی و هفتم، شماره ۵۹.
- کامران کسمایی، حدیثه و علیرضا براتی‌فرد، پریچهر غفاری، (۱۳۹۰) «نگرش‌ها و اصول معماری پایدار»، همایش ملی عمران، معماری، شهرسازی و مدیریت انرژی، دانشگاه آزاد واحد اردستان.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۸) «سالنامه آماری کشور».
- موتین، کلیف، شرلی، پیتز (۱۳۸۶) «ابعاد سبز طراحی شهری»، ترجمه کاوه مهربانی، پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- منادی، هدی (۱۳۹۴) «مقدمه‌ای بر هتل‌های سبز»، *خبرنامه الی گشت*.
- نمکی، روح‌اله (۱۳۹۰) «اصول و جایگاه معماری سبز»، *جزوه‌درسی گروه معماری دانشگاه اقمیریز*.
- Balaji, M. S., Jiang, Y., & Jha, S. (2019) "Green hotel adoption: A personal choice or social pressure?" *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(8), 3287-3305.
- Bauer, Michael & Mosle, Peter et.al (2009) "Green Building: Guide book for Sustainable Architecture", p 28-35

- USGBC (2020) "LEED v4 for BD+C: New Construction and Major Renovation", Washington, DC.
- USGBC (2014) "LEED v4 for BD+C: New Construction and Major Renovation", Washington, DC.
- Wines, James (2000) "Green Architecture: the art of architecture in the age of ecology".
- Wu, P. Et al., (2009) "A comprehensive analysis of the credits obtained by LEED, certified green buildings", Renewable and Sustainable Energy Reviews.
- for complex data analysis", Hindawi, Mathematical problems in engineering, volume 2021.
- Kubba, S., (2009) "LEED Practices, Certification and Accreditation Hand Book".
- Moise, Mihaela Simona, Irene Gil-Saura & María Eugenia Ruiz Molina (2020) "The importance of green practices for hotel guests: does gender matter?", Economic Research-Ekonomiska Istraživanja.
- Soria Leyva, E., Parra Parra, D., (2021) "Environmental approach in the hotel industry: Riding the wave of change", Sustainable Futures, Vol. 3.
- Rapoport, E., Vernay, A. (2011) "Defining the Eco-City: A Discursive Approach, Management and Innovation for a Sustainable Built Environment".

شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های توسعه گردشگری پایدار شهری در منطقه ۴ تهران^۱

فرنگیس ترابی*، زهرا نادعلیپور**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

چکیده

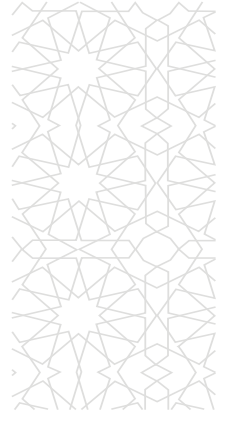
امروزه همگام با گسترش شهرنشینی، تغییرات در سبک زندگی افراد و تغییر الگوهای کار و فراغت، پدیده گردشگری شهری از اهمیت روزافزونی برخوردار است. از این منظر، شهرها در وهله اول برای شهروندان و ساکنین و در وهله دوم برای گردشگران و بازدیدکنندگان از سایر نقاط، خود به عنوان مقصد گردشگری با طیف وسیعی از جاذبه‌ها و سرگرمی‌ها عمل میکنند. هدف پژوهش حاضر، شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ تهران است. مطالعه حاضر، یک مطالعه کیفی بوده که از روش تحلیل مضمون برای تحلیل نتایج استفاده شده است. ابزار گردآوری محتوا، مصاحبه بوده و با ۱۰ نفر از خبرگان امر مصاحبه انجام شده است. نرم‌افزار مورد استفاده به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، نرم‌افزار Maxqda نسخه ۲۰۲۰ بوده است. نتایج حاکی از آن بود که در بخش چالش‌ها، عوامل اصلی چالش‌زیرساختی، چالش اجتماعی-فرهنگی، چالش مدیریتی، چالش محیطی و چالش اقتصادی شناسایی شدند که برای هر یک از آنها کدهای فرعی نیز شناسایی گردید. همچنین در بخش فرصت‌های توسعه گردشگری، مؤلفه‌های اصلی امکانات رفاهی، جاذبه گردشگری، عوامل انگیزشی، عوامل فرهنگی و اجتماعی و نیروی انسانی شناسایی شدند. از سوی دیگر، مؤلفه‌های اقدامات آموزشی و تبلیغاتی، اقدامات زیرساختی و سیاست‌گذاری، اقدامات فرهنگی و اجتماعی، اقدامات نظارتی و بهداشتی، زیرساخت‌های ناوگان حمل‌ونقل عمومی و مسائل زیست‌محیطی به‌عنوان راهکارهایی به‌منظور توسعه گردشگری شناسایی شدند. همچنین چالش‌ها و موانعی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به چالش‌ها و موانع اقتصادی، زیرساختی، اجتماعی فرهنگی، مدیریتی و محیطی اشاره کرد.

کلمات کلیدی: گردشگری، گردشگری شهری، چالش‌های گردشگری، فرصت‌های گردشگری، منطقه ۴ تهران.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد فرنگیس ترابی با همین عنوان است که به راهنمایی زهرا نادعلیپور در دانشکده علوم گردشگری دانشگاه علم و فرهنگ انجام شده است.

* کارشناسی ارشد بازاریابی گردشگری، دانشکده علوم گردشگری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران

** نویسنده مسئول: استادیار دانشکده علوم گردشگری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران

مقدمه

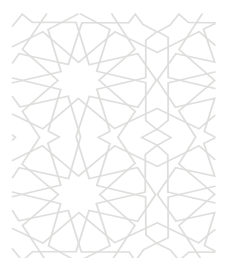
«شهرها با برخورداری از جاذبه‌های بسیار، پیوسته از کانون‌های جذب گردشگر بوده و در بطن خود، ظرفیت‌های بسیار بالایی، برای تحرک اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، از طریق گردشگری را دارا هستند. ماهیت دوگانه شهر در رابطه با گردشگری (به‌عنوان مبدأ و مقصد) به آن قابلیت بالایی اعطا می‌کند» (رهنمایی، ۱۳۹۰: ۵۵) نواحی شهری، مراکز گردشگرفرست هستند که به طور همزمان به عنوان مقصدهای گردشگری نیز عمل می‌کنند و دروازه‌هایی برای ورود به مکان‌های دیگر هستند (کیو و جولیف، ۲۰۱۲). شهرها هم مقصد هستند و هم مکان‌هایی برای عبور و مرور گردشگران (پاناسیوک^۲، ۲۰۲۰). گردشگری شهری یکی از مؤلفه‌های اصلی اقتصادی اجتماعی و جغرافیایی در توسعه کلان شهرها است و در کشورهای توسعه‌یافته پردرآمدترین نوع گردشگری محسوب می‌شود و به نوعی فرآیند رقابتی میان کلانشهرهای آن جامعه تبدیل شده است (فرجی راد و سید نصیری، ۱۳۸۹). اما همانند دیگر صنایع در مسیر این رشد با چالش‌هایی مواجه خواهد بود که می‌بایست مدیران و مسئولان با اتخاذ تدابیر لازم و سرمایه‌گذاری در زمینه‌های مختلف آن در جهت رفع این موانع برآیند.

تهران پایتخت کشور به دلیل دارا بودن امکانات و استعدادهای تاریخی، طبیعی، اجتماعی و فرهنگی ارزشمند به لحاظ گردشگری همواره مورد توجه برنامه‌ریزان شهری قرار گرفته است (باوند، ۱۳۸۵، نقل از کاظمیان و آزادی، ۱۳۹۰). توسعه پایدار گردشگری شهری در تهران، نیازمند شناسایی دقیق قابلیت‌ها و برنامه‌ریزی صحیح برای آن می‌باشد. منطقه ۴ تهران با گستره دید دامنه‌های البرز و سطوح سبز گسترده در درون و حریم منطقه همچون دره‌های سد لار، لتیان و دره‌های سرسبز فشم، اوشان و میگون و مناطق ورزشی تفریحی دربندسر، شمشک و آبعلی

در شرق کلان‌شهر تهران واقع شده است. علاوه بر وجود این عناصر زیبای طبیعی در حریم منطقه، سطح گسترده‌ای از پارک‌های جنگلی این منطقه را پوشش داده و به‌عنوان یکی از ریه‌های طبیعی شهر تهران محسوب می‌شود (سبزیلیان و بقیری، ۱۳۸۸). در این تحقیق سعی بر آن است تا با شناسایی چالش‌ها و موانع موجود و هم‌چنین تبیین فرصت‌های توسعه گردشگری در این منطقه و ارائه راهکارهای لازم، گامی مؤثر در راستای توسعه گردشگری شهری برداشته شود.

منطقه ۴ تهران به‌عنوان وسیع‌ترین منطقه تهران، جاذبه‌های بسیاری را در خود گنجانده است که پتانسیل توسعه گردشگری شهری را در تهران دارا می‌باشد بررسی فرصت‌ها و چالش‌های موجود برای توسعه گردشگری شهری در این منطقه از یک طرف، موانع و محدودیت‌های موجود را مشخص ساخته و از سوی دیگر با شناسایی فرصت‌ها، راهکارهای لازم را برای توسعه گردشگری شهری نمایان می‌سازد که با اتخاذ سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های مناسب توسط مدیران و مسئولین شهری می‌تواند به توسعه گردشگری شهری منجر شود. علاوه بر اثرات مثبت اقتصادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ و در سطح شهر تهران، در سطح ملی نیز افزون بر تأمین اهداف اقتصادی و اجتماعی، موجب افزایش جذب گردشگر خارجی می‌شود و جاذبه‌های گردشگری در سطح بین‌المللی نیز معرفی شده و پیامدهای مثبتی را به ارمغان خواهد گذاشت. توسعه گردشگری شهری در این منطقه، علاوه بر برنامه‌ریزی برای گذران اوقات فراغت شهروندان و تأمین سلامت روحی و جسمی آنان، می‌تواند فرصت‌های شغلی بسیاری را ایجاد نموده و به کاهش آسیب‌های اجتماعی کمک نماید و در سطح سازمانی نیز با توجه به اینکه شهرداری

1. Cave and Jolliffe
2. Panasiuk

یک جاذبه گردشگری برای افراد مطرح شده است (یاوری و همکاران، ۱۳۸۹). می‌توان گفت گردشگری شهری عبارت است از مسافرت به شهر با انگیزه‌های مختلف بر پایه جاذبه‌های گوناگون، امکانات و تسهیلات شهری که در شخص ایجاد جذابیت و انگیزه می‌کند (موحد، ۱۳۸۶، نقل از آزادی، ۱۳۹۱: ۴۷). این انگیزه‌ها می‌تواند «دیدار دوستان و خویشاوندان، مسافرت‌های تجاری، حضور در نمایشگاه‌ها و کنفرانس‌ها، بازدید از میراث فرهنگی، سفرهای مذهبی، حضور در مراسم و محل حوادث، رفع مسائل درمانی بهداشتی، خریدهای تفریحی، مسائل ورزشی باشد» (همان).

گردشگری شهری حرکت سرمایه و انتقال پول و ارز را در مقیاس محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی را موجب شده است (یعقوب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷). مطابق با گفته محمدی ده‌چشمه، (۱۳۹۶)، مدت‌هاست که در شهرهای بزرگ دنیا گردشگری شهری جایگاه ویژه‌ای یافته است و به مقوله‌ای درآمدزا تبدیل شده است. می‌توان گفت توسعه گردشگری شهری بستری مناسب را جهت توسعه پایدار شهری، اشتغال-زایی، پرکردن اوقات فراغت شهروندان و ایجاد آگاهی لازم در آنها نسبت به گذشته تاریخی شهر و جاذبه‌های آن ایجاد می‌کند و سبب همبستگی اجتماعی و ایجاد شور و نشاط اجتماعی در شهروندان می‌شود. در حقیقت توسعه دسترسی از طریق سیستم حمل‌ونقل و فرودگاه و تأسیس اتصال‌های خطوط هوایی مستقیم، گردشگری را در مقصد، با کاهش هزینه‌های مالی و زمان بهبود می‌بخشد (کو^۲ و پاپاتودورو، ۲۰۱۷، نقل از پاپاتودورو^۲، ۲۰۲۱). «برخلاف سایر اشکال گردشگری که به گونه چشمگیری وابسته به فصل هستند، ویژگی گردشگری

عمده درآمد خود را از محل اخذ عوارض و ساخت و ساز کسب می‌نماید، توسعه گردشگری شهری در این منطقه می‌تواند به لحاظ اقتصادی درآمد هنگفتی را برای این سازمان ایجاد نماید. لذا دغدغه نویسندگان از انجام این پژوهش، پاسخ به این سؤال است که چالش‌ها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری در این منطقه چیست؟ بنابراین، هدف اصلی پژوهش عبارت از شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ تهران و به دنبال آن ارائه راهکارهای لازم برای توسعه گردشگری شهری در این منطقه است.

مبانی نظری پژوهش

«مفهوم گردشگری شهری به‌عنوان دستور کار مطالعاتی در دهه ۱۹۸۰ مطرح شد. در این دهه، اهمیت گردشگری شهری با تبدیل شدن شهرها به‌عنوان مقاصد مهم گردشگری آشکار شد» (جفاری، ۲۰۰۰، نقل از آزادی، ۱۳۹۱: ۴۶). «گردشگری شهری شاخه‌ای از جغرافیای گردشگری است که سعی دارد گردشگری را به‌عنوان یک پدیده مهم و مؤثر در تغییرات شهری (کالبدی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مدیریتی و غیره) و توسعه شهری مورد بررسی قرار دهد» (موحد، ۱۳۸۶، نقل از همان). ایوانزا (۲۰۰۰) اشاره می‌کند که ردپای گردشگری شهری را می‌توان از گرندتورها و سفرهای زیارتی قدیم گرفته تا جدیدترین بازسازی شهر پسا صنعتی، در همه جا یافت. با تغییر و تحول سیمای شهرها در عصر جدید، و عواملی چون: ساختمان‌های دیدنی، تفریحات جدید، بازسازی مجموعه‌های کهن و بافت‌های قدیمی شهری، جشنواره‌ها و رویدادهای متعدد، بهبود شرایط اقامت و تنوع امکانات، شهر و به خصوص شهرهای بزرگ به‌عنوان

شهری بهره‌مندی از وضعی ثابت از نظر توزیع زمانی است و این امر نتایج اقتصادی و سازمانی مهمی به بار می‌آورد» (کازس و پوتیه، ۱۳۸۲: ۵۶).

گردشگری علاوه بر کارکردهای اقتصادی، دستاوردهای اجتماعی سیاسی و فرهنگی را نیز به دنبال دارد. به دلیل نزدیک شدن نگرش‌ها، فرهنگ‌ها و جوامع و رویکرد و اگراییانه گردشگری در صورت سوءمدیریت و برنامه‌ریزی می‌تواند آسیب‌های فرهنگی اجتماعی و زیست‌محیطی را به بار آورد. بنابراین یکی از مهمترین کارکردهای مدیریت مقصد در گردشگری، جلوگیری و یا کاهش آسیب‌ها و گاهی تبدیل فرصت‌های آسیب به فرصت‌های رشد و پایداری است. مدیریت گردشگری در واقع مدیریت کلی و جزئی در یک یا چند مقصد گردشگرپذیر و مکان‌های گردشگرفرست با رویکردی پایدار است (نویسی، ۱۳۹۸). میدلتون و هاوکینز، (۱۹۹۸) مدیریت گردشگری را راهبردها و برنامه‌های عملیاتی می‌دانند که با هماهنگی و استفاده از روش‌های موجود به دنبال کنترل و تنظیم نمودن عرضه گردشگری و تقاضای دیدارکنندگان به منظور دستیابی به اهداف خط‌مشی‌های از پیش تعیین شده هستند (میسون، ۱۳۹۰: ۱۲۹). در فضاهای شهری، مدیریت مقصد در گردشگری فرآیندی از برنامه‌ریزی، مدیریت و هماهنگی گردشگری می‌باشد که با دخالت سازمان‌های مرتبط با مدیریت شهری صورت می‌پذیرد و از این حیث که عمده تجربه گردشگری و اقامت بازدیدکنندگان را رقم می‌زند حائز اهمیت می‌باشد و می‌بایست به نحو مطلوب مدیریت شود (رجبی، ۱۳۹۷).

امروزه شهر گردشگر، به شهری اطلاق می‌شود که تمام اتفاقاتی که در آن رخ می‌دهد و همین‌طور رشد و توسعه شهر بر اساس نیاز گردشگران است. شهر گردشگر

می‌بایست بتواند بین جامعه مهمان و میزبان ارتباط فرهنگی برقرار کند و ظرفیت فرهنگی پذیرش گردشگر را داشته باشد. در این شهر باید تمام استانداردهایی که برای شهروندان در طول روز فراهم می‌شود، برای گردشگران در ۲۴ ساعت شبانه‌روز مهیا گردد. هم‌چنین سطح خدمات در چارچوب نیازهای گردشگر باشد (یعقوب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷). در شهر گردشگر، طبقه‌بندی استانداردها برای جذب گردشگر به گونه‌ای می‌باشد که افراد کم درآمد نیز می‌توانند از این فرصت‌ها استفاده کنند. هم‌چنین در این نوع شهر، به گردشگری خلاق توجه ویژه می‌شود و ضریب امنیت نیز بالاست. از سوی دیگر دارای انعطاف‌پذیری بالا با توجه به انواع تقاضا و شرایط است و از تکنولوژی شهر هوشمند، دفاتر تبلیغاتی و اطلاع‌رسانی استفاده می‌کند (همان). منابع و جاذبه‌های گردشگری مانند: مناظر و جاذبه‌های شهری، رودخانه، دره، ارتفاعات و... و مناظر و پتانسیل‌های انسان‌ساخت مثل: آثار باستانی، معماری‌های خاص، محلات و بافت‌های با ارزش تاریخی یا ویژگی فرهنگی - اجتماعی خاص، رویدادها و جشنواره‌ها و... را دارا می‌باشد. همان‌گونه که رجبی، (۱۳۹۷) بیان نموده است،

در بحث موانع و چالش‌های توسعه صنعت گردشگری، باید توجه داشت که این موانع و چالش‌ها با توجه به شرایط داخلی هرکشور یا منطقه، متفاوت است، اما به‌طور کلی موانع عمده در اجرای برنامه‌های توسعه گردشگری عبارت است از: موانع فرهنگی - اجتماعی، موانع زیربنایی، موانع دولتی، موانع و نارسایی‌های اقتصادی، موانع فرهنگی و تبلیغاتی و موانع مدیریتی و سازمانی (پاشا‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، «امروزه فرصت‌های گردشگری شهری نقش مهمی در جذب گردشگران به شهرها و کشورها دارند» (موحد، ۱۳۸۶؛ نقل از یعقوب‌زاده و همکاران،

این شهر می‌باشد. در خصوص کمبودها و ضعف‌ها، سند گل و شریفی‌نیا (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای به بررسی موانع توسعه گردشگری در شهرستان قائم‌شهر پرداخته‌اند و به این نتایج دست یافته‌اند که این شهرستان با کمبود امکانات زیربنایی، خدماتی، سازمانی و تبلیغاتی جهت جذب گردشگر مواجه است. حسینی (۱۳۹۴) نیز در مقاله‌ای به بررسی چالش‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری ایلام پرداخته و به این نتایج دست یافته است که توسعه گردشگری در شهر ایلام با ۴ چالش و مانع اجتماعی- فرهنگی، امکانات زیرساختی و خدمات گردشگری، اقتصادی و مدیریتی روبرو است و طبق اولویت‌بندی، عامل امکانات زیرساختی نقش پررنگی را ایفا می‌کند و پس از آن عوامل مدیریتی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی به ترتیب ایفای نقش می‌کنند. کامرانی فر و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای به شناسایی چالش‌های عمده‌ی توسعه گردشگری فرهنگی در نواحی روستایی شهرستان بینالود پرداخته‌اند و به این نتایج دست یافته‌اند که به ترتیب چالش‌های مدیریتی، برنامه‌ریزی، نظارتی، فراساختاری و قانونی مهم‌ترین چالش‌های توسعه گردشگری فرهنگی در نواحی روستایی شهرستان بینالود می‌باشند. ایمانی و همکاران (۱۳۹۴) نیز در تحقیق خود به نتایج مشابهی دست یافتند. آنها در مقاله‌ای به ارزیابی و رتبه‌بندی موانع توسعه گردشگری در شهرستان مینودشت پرداخته‌اند و به این نتایج دست یافته‌اند که به ترتیب موانع مدیریتی، اقتصادی، زیرساختی، اجتماعی و محیطی مهم‌ترین چالش‌های توسعه گردشگری در این شهرستان هستند. اگرچه تمرکز تحقیق حاضر بر گردشگری شهرها و به‌طور مشخص گردشگری در مناطق شهری است، اما اگر بخواهیم با رویکردی کلی موانع توسعه گردشگری در کشور را در نظر بگیریم، می‌توان

(۱۳۹۷: ۱۱۱). همانگونه که کازس، (۱۳۸۷)، بیان داشته است «رویدادها و فرصت‌ها را می‌توان در یک طرح ترکیبی به‌عنوان یکی از عناصر مهم گردشگری معرفی کرد» (حسینی، ۱۳۹۴: ۲۴). «اهم رویدادهای فرهنگی عبارتند از: فستیوال‌ها یا جشنواره‌ها، نمایشگاه‌ها، همایش‌ها یا کنگره‌ها و ...» (موحد، ۱۳۸۶، نقل از همان).

مروری بر تحقیقات پیشین

در زمینه فرصت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری، تحقیقات متعددی در داخل و خارج از کشور صورت گرفته است که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود. در خصوص تحقیقات داخلی، پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای به بررسی و تحلیل چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی شهر خوی پرداخته‌اند و به این نتایج دست یافته‌اند که شاخص‌هایی مانند امکانات زیرساختی و زیربنایی دولتی، بهداشت و کیفیت محیط، جاذبه‌های گردشگری و مدیریت شهری، از جمله چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی در شهر خوی می‌باشد و اقدامات کالبدی انجام‌شده در راستای توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی، مناسب و کافی نبوده است. از سوی دیگر، محمدی ده چشمه (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای ضمن شناخت و معرفی برخی از توانمندی‌ها و جاذبه‌های گردشگری شهرکرد، نگاهی راهبردی به تنگناها و مشکلاتی که فراروی گردشگری شهر شهرکرد می‌باشد، پرداخته است و به این نتایج دست یافته است که شهرکرد به رغم برخوردار بودن از ظرفیت‌های بالای گردشگری در بخش تاریخی و طبیعی با کمبود امکانات زیربنایی و رفاهی و ضعف تبلیغاتی مواجه است. از سوی دیگر دارای فرصت‌های اشتغال‌زایی برای جوانان تحصیل کرده و ورود ارز و سرمایه‌گذاری برای

به تحقیق گل قامت راد (۲۰۱۹) اشاره نمود. وی در مقاله‌ای با رویکردی استراتژیک به شناسایی موانع توسعه گردشگری در ایران پرداخته است و به این نتایج دست یافته است که مسائل سیاسی، اقتصادی، زیربنایی و برخی موانع قانونی در سفر به ایران، موانع اصلی توسعه گردشگری در ایران هستند و در این میان موانع سیاسی از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. از سوی دیگر در خصوص تحقیقات خارجی، هاتیپوگلو^۱ و همکاران (۲۰۱۴)، در مقاله‌ای به بررسی موانعی که ذینفعان در طی روند برنامه‌ریزی توسعه پایدار گردشگری در منطقه تراکیه^۲ در ترکیه با آنها مواجه می‌شوند، پرداخته است و به این نتایج دست یافته‌اند که فقدان ساختارهای نهادی برای همکاری مؤثر، کوتاه‌بینی ذینفعان، عدم جهت‌گیری استراتژیک و تمرکز مالی بر اساس منافع شخصی مهمترین موانع هستند. همچنین، ام بایوا^۳ و همکاران (۲۰۰۷)

در پژوهشی به بررسی مسایل و چشم‌اندازهای گردشگری شهری در گابورون و ماون، در بوتسوانا^۴ پرداختند. یافته‌های آنها نشان داد که دلیل فقدان بازار داخلی قابل توجه، توسعه و بازاریابی ضعیف جاذبه‌های گردشگری و عدم انسجام خط مشی‌ها و طرح‌های گردشگری کلان، گردشگری شهری در بوتسوانا تاحدی ضعیف است. برخی از پژوهشگران نیز دیدگاه جامع‌تری نسبت به بحث گردشگری شهری داشته‌اند، به عنوان مثال، پیچ و هال (۲۰۰۲) بررسی گسترده‌ای از پیشرفت‌های حاصل شده در گردشگری شهری در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه انجام داده‌اند. تمرکز آنها بر تقاضا و عرضه گردشگری شهری از منظر مدیریت بوده است. یافته‌های آنها طلاعات مفیدی در مورد مدیریت گردشگری شهری ارائه می‌دهد. در جدول شماره ۱ به‌طور خلاصه پیشینه پژوهش بیان شده است:

جدول ۱- خلاصه پیشینه پژوهش

مؤلف و سال	عنوان	نتیجه پژوهش
پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)	مدل‌سازی و معادلات ساختاری موانع و چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی مطالعه موردی: آرامگاه شمس تبریزی در خوی	شاخص‌های امکانات زیرساختی و زیربنایی دولتی، بهداشت و کیفیت محیط، جاذبه‌های گردشگری و مدیریت شهری، چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی شهر خوی می‌باشند و اقدامات کالبدی انجام‌شده در راستای توسعه گردشگری تاریخی- فرهنگی به ویژه از طریق شمس تبریزی مناسب و کافی نبوده است.
گل قامت راد (۲۰۱۹)	رویکردی استراتژیک به موانع توسعه گردشگری در ایران	مسائل سیاسی، اقتصادی، زیربنایی و برخی موانع قانونی در سفر به ایران، موانع اصلی توسعه گردشگری در ایران هستند و در این میان موانع سیاسی از اهمیت بیشتری برخوردار هستند.
محمدی ده چشمه (۱۳۹۶)	تحلیل راهبردی تنگناها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری (مطالعه موردی: شهر شهرکرد)	شهرکرد به رغم برخوردار بودن از ظرفیت‌های بالای گردشگری در بخش تاریخی و طبیعی با کمبود امکانات زیربنایی و رفاهی، ضعف تبلیغاتی مواجه است. از طرف دیگر دارای فرصت‌های اشتغال‌زایی برای جوانان تحصیل کرده شهرکرد و ورود ارز و سرمایه‌گذاری برای شهر کرد می‌باشد.

3. Mbaiwa

4. Gaborone and Maun, Botswana

1. Hatipoglu

2. Thrace

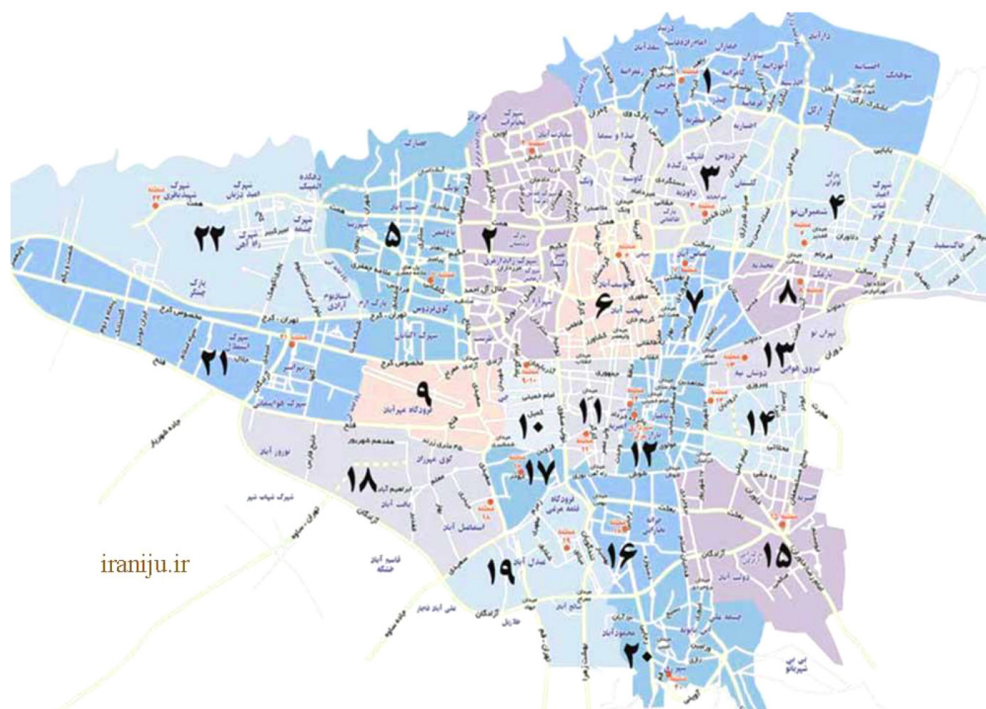
مؤلف و سال	عنوان	نتیجه پژوهش
سندگل و شریفی نیا (۱۳۹۵)	بررسی موانع و مشکلات توسعه گردشگری شهری (مطالعه موردی: شهرستان قائم شهر)	این شهرستان با کمبود امکانات زیربنایی، خدماتی، سازمانی و تبلیغاتی جهت جذب گردشگر مواجه است.
حسینی (۱۳۹۴)	بررسی چالش‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری ایلام	توسعه گردشگری در شهر ایلام با ۴ چالش و موانع اجتماعی - فرهنگی، امکانات زیرساختی و خدمات گردشگری، اقتصادی و مدیریتی روبه‌رو است
کامرانی فرو همکاران (۱۳۹۴)	تحلیل چالش‌های توسعه گردشگری فرهنگی در نواحی روستایی (مطالعه موردی: شهرستان بینالود)	چالش‌های مدیریتی، برنامه‌ریزی، نظارتی، فرا ساختاری و قانونی مهم‌ترین چالش‌های توسعه گردشگری فرهنگی در نواحی روستایی شهرستان بینالود می‌باشند.
ایمانی و همکاران (۱۳۹۴)	ارزیابی و رتبه بندی موانع توسعه گردشگری در شهرستان مینودشت	به ترتیب موانع مدیریتی، اقتصادی، زیرساختی، اجتماعی و محیطی مهم‌ترین چالش‌های توسعه گردشگری در این شهرستان هستند
هاتیبوگلو و همکاران (۲۰۱۴)	موانع درگیر شدن سهامداران در برنامه‌ریزی گردشگری پایدار: مورد منطقه تراکیه در ترکیه	فقدان ساختارهای نهادی برای همکاری مؤثر، کوتاه‌بینی ذینفعان، عدم جهت‌گیری استراتژیک و تمرکز مالی بر اساس منافع شخصی مهم‌ترین موانع هستند.
محرابی و همکاران	بررسی موانع توسعه صنعت گردشگری در جمهوری اسلامی ایران	۷ عامل ۱. زیربنایی ۲. سیاسی ۳. فرهنگی ۴. دولتی ۵. انسانی ۶. مدیریتی و ۷. اقتصادی مهم‌ترین موانع هستند

بررسی پیشینه موضوع نشان می‌دهد که تحقیقات متعددی در زمینه توسعه گردشگری شهری صورت گرفته است که در این میان، برخی تنها به بررسی فرصت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری فرهنگی و تاریخی پرداخته‌اند. آنچه از مرور این تحقیقات استنباط می‌شود، این است که در کنار امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری، چالش‌ها و موانعی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به چالش‌ها و موانع اقتصادی، زیرساختی، اجتماعی فرهنگی، مدیریتی و محیطی اشاره نمود.

معرفی منطقه مورد مطالعه

منطقه ۴ تهران با گستره دید دامنه‌های البرز و سطوح سبز گسترده در درون و حریم منطقه همچون دره‌های سد لار، لتیان و دره‌های سرسبز فشم، اوشان و میگون و مناطق ورزشی تفریحی دربندسر، شمشک و آبلعی در شرق کلان شهر تهران واقع شده است. گسل‌های شیان، کوثر، ده نارمک در منطقه ۴

شهرداری تهران وجود دارند. شهرداری منطقه ۴ به‌عنوان یکی از پرجمعیت‌ترین، وسیع‌ترین، مهاجرپذیرترین، پر ساخت و سازترین مناطق، دارنده بزرگترین حریم با دارا بودن پارک جنگلی لویزان و همچنین با ویژگی‌هایی چون وجود نابرابری اجتماعی - اقتصادی شدید در آن، جوان بودن میانگین سنی جمعیت، وجود اقشار آسیب‌پذیر در محله‌هایی همچون خاک سفید، شمیران نو، شیان از سایر محله‌های تهران قابل تمایز و تفکیک است (خسروی و همکاران، ۱۳۹۳). از جمله ویژگی‌ها این منطقه عبارت است از: وجود زیباترین عناصر طبیعی اطراف تهران در حریم منطقه، دارا بودن یکی از بزرگترین حریم‌های شهر تهران، دارا بودن یکی از مهم‌ترین ورودی و خروجی‌های تفریحی، سطح گسترده پارک‌های جنگل در منطقه، وجود سطح قابل ملاحظه‌ای از اراضی بایر در منطقه، وجود فعالیت‌های فنی و حرفه‌ای ویژه در سطح منطقه، نقش استراتژیک در تأمین آب و برق شرق تهران و وجود اراضی گسترده دارای کاربری آموزش عالی.

شکل ۱. موقعیت منطقه ۴ در شهر تهران^۱

شکل ۲. نقشه منطقه ۴ تهران^۲

مکتوبات مرتبط با موضوع تحقیق پرداخته شد. در بخش مطالعات میدانی از مصاحبه نیمه ساختاریافته استفاده شد. به این ترتیب که سؤالات از قبل مشخص بود، اما پاسخ‌دهندگان در ارائه پاسخ و بحث بیشتر آزاد بودند و هرکجا لازم بود برای روشن‌تر شدن ابعاد موضوع، سؤالات اضافه‌تری نیز

روش‌شناسی پژوهش

روش انجام پژوهش در تحقیق حاضر، کیفی و نوع تحقیق کاربردی است. از سوی دیگر، روش تحلیل مورد استفاده در این تحقیق، روش تحلیل مضمون می‌باشد. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای، به مطالعه و واکاوی تحقیقات پیشین در قالب مقالات، پایان‌نامه‌ها، گزارشات و

1. Iraniju.ir

2. <https://memarifile.com>

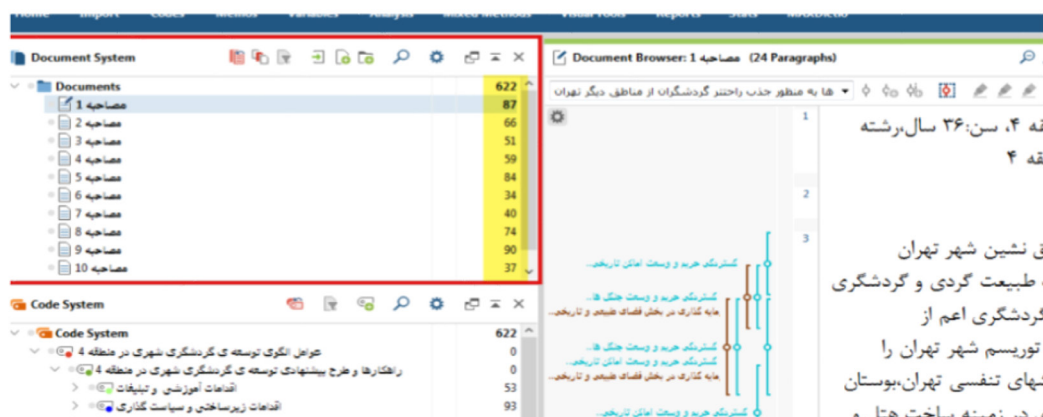
مدیریت سلامت شهری، مدیریت راهبردی، مدیریت ارتباطات اجتماعی، مدیریت فرهنگی و تاریخ تحصیل نموده‌اند. همچنین ۲ نفر بین ۱۰ تا ۱۵ سال و ۸ نفر بالای ۱۵ سال سابقه فعالیت داشتند. اکثر کارشناسان در شهرداری و ارگان‌های مربوطه مشغول به کار بوده‌اند.

یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر، ابتدا تمام عوامل استخراج‌شده از فایل‌های مصاحبه، به‌عنوان کد در نظر گرفته شد. سپس با در نظر گرفتن مفهوم هر یک از کدها، آنها در یک مفهوم مشابه دسته‌بندی می‌گردند. به این ترتیب مفاهیم (تم‌های) پژوهش شکل داده می‌شود. شکل ۱ کدگذاری باز که شامل ۱۰ فایل مصاحبه بوده را نمایش می‌دهد.

پرسیده می‌شد. از آن‌جا که جامعه آماری مورد نظر در این تحقیق کارشناسان، مدیران و مسئولین شهرداری و کارشناسان و خبرگان گردشگری می‌باشند، روش انتخاب نمونه در پژوهش حاضر، نمونه‌گیری هدفمند بوده است. تعداد ۱۰ نفر از کارشناسان و خبرگان انتخاب شدند و ملاک این تعداد، رسیدن به اشباع نظری بوده است. نرم‌افزار مورداستفاده جهت تحلیل داده‌های کیفی در این پژوهش، نرم‌افزار مکس کیودی ای بوده است.

از میان ۱۰ فرد مصاحبه‌شونده، ۶ نفر مرد و ۴ نفر زن بوده‌اند. همچنین بر اساس تفکیک مقطع تحصیلی، ۲ نفر دارای مدرک کارشناسی، ۳ نفر دارای مدرک کارشناسی ارشد و ۵ نفر با مدرک دکتری بوده‌اند. همچنین از نظر رشته تحصیلی، دو نفر با رشته مدیریت دولتی، و سایرین با ۱ فراوانی در رشته‌های مطالعات زنان، علوم اجتماعی،

شکل ۱- کدگذاری باز در نرم‌افزار مکس کیودی ای

ذکر شده، مقابل هر فایل مصاحبه یک عددی است که بیانگر تعداد کدهای استخراج‌شده از همان سند می‌باشد. بر اساس یافته‌های جدول ۲ بیشترین بخش‌های کدگذاری شده مربوط به مصاحبه‌شونده شماره نهم با ۹۰ بخش کدگذاری شده و کمترین آن مربوط به مصاحبه‌شونده شماره ششم با ۳۴ بخش کدگذاری شده است. در جدول ۲ تعداد کدهای استخراج‌شده از هر ۱۰ فایل مصاحبه ارائه شده است.

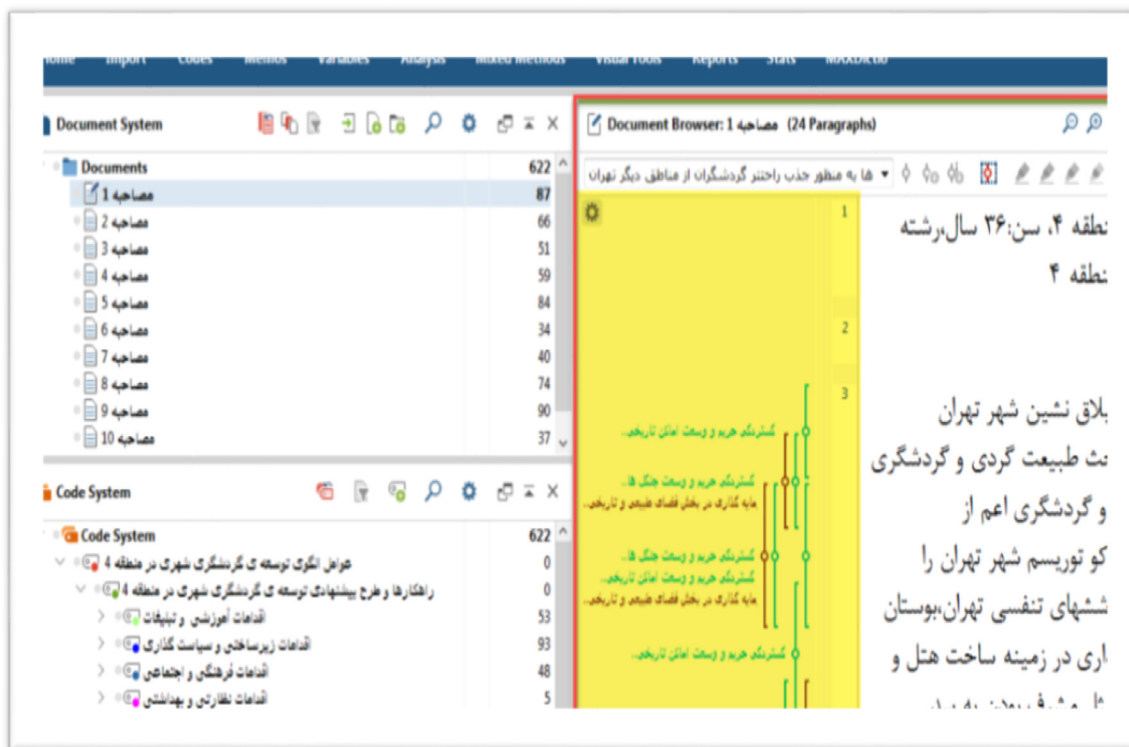
مطابق با یافته‌های تصویر فوق که کدگذاری باز را نشان می‌دهد، ۱۰ فایل مصاحبه گردآوری شده تجزیه و تحلیل شده است. در مجموع، از میان این فایل‌ها، ۶۶۲ بخش کدگذاری شده است. بخش‌های کدگذاری شده همان بخش‌هایی از متون است که بارها ممکن است به بخشی از محتوا تخصیص داده شود. این تعداد همان بخش‌های کدگذاری شده در پنجره Retrieved Segments است. همچنین در پنجره

جدول ۲- تعداد کدهای استخراج شده از هر فایل مصاحبه

مصحبه شونده	فراوانی کدهای استخراج شده	مصاحبه شونده	فراوانی کدهای استخراج شده
۱	۸۷	۶	۳۴
۲	۶۶	۷	۴۰
۳	۵۱	۸	۷۴
۴	۵۹	۹	۹۰
۵	۸۴	۱۰	۳۷
کل بخش های استخراج شده		۶۲۲	

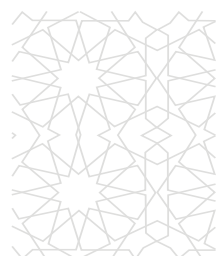
در شکل ۲، کدگذاری محوری نمایش داده شده است.

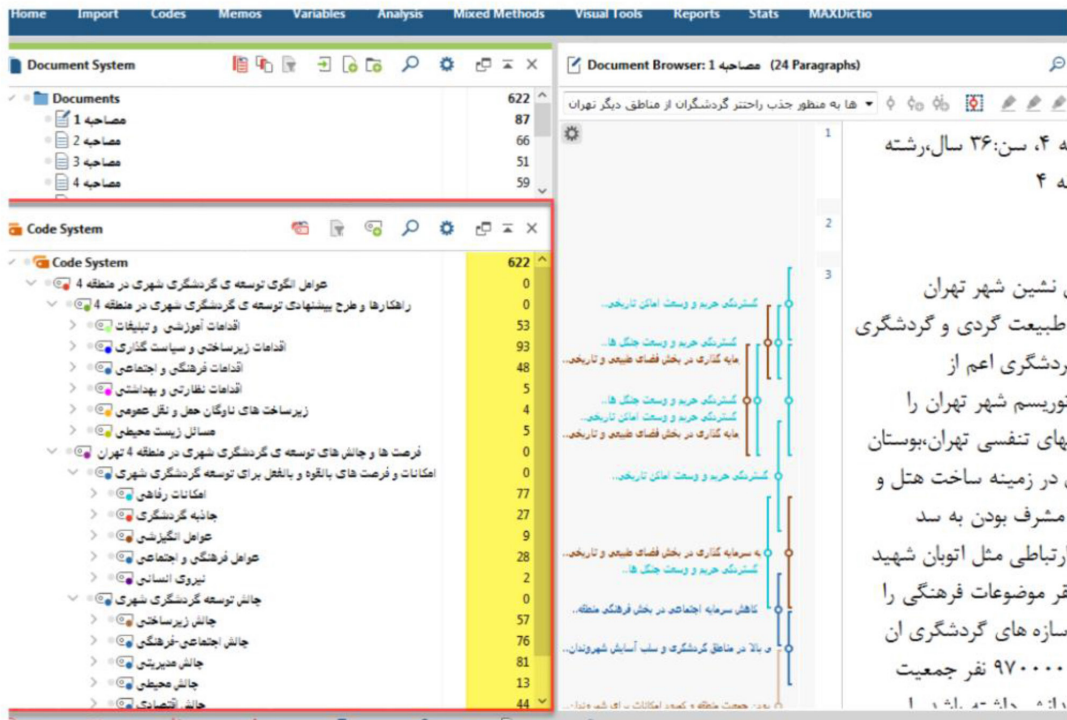

شکل ۲- کدگذاری محوری در نرم افزار مکس کیوددی ای

مکس کیودا نشان می دهد. مطابق با این شکل، ۶۲۲ بخش با این کدها کدگذاری در قالب ۱۶ تم اصلی استخراج شد.

مرحله بعدی در کدگذاری با نرم افزار مکس کیوددی ای به روش تحلیل محتوای کدگذاری انتخابی است. شکل ۳ کدگذاری انتخابی پژوهش حاضر را در فضای نرم افزار

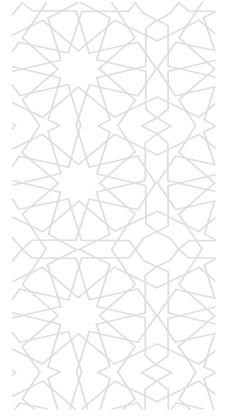
شکل ۳- کدگذاری انتخابی در نرم‌افزار مکس کیود دی ای

پژوهش را انجام می‌داد به نتایجی می‌رسید که در پژوهش حاضر استخراج شده است. یکی از شاخص‌های پایایی پژوهش کیفی، ارزیابی دو یا چند سند از حیث ارجاع به شاخصی خاص است. نرم‌افزار maxqda از چنین قابلیت‌هایی برخوردار است. برای ارزیابی پایایی مرحله فرا ترکیب دو فایل مصاحبه شماره ۹ و ۱ با یکدیگر بر اساس گزینه Inter-code agreement نرم‌افزار مکس کیود دی ای از نظر کدهای استخراج شده مقایسه گردید خروجی آن ضریب کاپا (۰/۸۹۹) بوده که بیش از مقدار قابل قبول به دست آمد. این مقدار به معنای پایایی پژوهش است. همچنین ضریب معناداری کمتر از ۰/۰۵، گویای وجود رابطه کدگذاری میان دو فایل مصاحبه ۹ و ۱ بررسی شده است. مطابق با یافته‌های شکل ۴، توزیع کدهای استخراج شده از میان ۱۰ فایل مصاحبه نمایش داده شده است. شایان ذکر است که هر فراوانی در قالب یک مربع آبی نمایش داده شده است. از آنجایی که میزان پراکندگی

تم‌های استخراج شده عبارت‌اند از: اقدامات آموزشی و تبلیغات، اقدامات زیرساختی و سیاست‌گذاری، اقدامات فرهنگی و اجتماعی، اقدامات نظارتی و بهداشتی، زیرساخت‌های ناوگان حمل و نقل عمومی، مسائل زیست‌محیطی از بخش راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴؛ امکانات رفاهی، جاذبه گردشگری، عوامل انگیزشی، عوامل فرهنگی و اجتماعی، نیروی انسانی از بخش امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری؛ چالش زیرساختی، چالش اجتماعی- فرهنگی، چالش مدیریتی، چالش محیطی، چالش اقتصادی از بخش چالش توسعه گردشگری شهری.

پایایی و اعتبار مدل و اشباع نظری یافته‌ها

در پژوهش کیفی منظور از اعتبار، مفاهیمی همچون دفاع پذیری، باورپذیری، تصدیق‌پذیری و حتی بازتاب‌پذیری نتایج تحقیق صورت گرفته است که اگر فرد دیگری این

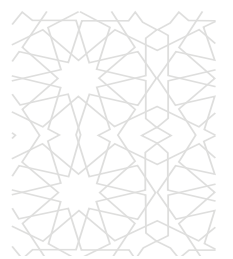
روی موضوع تحلیل بسیار مطلوب و بالاست
و فرد مصاحبه‌کننده در پژوهش حاضر با این
تعداد از فایل‌های گردآوری‌شده به اشباع
نظری رسیده است.

کدها در شکل زیر از میان ۱۰ فایل برای
کدهای استخراج‌شده متناظر با آن دارای
یکنواختی مطلوبی می‌باشد لذا می‌توان
نتیجه گرفت که توافق افراد مصاحبه‌شونده

عوامل الگوی توسعه‌ی گردشگری شهری در منطقه 4

Code System	مصاحبه 1	مصاحبه 2	مصاحبه 3	مصاحبه 4	مصاحبه 5	مصاحبه 6	مصاحبه 7	مصاحبه 8	مصاحبه 9	مصاحبه 10
الگوی توسعه‌ی گردشگری شهری در منطقه 4										
توسعه‌ی گردشگری شهری در منطقه 4										
اندامات آموزشی و تبلیغاتی										
متخصص در نهادهای گردشگری										
تیب شهروندان به بازدید از اماکن										
سرای محلات به صورت خودجوش										
زی و حضوری در امر گردشگری										
ی و بالا بردن آگاهی گردشگری										
بوی سازمان‌ها در اماکن تاریخی										
دشگری در جلسات اولیا و مربیان										
رژس صنایع دندنی منطقه 4 تهران										
تورها گردشگری برای آینده نو										
گردشگری به گردشگران نوروزی										
به مردم از طریق آموزش و پرورش										
اندامات زیرساختی و سیاست‌گذاری										
گردشگران از مناطق دیگر تهران										
منطقه 4 از تسهیلات گردشگری										
درآمدهایی در مناطق گردشگری										
خصوصی (بام‌اند) در شرق تهران										
عه گردشگری در اولویت سازمان										
پرداری و سازمان میراث فرهنگی										
ت نهاد مستقل و مجری در منطقه										
مایت و استفاده از پتانسیل محلات										
گری از سوی شهرداری منطقه 4										
ت بر امر گردشگری در منطقه 4										
نای گردشگری در منطقه 4 تهران										
قل و مشخص به حوزه گردشگری										
ی ادارات گردشگری و شهرداری										
مختلف منطقه از سوی شهرداری										
ت خنثی به اماکن گردشگری بویا										
گردشگری و تاریخی برای عموم										
منطقه با ظرفیت بالای 2000 نفر										
با تدوین اعتبار و استراتژی مفید										
ای لازم برای تورهای گردشگری										
امه ریزگی‌شده و آموزش تخصصی										
لوب نمودن هزینه‌ها در شهرداری										
نولی و ذریع در حوزه گردشگری										
اندامات فرهنگی و اجتماعی										
اندامات نظارتی و بهداشتی										
ساخت‌های ناوگان حمل و نقل عمومی										
مسائل زیست محیطی										
ه‌ی گردشگری شهری در منطقه 4 تهران										
بالمثل برای توسعه گردشگری شهری										
امکانات رفاهی										
جاذبه گردشگری										
عوامل انگیزشی										
عوامل فرهنگی و اجتماعی										
نیروی انسانی										
جانش توسعه گردشگری شهری										
جانش زیرساختی										
جانش اجتماعی-فرهنگی										
جانش مدیریتی										
جانش محیطی										
جانش اقتصادی										

شکل ۴- میزان توافق (اشباع نظری) میان شاخص‌های مختلف در میان اسناد مختلف در نرم‌افزار Maxqda

جدول ۴ میزان توافق افراد مصاحبه‌شونده بر اساس ۱۰ فایل مصاحبه با استفاده از ضریب کاپا (KAPA) را نشان می‌دهد. مقدار به دست آمده برای شاخص کاپا برابر است با مقدار ۰٫۸۹۹ که مقدار انحراف معیار بالای ۰٫۴۶۶ را به خود تخصیص داده است. برای معنی‌داری این ضریب می‌توانیم بر اساس دو معیار تی و لیو (T-VALUE) و آماره پی و لیو (P-VALUE) نتیجه‌گیری کنیم به این

شکل که باید برای شاخص اول عدد بالای ۱٫۹۶ و برای شاخص دوم باید کمتر از ۰٫۰۵ باشد. از آنجایی که دو مقدار ۵٫۷۳۸ بالاتر از ۱٫۹۶ بوده و مقدار پی و لیو حاصل شده برابر با ۰٫۰۰۱ بوده و بسیار کوچک‌تر از سطح خطای ۵ درصد است می‌توانیم ادعا کنیم که آزمون توافق بر اساس ضریب کاپا در سطح بسیار قابل قبولی قرار دارد.

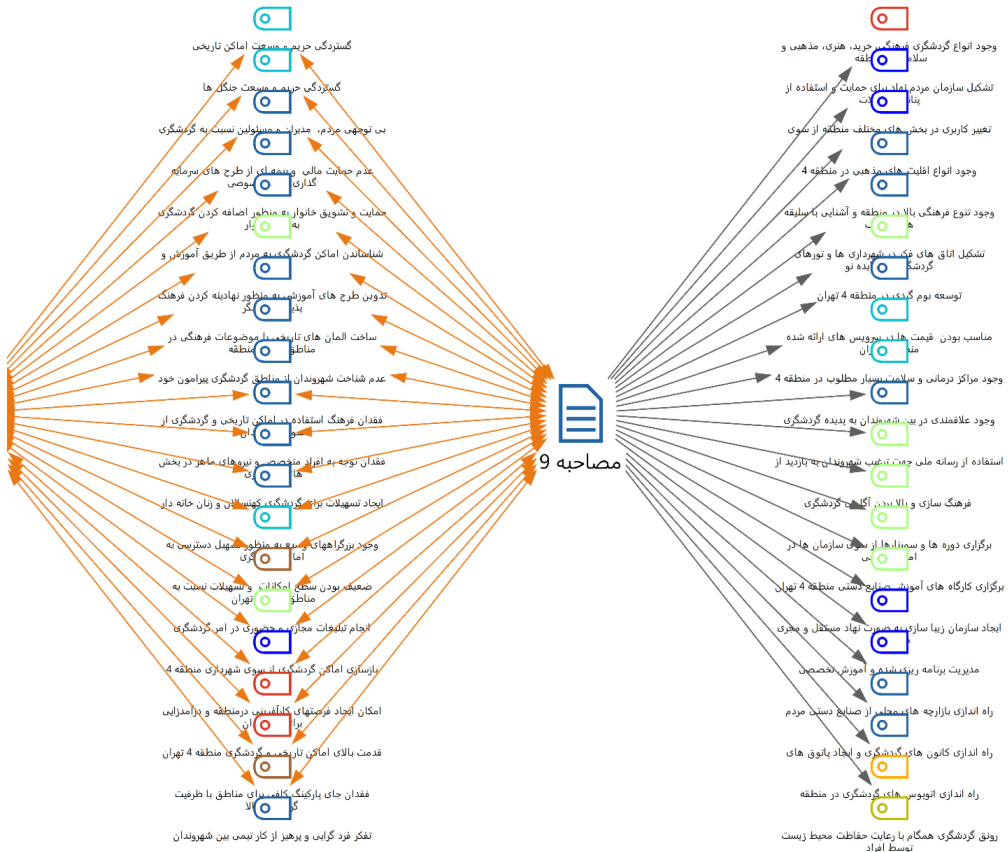
جدول ۳- آزمون توافق کدگذاری میان مصاحبه‌شونده ۹ و ۱

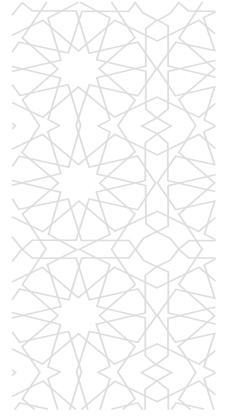
مقدار	انحراف معیار برآوردی ^a	برآورد ^b T	معناداری برآورد (Sig)
Kappa	۰٫۸۹۹	۵٫۷۳۸	۰٫۰۰۱
N of Valid Cases			

a. Not assuming the null hypothesis
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis

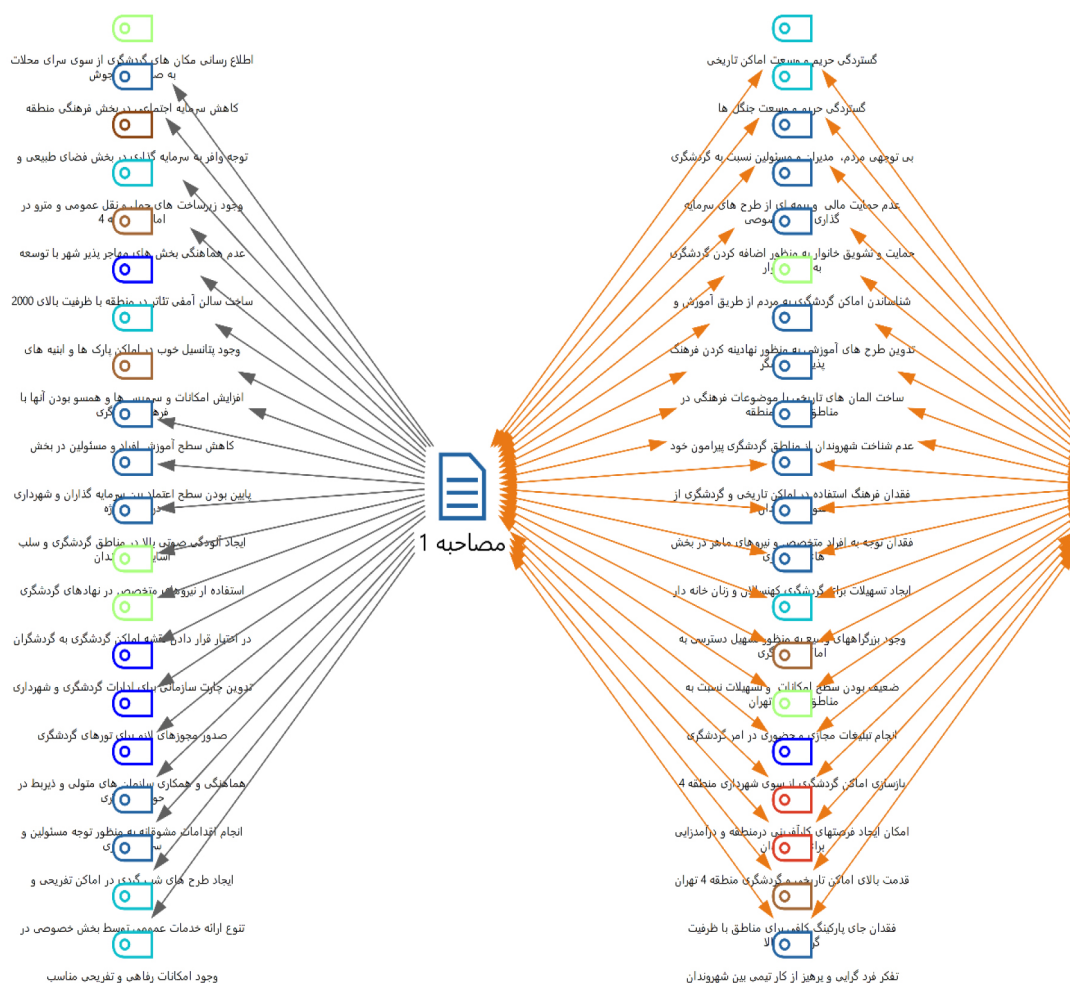
همچنین در مدل دوگانه نرم‌افزار مکس کیود دی ای، دو مصاحبه ۱ و ۹ با یکدیگر

مشاهده شدند که نتایج به صورت نمودار ۱ ارائه شده است.

Two-Cases Model

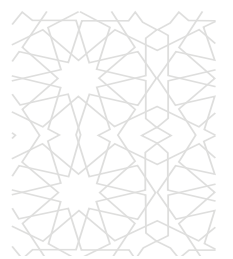

نمودار ۱- مدل Two cases model در نرم‌افزار مکس کیوددی ای برای مصاحبه شماره ۹ و ۱

از یافته‌های این پژوهش به‌صورت آماری نشان داده می‌شود. شکل ۵ میزان توزیع کدهای استخراج‌شده از بین ۱۰ فایل مصاحبه را نشان می‌دهد. اعدادی که به‌صورت درصد گزارش شده‌اند بیانگر این است که کد موردنظر بر اساس فایل مصاحبه‌شونده چه مقدار با همان کد منتخب، کدگذاری شده است. برای مثال اگر به سطر SUM نگاه کنیم، بیشترین کدهای استخراج‌شده مربوط به مصاحبه‌شونده شماره ۹ با ۱۲/۶ درصد است. همچنین هر سلول بیانگر فراوانی بالای آن کد در فایل مصاحبه‌شونده متقاطع آن را نشان می‌دهد به معنای تعداد تکرار بالاست.

بر اساس نمودار فوق، آن دسته از کدهایی که در وسط رار دارند و با پیکان دوسویه نمایش داده شده‌اند، همانند کدهایی هستند که بین دو مصاحبه‌شونده ۱ و ۹ مشترک بوده و هریک از آنها به این کدها اشاره کردند. کدهایی که در سمت راست مصاحبه‌شونده ۹ قرار دارند، کدهایی هستند که تنها فرد مصاحبه‌شونده شماره ۹ به آنها اشاره کرده و از سوی مصاحبه‌شونده ۱ اشاره نشده است. لذا این امر برای مصاحبه‌شونده ۱ نیز صدق می‌کند و بالعکس.

در این مرحله از پژوهش، یافته‌های حاصل از مراحل قبل ارائه می‌شوند. از روش آنتروپی شانون، میزان پشتیبانی پژوهش‌های گذشته

	مواجهه 1	مواجهه 2	مواجهه 3	مواجهه 4	مواجهه 5	مواجهه 6	مواجهه 7	مواجهه 8	مواجهه 9	مواجهه 10	Total
عوامل الگوی توسعه گردشگری شهری در منطقه 4											
راهنماها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه 4											
اندامات آموزشی و تبلیغاتی	11.1%	11.1%	11.1%	11.1%	11.1%		11.1%	11.1%	11.1%	11.1%	100.0%
اندامات زیرساختی و سیاست گذاری	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
اندامات فرهنگی و اجتماعی	11.1%	11.1%	11.1%		11.1%	11.1%	11.1%	11.1%	11.1%	11.1%	100.0%
اندامات نظارتی و بهداشتی		25.0%						25.0%			100.0%
زیرساخت‌های ناوگان حمل و نقل عمومی						33.3%		33.3%	33.3%		100.0%
مسائل زیست محیطی						33.3%		33.3%	33.3%		100.0%
فرصت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری شهری در منطقه 4 تهران											
امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری											
امکانات رفاهی	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
جاذبه گردشگری	16.7%				16.7%		16.7%	16.7%	16.7%	16.7%	100.0%
عوامل انگیزشی	20.0%	20.0%				20.0%		20.0%	20.0%	20.0%	100.0%
عوامل فرهنگی و اجتماعی				20.0%	20.0%			20.0%	20.0%	20.0%	100.0%
نیروی انسانی					50.0%			50.0%			100.0%
چالش توسعه گردشگری شهری											
چالش زیرساختی	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
چالش اجتماعی-فرهنگی	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
چالش مدیریتی	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
چالش محیطی	20.0%	20.0%						20.0%	20.0%	20.0%	100.0%
چالش اقتصادی	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%	100.0%
SUM	9.9%	9.9%	7.2%	7.2%	11.7%	9.0%	9.0%	12.6%	12.6%	10.8%	100.0%
# N = Documents	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	1 (10.0%)	10 (100.0%)

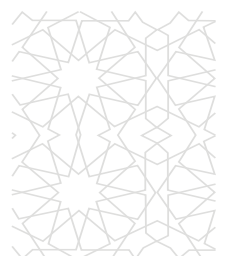
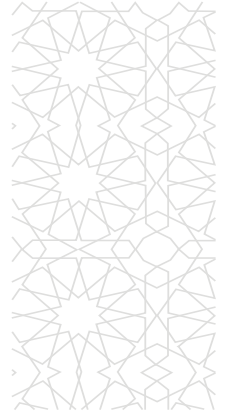
شکل ۵- توزیع فراوانی کدها به صورت ستون‌های درصدی بر اساس بخش‌های کدگذاری شده

محتوای هر فایل مصاحبه کدگذاری شده و تقریباً ۲۰ درصد آن کدگذاری نشده است. این موضوع بیانگر این مطلب است که افراد مصاحبه‌شونده به خوبی به موضوع پژوهش اشراف کامل داشته و سؤالات مصاحبه را به خوبی درک کرده‌اند و پژوهش حاضر به درستی به مرحله اشباع نظری دست یافته است.

از سوی دیگر، یکی از ابزارهای بسیار مفید نرم‌افزار مکس کیود دی ای، ابزار یا عملگر کد کاوریج است که با استفاده از آن می‌توان مقدار پوشش‌دهی کد استخراج‌شده از میان فایل‌های مصاحبه به تفکیک مشاهده کرد. در شکل ۶ بخشی از خروجی این عملگر برای ۱۰ فایل مصاحبه نمایش داده شده است. بر اساس نتایج جدول فوق، به طور میانگین ۸۰ درصد

Code System	مواجهه 1	مواجهه 2	مواجهه 3	مواجهه 4	مواجهه 5	مواجهه 6	مواجهه 7	مواجهه 8	مواجهه 9	مواجهه 10	TOTAL	SUM
عوامل الگوی توسعه گردشگری شهری در منطقه 4												0
راهنماها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه 4												0
اندامات آموزشی و تبلیغاتی												0
استفاده از نیروهای متخصص در نهادی گردشگری	1%							1%			0%	0
استفاده از رسانه ملی جهت ترویج شهرت به بازدید از اماکن				2%					1%		0%	0
اطلاع رسانی مکان‌های گردشگری از سوی سرای محلات به صورت خودجوش	6%	3%						3%			2%	0
انجام تبلیغات مجازی و حضوری در اثر گردشگری	1%		4%	9%			3%	4%	0%	11%	3%	0
فرهنگ سازی و بالا بردن آگاهی گردشگری									1%		0%	0
برگزاری دوره‌ها و سخنرانی‌ها از سوی سازمان‌ها در اماکن تاریخی		2%	5%						1%		1%	0
برگزاری دوره‌های معرفی اماکن گردشگری در جشنات اولیا و هریان		5%				2%		3%			1%	0
برگزاری کارگاه‌های آموزشی صنایع دستی منطقه 4 تهران									1%		0%	0
تشکیل اتاق‌های فکر در شهرداری‌ها و تونهای گردشگری برای ایده نو					1%				2%		0%	0
در اختیار قرار دادن نقشه اماکن گردشگری به گردشگران نوروزی	1%										0%	0
شناساندن اماکن گردشگری به مردم از طریق آموزش و بررسی	2%	4%		1%				3%	1%		1%	0
اندامات زیرساختی و سیاست گذاری												0
کاهش هزینه‌ها به منظور جذب رانتر گردشگران از مناطق دیگر تهران		2%	6%	2%				4%		4%	2%	0
آشنایی ساکنان منطقه 4 از نهیبات گردشگری					0%	2%	8%	6%			1%	0
استفاده از بنرسازی استارت‌آپ‌ها برای درآمدهای در مناطق گردشگری				7%							1%	0
افزایش مشارکت بخش خصوصی (ام‌اند) در شرق تهران						2%					0%	0
انویت قراردادن توسعه گردشگری در انویت سازمان						3%					0%	0
ایجاد تفریح ناهم‌هنگاری بین شهرداری و سازمان میراث فرهنگی				3%							0%	0
ایجاد سازمان زیبا سازی به صورت نهاد مستقل و مجری در منطقه					1%				1%		0%	0
تشکیل سازمان مردم‌نهاد برای حمایت و استفاده از توانمندی محلات		5%	3%	2%					6%	0%	2%	0
بازسازی اماکن گردشگری از سوی شهرداری منطقه 4	1%								1%	3%	1%	0
مسئولیت نظارت بر اثر گردشگری در منطقه 4					2%						0%	0
بهبود و توسعه زیرساخت‌های گردشگری در منطقه 4 تهران						1%		1%			0%	0
تخصیص بودجه به صورت مستقل و مشخص به حوزه گردشگری				2%			2%	2%			1%	0

شکل ۶- توزیع فراوانی میزان پوشش دهی کدهای استخراج‌شده در کل متن‌های تحلیل شده

فرصت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ تهران
فرصت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری شهری به دو بخش امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری و چالش توسعه گردشگری شهری تقسیم می‌شوند که جزئیات کدگذاری آنها در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

در این بخش به بررسی کدگذاری محوری، باز و انتخابی در نرم‌افزار مکس کیود دی ای پرداخته می‌شود. در جدول زیر بر اساس بخش‌های کدگذاری شده این مقوله‌بندی ارائه شده است.

جدول ۴ - کدگذاری باز، محوری و انتخابی مقوله امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری

فرآوانی کدهای استخراج‌شده	کدگذاری باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
۲	وجود مراکز درمانی و سلامت بسیار مطلوب در منطقه ۴	امکانات رفاهی (۷۷)	امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری (۱۴۳)
۲	تنوع ارائه خدمات عمومی توسط بخش خصوصی در منطقه ۴		
۳	موجود بودن فضای وسیع برای منطقه ۴ از نظر گردشگری		
۳	وجود بزرگراه‌های وسیع به‌منظور تسهیل دسترسی به اماکن گردشگری		
۳	مناسب بودن قیمت‌ها در سرویس‌های ارائه‌شده منطقه ۴ تهران		
۴	وجود امکانات رفاهی و تفریحی مناسب		
۴	وجود امکانات رفاهی مناسب و خوب در سطح منطقه ۴ تهران		
۷	تنوع تعداد رستوران و کافی‌شاپ‌ها در منطقه ۴ تهران		
۱۰	وجود زیرساخت‌های حمل‌ونقل عمومی و مترو در اماکن منطقه ۴		
۱۱	وجود پتانسیل خوب در اماکن پارک‌ها و ابنیه‌های تاریخی		
۱۴	گسترده‌گی حریم و وسعت اماکن تاریخی		
۱۴	گسترده‌گی حریم و وسعت جنگل‌ها		

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج شده
امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری (۱۴۳)	جاذبه گردشگری (۲۷)	وجود پتانسیل خوب در منطقه از حیث موزه	۱
		پتانسیل هدفمند کردن اماکن برای توسعه پروژه‌ها و جذب منابع ما	۴
		امکان ایجاد فرصت‌های کارآفرینی در منطقه و درآمدزایی برای شهروندان	۴
	عوامل انگیزشی (۹)	قدمت بالای اماکن تاریخی و گردشگری منطقه ۴ تهران	۶
		وجود انواع گردشگری فرهنگی، خرید، هنری، مذهبی و سلامت در منطقه	۱۲
		وجود شورونشاط اجتماعی میان شهروندان و عموم مردم منطقه	۱
عوامل فرهنگی و اجتماعی (۲۸)	توجه وافر به سرمایه‌گذاری در بخش فضای طبیعی و تاریخی	۸	
	دارا بودن جمعیت جوان بالا در منطقه ۴ تهران (۱۱ درصد جمعیت تهران)	۲	
	وجود انواع اقلیت‌های مذهبی در منطقه ۴	۴	
	پتانسیل برنامه‌ریزی برای اقشار مختلف در حوزه فرهنگی و گردشگری	۶	
	وجود علاقه‌مندی در بین شهروندان به پدیده گردشگری	۷	
نیروی انسانی (۲)	وجود تنوع فرهنگی بالا در منطقه و آشنایی با سلیقه‌های مختلف	۱۱	
امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری کل بخش‌های کدگذاری شده			۱۴۳

چالش مدیریتی، چالش محیطی و چالش اقتصادی استخراج شده که بر اساس یافته‌های جدول شماره ۵، ۲۷۱ بخش با کدهای باز کدگذاری شده است.

در جدول ۵ مقوله‌های استخراج شده مربوط به چالش توسعه گردشگری شهری ارائه شده است. برای مقوله چالش توسعه گردشگری شهری ۵ بعد اصلی چالش زیرساختی، چالش اجتماعی- فرهنگی،

جدول ۵- کدگذاری باز، محوری و انتخابی مقوله چالش توسعه گردشگری شهری

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج شده
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش زیرساختی (۵۷)	شرایط مهاجرپذیر بودن منطقه ۴ تهران	۱
		پرت بودن برخی از مناطق منطقه ۴ نسبت به مناطق دیگر	۱
		متفاوت بودن تسهیلات رفاهی بسته به نوع خدمت و حجم آن در مناطق	۱
		ضعیف بودن اماکن رفاهی در سطح منطقه	۱
		کاهش تعامل شهرداری با نهادهای مردمی	۲
		بالا بودن جمعیت منطقه و کمبود امکانات برای شهروندان	۲
		تقسیم ناعادلانه امکانات و تسهیلات بر اساس شماره منطقه	۲
		عدم ایجاد جاذبه گردشگری برای اقشار مختلف جامعه	۲
		توجه زیاد به اماکن تاریخی نسبت به سایر بخش های بکر گردشگری	۳
		فقدان خدمات عمومی ابتدایی در سطح منطقه ۴	۳
		کمبود هتل ها و محل های اقامتی در منطقه	۴
		عدم هماهنگی بخش های مهاجرپذیر شهر با توسعه گردشگری	۴
		فقدان جای پارکینگ کافی برای مناطق با ظرفیت گردشگری بالا	۵
		افزایش امکانات و سرویس ها و همسو بودن آنها با فرهنگ گردشگری	۷
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش اجتماعی - فرهنگی (۷۶)	دشواری بودن بازدید نقاط از حیث در دسترس نبودن وسایل نقلیه عمومی	۸
		ضعیف بودن سطح امکانات و تسهیلات نسبت به مناطق شمالی تهران	۱۱
		ناشناخته بودن بحث مهمان نوازی شهروندان	۱
		پایین بودن تعلق محله ای در بین مردم محلات	۲
		فقدان نگاه گردشگری به مناطق با ظرفیت گردشگری بالا	۲
		توجه کم به اماکن گردشگری با وضعیت اقتصادی و فرهنگی پایین	۳
		اثرات مخرب فرهنگی در مناطق حاشیه نشین	۳
		تجمع افراد معتاد و آلودگی زیست محیطی از سوی آنها	۴
تفکر فردگرایی و پرهیز از کار تیمی بین شهروندان	۴		

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج‌شده
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش اجتماعی - فرهنگی (۷۶)	وجود اختلاف طبقات اجتماعی	۴
		کاهش سطح آموزش افراد و مسئولین در بخش گردشگری	۶
		محدودیت‌های عقیدتی و دینی در بازدید از اماکن گردشگری برای عموم	۶
		اثرات مخرب زیست‌محیطی	۷
		کاهش سرمایه اجتماعی در بخش فرهنگی منطقه	۸
		فقدان فرهنگ استفاده در اماکن تاریخی و گردشگری از سوی شهروندان	۹
		عدم شناخت شهروندان از مناطق گردشگری پیرامون خود	۱۷
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش مدیریتی (۸۱)	کم‌رنگ شدن آموزش مسائل و مزایای گردشگری از سوی مجریان	۳
		فقدان اقدام نظام‌مند در بخش گردشگری منطقه ۴	۳
		فرصت‌طلبی بخش‌های خصوصی و منفعت‌طلبی‌شان	۳
		عدم توجه بخش خصوصی به جذب گردشگر و استفاده مردم از امکانات	۴
		عدم اتمام پروژه گردشگری و نیمه کار رها کردن آنها از سوی مجریان	۵
		فقدان نظام و استراتژی روشن هدایتی و سازمان‌دهی تورهای گردشگری	۵
		فقدان برنامه‌ریزی بلندمدت در بخش گردشگری	۸
		پایین بودن سطح اعتماد بین سرمایه‌گذاران و شهرداری در اجرای پروژه	۹
		اطلاع‌رسانی کم در منطقه ۴ از لحاظ اماکن تاریخی و گردشگری	۹
		بی‌توجهی مردم، مدیران و مسئولین نسبت به گردشگری	۱۰
چالش محیطی (۱۳)	چالش محیطی (۱۳)	فقدان توجه به افراد متخصص و نیروهای ماهر در بخش‌های گردشگری	۲۲
		پدیده قطع درختان در پارک‌های جنگلی	۱
		عدم رعایت مسائل زیست‌محیطی در برخی از قسمت‌های شهری	۱
		آلودگی‌های زیست‌محیطی بر اثر فاضلاب شهری	۱

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج شده
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش محیطی (۱۳)	پدیده ساخت و ساز بی رویه و غیراصولی در اماکن گردشگری	۱
		توجه کم به مناطق دارای ظرفیت گردشگری بالا بر اساس اوضاع اقتصادی	۲
		ایجاد آلودگی صوتی بالا در مناطق گردشگری و سلب آسایش شهروندان	۳
		نبود مرزبندی زیست محیطی صحیح در منطقه ۴	۴
چالش توسعه گردشگری شهری (۲۷۱)	چالش اقتصادی (۴۴)	هزینه های بالا در مراکز رفاهی و خرید برای شهروندان	۱
		وجود شکاف اقتصادی در خانوارها	۴
		سطح درآمد پایین خانوارها	۶
		هزینه بالای استفاده از تسهیلات گردشگری	۶
		عدم تعیین بودجه و اعتبار خاص برای گردشگری از سوی نهاد شهرداری	۷
		عدم حمایت مالی و بیمه ای از طرح های سرمایه گذاری بخش خصوصی	۱۹
		کل بخش های کدگذاری شده برای چالش توسعه گردشگری شهری	۲۷۱

و سیاست گذاری، اقدامات فرهنگی و اجتماعی، اقدامات نظارتی و بهداشتی، زیرساخت های ناوگان حمل و نقل عمومی و مسائل زیست محیطی استخراج شده است. نتایج حاکی از آن است که ۲۰۸ بخش با کدهای باز فوق کدگذاری شده است.

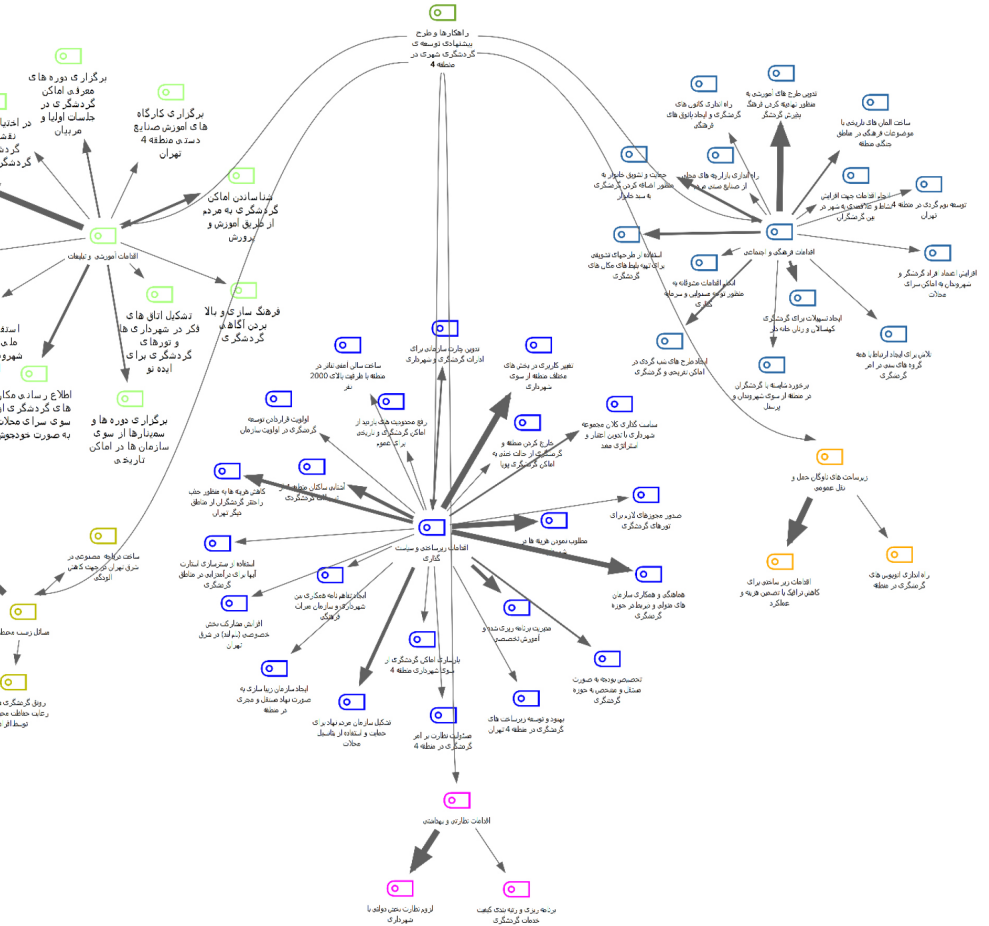
در جدول شماره ۶ مقوله های استخراج شده مربوط به راهکارهای پیشنهادی توسعه گردشگری در منطقه ۴ ارائه شده است. بر اساس یافته های جدول زیر، برای مقوله اصلی راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴، ۶ بعد اصلی اقدامات آموزشی و تبلیغات، اقدامات زیرساختی

جدول ۶ - کدگذاری باز، محوری و انتخابی مقوله راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴

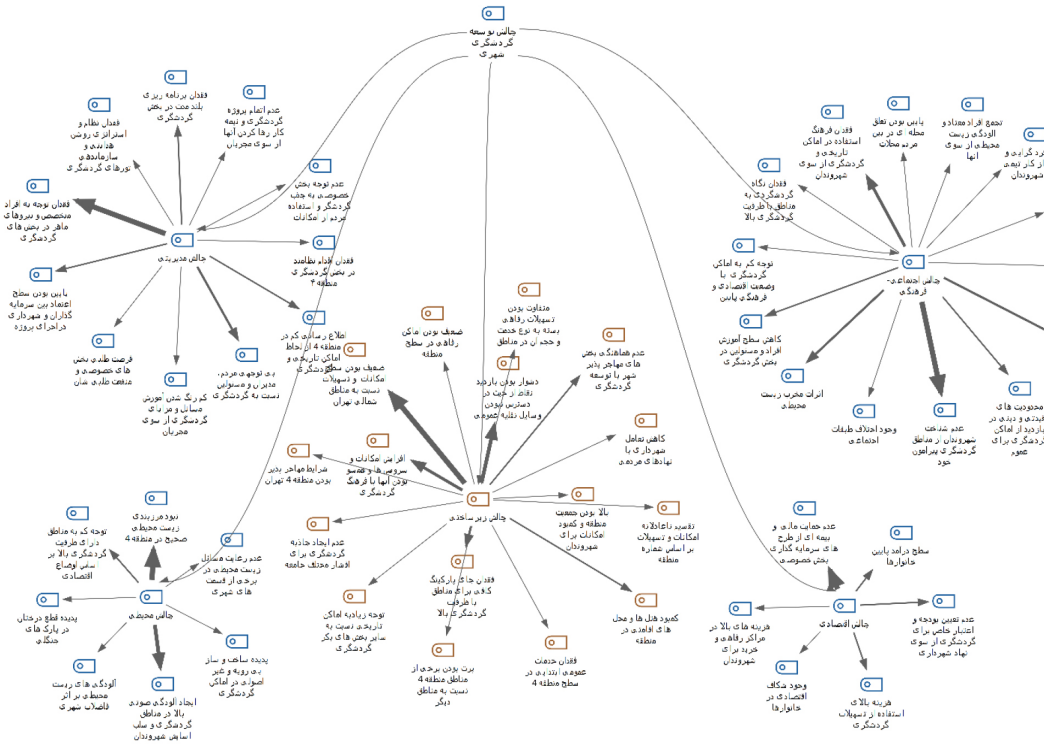
کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج شده		
راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴	اقدامات آموزشی و تبلیغات (۵۳)	فرهنگ‌سازی و بالا بردن آگاهی گردشگری	۱		
		برگزاری کارگاه‌های آموزش صنایع دستی منطقه ۴ تهران	۱		
		در اختیار قرار دادن نقشه اماکن گردشگری به گردشگران نوروزی	۱		
		استفاده از رسانه ملی جهت ترغیب شهروندان به بازدید از اماکن	۲		
		استفاده از نیروهای متخصص در نهادهای گردشگری	۲		
		تشکیل اتاق‌های فکر در شهرداری‌ها و توره‌های گردشگری برای ایده نو	۳		
		برگزاری دوره‌ها و سمینارها از سوی سازمان‌ها در اماکن تاریخی	۵		
		برگزاری دوره‌های معرفی اماکن گردشگری در جلسات اولیا و مربیان	۶		
		شناساندن اماکن گردشگری به مردم از طریق آموزش و پرورش	۸		
		اطلاع‌رسانی مکان‌های گردشگری از سوی سرای محلات به صورت خودجوش	۸		
		انجام تبلیغات مجازی و حضوری در امر گردشگری	۱۶		
		راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴	اقدامات زیرساختی و سیاست‌گذاری (۹۳)	افزایش مشارکت بخش خصوصی (بام لندن) در شرق تهران	۱
				اولویت قرار دادن توسعه گردشگری در اولویت سازمان	۱
				ایجاد تفاهم‌نامه همکاری بین شهرداری و سازمان میراث فرهنگی	۱
				مسئولیت نظارت بر امر گردشگری در منطقه ۴	۱
				ایجاد سازمان زیباسازی به صورت نهاد مستقل و مجری در منطقه	۲
بهبود و توسعه زیرساخت‌های گردشگری در منطقه ۴ تهران	۲				
رفع محدودیت‌های بازدید از اماکن گردشگری و تاریخی برای عموم	۲				
ساخت سالن آمفی‌تئاتر در منطقه با ظرفیت بالای ۲۰۰۰ نفر	۲				
بازسازی اماکن گردشگری از سوی شهرداری منطقه ۴	۳				
خارج کردن منطقه و گردشگری از حالت خنثی به اماکن گردشگری پویا	۳				
استفاده از بسترسازی استارت آنها برای درآمدزایی در مناطق گردشگری	۳				
تخصیص بودجه به صورت مستقل و مشخص به حوزه گردشگری	۴				
تدوین چارت سازمانی برای ادارات گردشگری و شهرداری	۴				
سیاست‌گذاری کلان مجموعه شهرداری با تدوین اعتبار و استراتژی مفید	۴				
تشکیل سازمان مردم‌نهاد برای حمایت و استفاده از پتانسیل محلات	۷				
کاهش هزینه‌ها به منظور جذب راحت‌تر گردشگران از مناطق دیگر تهران	۷				
آشنایی ساکنان منطقه ۴ از تسهیلات گردشگری	۷				
تغییر کاربری در بخش‌های مختلف منطقه از سوی شهرداری	۱۱				

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	فراوانی کدهای استخراج شده
راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴	اقدامات زیرساختی و سیاست گذاری (۹۳)	۱ صدور مجوزهای لازم برای تورهای گردشگری	۱
		۷ مدیریت برنامه ریزی شده و آموزش تخصصی	۷
		۱۰ مطلوب نمودن هزینه ها در شهرداری	۱۰
		۱۰ هماهنگی و همکاری سازمان های متولی و ذی ربط در حوزه گردشگری	۱۰
	اقدامات فرهنگی و اجتماعی (۴۸)	۱ تلاش برای ایجاد ارتباط با همه گروه های سنی در امر گردشگری	۱
		۱ افزایش اعتماد افراد گردشگر و شهروندان به اماکن سرای محلات	۱
		۱ برخورد شایسته با گردشگران در منطقه از سوی شهروندان و پرسنل	۱
		۲ انجام اقدامات جهت افزایش نشاط و علاقه مندی به شهر در بین گردشگران	۲
		۲ انجام اقدامات مشوقانه به منظور توجه مسئولین و سرمایه گذاری	۲
		۴ ایجاد طرح های شب گردی در اماکن تفریحی و گردشگری	۴
۵ ایجاد تسهیلات برای گردشگری کهن سالان و زنان خانه دار		۵	
۶ استفاده از طرح های تشویقی برای تهیه بلیط های مکان های گردشگری		۶	
۱۲ تدوین طرح های آموزشی به منظور نهادینه کردن فرهنگ پذیرش گردشگر		۱۲	
راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴	اقدامات فرهنگی و اجتماعی (۴۸)	۱ راه اندازی بازارچه های محلی از صنایع دستی مردم	۱
		۱ راه اندازی کانون های گردشگری و ایجاد پاتوق های فرهنگی	۱
		۲ توسعه بوم گردی در منطقه ۴ تهران	۲
		۴ ساخت المان های تاریخی با موضوعات فرهنگی در مناطق جنگلی منطقه	۴
	۶ حمایت و تشویق خانوار به منظور اضافه کردن گردشگری به سبد خانوار	۶	
اقدامات نظارتی و بهداشتی (۸)	۲ برنامه ریزی و رتبه بندی کیفیت خدمات گردشگری	۲	
	۳ لزوم نظارت بخش دولتی با شهرداری	۳	
	۱ راه اندازی اتوبوس های گردشگری در منطقه	۱	
زیرساخت های ناوگان حمل و نقل عمومی (۴)	۳ اقدامات زیرساختی برای کاهش ترافیک با تضمین هزینه و عملکرد	۳	
	۱ ساخت دریاچه مصنوعی در شرق تهران در جهت کاهش آلودگی	۱	
مسائل زیست محیطی (۵)	۱ رونق گردشگری همگام با رعایت حفاظت محیط زیست توسط افراد	۱	
	۳ جلب اعتماد گردشگران از حیث تمیز و ضد عفونی بودن اماکن و سرویس ها	۳	
کل بخش های کدگذاری شده برای راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴			۲۰۸

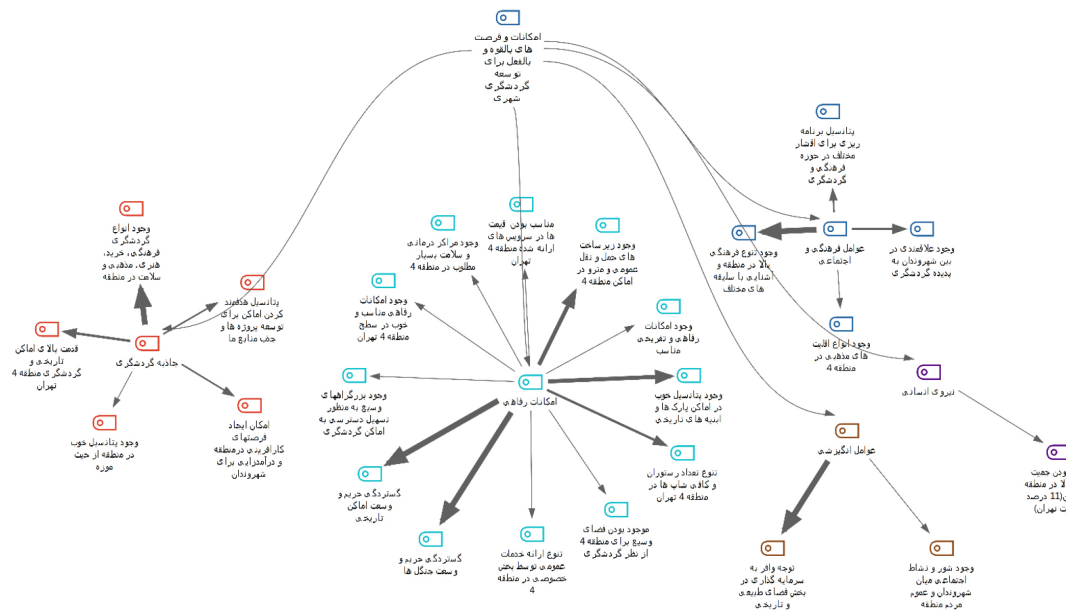
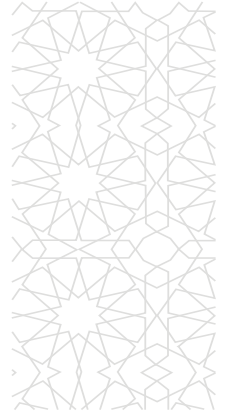
در نهایت بر اساس یافته های تجزیه و تحلیل کیفی مدل های زیر قابل ارائه است.

نمودار ۲- مؤلفه‌های راهکارها و طرح پیشنهادی توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴

نمودار ۳- مؤلفه‌های چالش‌های توسعه گردشگری برای توسعه گردشگری شهری

نمودار ۴- مؤلفه های امکانات و فرصت های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری

نقشه تماتیک پژوهش حاضر را می توان به صورت شکل شماره ۷ ترسیم نمود.

شکل ۷- نقشه تماتیک پژوهش حاضر

بحث و نتیجه گیری

هدف پژوهش حاضر شناسایی چالش ها و فرصت های توسعه گردشگری در منطقه ۴ تهران بوده است. از نظر امکانات و فرصت های بالقوه و بالفعل، عواملی همچون امکانات رفاهی، جاذبه های گردشگری، عوامل انگیزشی و نیروی انسانی

عوامل فرهنگی و اجتماعی، نیروی انسانی شناسایی شدند. در بخش امکانات رفاهی می توان به مؤلفه های موجود بودن فضای وسیع برای منطقه ۴ از نظر گردشگری، وجود بزرگراه های وسیع به منظور تسهیل دسترسی به اماکن گردشگری، گستردگی حریم و

اشاره کنیم. نیروی انسانی یکی دیگر از مضمون‌های جدیدی بود که از سوی مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره شد. دارا بودن سطح جمعیت جوان بالا در منطقه ۴ تهران که حدود ۱۱ درصد جمعیت تهران را تشکیل می‌دهند در این دسته‌بندی قرار گرفت. برای یافته‌های این بخش می‌توان به مطالعات انجام‌شده از سوی حسینی (۱۳۹۴)، ایمانی و همکاران (۱۳۹۴) و محرابی و همکاران (۱۳۹۹) اشاره کرد که با یافته‌های پژوهش حاضر همسو است.

چالش‌های توسعه گردشگری نیز در پژوهش حاضر بررسی شد. در این حوزه چالش‌های زیرساختی، چالش‌های اجتماعی-فرهنگی، چالش‌های مدیریتی، چالش‌های محیطی و چالش‌های اقتصادی شناسایی گردید. در بخش چالش‌های زیرساختی می‌توانیم به عوامل شرایط مهاجرپذیر بودن منطقه ۴ تهران، عدم هماهنگی بخش‌های مهاجرپذیر شهر با توسعه گردشگری، عدم ایجاد جاذبه گردشگری برای اقشار مختلف جامعه، تقسیم ناعادلانه امکانات و تسهیلات بر اساس شماره منطقه و ضعیف بودن سطح امکانات و تسهیلات نسبت به مناطق شمالی تهران اشاره کرد. یافته‌های این قسمت با پژوهش‌های انجام‌شده از سوی پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، گل قامت راد (۲۰۱۹)، سندگل و شریفی‌نیا (۱۳۹۵)، ایمانی و همکاران (۱۳۹۴) همسو است. از جمله چالش‌های اجتماعی و فرهنگی می‌توانیم به توجه کم به اماکن گردشگری با وضعیت اقتصادی و فرهنگی پایین، اثرات مخرب فرهنگی در مناطق حاشیه‌نشین، کاهش سطح آموزش افراد و مسئولین در بخش گردشگری، اثرات مخرب زیست‌محیطی، فقدان نگاه گردشگری به مناطق با ظرفیت گردشگری بالا، وجود اختلاف طبقات اجتماعی و عدم شناخت شهروندان از مناطق گردشگری پیرامون خود اشاره کرد. این یافته‌ها با مطالعات

وسعت اماکن تاریخی و گستردگی حریم و وسعت جنگل‌ها اشاره کرد. یافته‌های فوق با نتایج پژوهشگران پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، گل قامت راد (۲۰۱۹)، هاتیپوگلو و همکاران (۲۰۱۴)، محرابی و همکاران (۱۳۹۹) همسو است. این پژوهشگران نیز در مطالعه خود به مؤلفه‌های اقدامات زیرساختی و سیاست‌گذاری، وجود امکانات رفاهی و تفریحی مناسب اشاره کردند. برای بخش جاذبه‌های گردشگری می‌توانیم به امکان ایجاد فرصت‌های کارآفرینی در منطقه و درآمدزایی برای شهروندان، قدمت بالای اماکن تاریخی و گردشگری منطقه ۴ تهران، وجود انواع گردشگری فرهنگی، خرید، هنری، مذهبی و سلامت در منطقه، وجود پتانسیل خوب در منطقه از حیث موزه و پتانسیل هدفمند کردن اماکن برای توسعه پروژه‌ها و جذب منابع اشاره کرد. نتایج این پژوهش با یافته‌های پژوهشگران پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، محمدی ده چشمه (۱۳۹۶) همسو بوده و این پژوهشگران نیز به کدهای استخراج شده در پژوهش حاضر اشاره کرده بودند. همچنین در مورد عوامل انگیزشی دو مؤلفه توجه وافر به سرمایه‌گذاری در بخش فضای طبیعی و تاریخی و وجود شورونشاط اجتماعی میان شهروندان و عموم مردم منطقه شناسایی گردید. یافته‌های این بخش با نتایج پژوهشگران پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، سندگل و شریفی‌نیا (۱۳۹۵) همسو است. عوامل فرهنگی و اجتماعی نیز از دیگر مؤلفه‌های مهم امکانات و فرصت‌های توسعه گردشگری شناسایی شدند که می‌توانیم به عوامل وجود انواع اقلیت‌های مذهبی در منطقه ۴، وجود تنوع فرهنگی بالا در منطقه و آشنایی با سلیقه‌های مختلف، وجود علاقه‌مندی در بین شهروندان به پدیده گردشگری و پتانسیل برنامه‌ریزی برای اقشار مختلف در حوزه فرهنگی و گردشگری

انجام شده از سوی حسینی (۱۳۹۴)، کامرانی‌فر و همکاران (۱۳۹۴)، هاتیوگلو و همکاران (۲۰۱۴) همخوانی داشته و همسو است. چالش‌های مدیریتی یکی دیگر از موضوعات مهم در توسعه گردشگری بوده که از سوی کارشناسان به آن اشاره شد. فقدان توجه به افراد متخصص و نیروهای ماهر در بخش‌های گردشگری، اطلاع‌رسانی کم در منطقه ۴ از لحاظ اماکن تاریخی و گردشگری، فرصت‌طلبی بخش‌های خصوصی و منفعت‌طلبی‌شان، عدم توجه بخش خصوصی به جذب گردشگر و استفاده مردم از امکانات، عدم اتمام پروژه گردشگری و نیمه کارها کردن آنها از سوی مجریان و کم‌رنگ شدن آموزش مسائل و مزایای گردشگری از سوی مجریان از جمله چالش‌های شناسایی شده برای بخش چالش‌های مدیریتی هستند. این بخش از یافته‌های فوق جدید بوده و در مطالعات قبلی به آن هیچگونه اشاره‌ای نکرده‌اند. چالش‌های محیطی نیز از جمله عوامل زیست‌محیطی بوده که با صنعت گردشگری در ارتباط هستند.

عواملی از قبیل توجه کم به مناطق دارای ظرفیت گردشگری بالا بر اساس اوضاع اقتصادی، عدم رعایت مسائل زیست‌محیطی در برخی از قسمت‌های شهری، آلودگی‌های زیست‌محیطی بر اثر فاضلاب شهری، ایجاد آلودگی صوتی بالا در مناطق گردشگری و سلب آسایش شهروندان، نبود مرزبندی زیست‌محیطی صحیح در منطقه ۴، پدیده قطع درختان در پارک‌های جنگلی و پدیده ساخت‌وساز بی‌رویه و غیراصولی در اماکن گردشگری از جمله چالش‌های محیطی در توسعه صنعت گردشگری شناسایی شدند. یافته‌های این بخش از پژوهش با مطالعات پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)، کامرانی‌فر و همکاران (۱۳۹۴)، محرابی و

همکاران (۱۳۹۹) همخوانی دارد. چالش‌های اقتصادی یکی دیگر از چالش‌های پیش روی صنعت توسعه گردشگری است که می‌توان به عوامل هزینه‌های بالا در مراکز رفاهی و خرید برای شهروندان، سطح درآمد پایین خانوارها، وجود شکاف اقتصادی در خانوارها، هزینه بالای استفاده از تسهیلات گردشگری، عدم حمایت مالی و بیمه‌ای از طرح‌های سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و عدم تعیین بودجه و اعتبار خاص برای گردشگری از سوی نهاد شهرداری اشاره کرد. این یافته‌ها نیز با مطالعات گل قامت راد (۲۰۱۹)، محمدی ده چشمه (۱۳۹۶)، حسینی (۱۳۹۴)، هاتیوگلو و همکاران (۲۰۱۴)، محرابی و همکاران (۱۳۹۹) همخوانی دارد. در نهایت می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که در کنار امکانات و فرصت‌های بالقوه و بالفعل برای توسعه گردشگری شهری در منطقه ۴ تهران، چالش‌ها و موانعی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به چالش‌ها و موانع اقتصادی، زیرساختی، اجتماعی فرهنگی، مدیریتی و محیطی اشاره نمود.

پیشنهادات مبتنی بر یافته‌های پژوهش

- توسعه فرهنگ مناسب و فراهم کردن یک بستر فرهنگی سازنده می‌تواند نقش مهم و مؤثری در توسعه هر سیستم رفتاری و از جمله رفتار گردشگری در جوامع داشته باشد. از این رو پیشنهاد می‌شود اداره کل آموزش‌های شهروندی شهرداری تهران، نیازسنجی مربوط به آموزش شهروندان در حوزه گردشگری شهری را در دستور کار خود قرار دهد. حتی لازم است که موضوع گردشگری در سند راهبردی آموزش‌های شهروندی شهرداری تهران لحاظ گردد. در خصوص اجرایی ساختن دوره‌های آموزشی و در راستای فرهنگ‌سازی گردشگری نیز

فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی، مطالعه موردی، آرامگاه شمس تبریزی در خوی، فصلنامه گردشگری شهری، دوره ۶، شماره ۳، صص ۱۰۷-۱۲۴.

حسینی، زهرا (۱۳۹۴) بررسی چالش‌ها و موانع توسعه گردشگری شهری ایلام، بازیابی شده از <http://www.irandoc.ir>

رجبی، آریتا (۱۳۹۷) شهر گردشگر «شهر گردشگر محور»، تهران، مهکامه.

سبزه‌علیان، مرضیه و مرضیه بقیری (۱۳۸۸) کتاب ۴، بانک اطلاعات شهرداری منطقه ۴، تهران، پرستا.

سندگل، مهدی و زهرا شریفی‌نیا (۱۳۹۵) بررسی موانع و مشکلات توسعه گردشگری، مطالعه موردی، شهرستان قائم شهر، فصلنامه علمی-پژوهشی، جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، شماره ۱، صص ۷۱-۸۳.

کازس، ژرژ و فرانسواز پوتیه (۱۳۸۲) جهانگردی شهری، ترجمه محلاتی، صلاح‌الدین، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

کاظمیان، غلامرضا و الهام آزادی (۱۳۹۰) الگوی توسعه گردشگری شهری در مرکز شهر تهران با رویکرد مدیریت شهری، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات گردشگری، سال هفتم، شماره ۱۵، صص ۵۳-۸۳.

کامرانی‌فر، حدیث و مریم قاسمی و سلمان حیاتی (۱۳۹۵) تحلیل چالش‌های توسعه گردشگری فرهنگی در نواحی روستایی (مورد مطالعه، شهرستان بینالود) پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، دوره ۵، شماره ۱۴، صص ۱۱۱-۱۳۰.

محرابی، جواد و سیاوش خلیلی شورینی و احمد خلفی (۱۳۹۱) بررسی موانع توسعه گردشگری در جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مدیریت توسعه و تحول، شماره ۹، صص ۱۰-۱.

می‌توان از ظرفیت سراهای محلات و یا برگزاری جشنواره‌ها و همایش‌های مربوطه، بهره گرفت. این آموزش‌ها بویژه در سنین پایین و در بین کودکان و نوجوانان بسیار حائز اهمیت است.

- توسعه و افزایش مشارکت بخش خصوصی در شرق تهران می‌تواند یکی از راهبردها در جهت سرمایه‌گذاری و توسعه زیرساخت‌های موردنیاز در مناطق بکر گردشگری منطقه ۴ تهران به شمار رود.

- پیشنهاد می‌شود مدارس شهر تهران به منظور معرفی هرچه بیشتر ظرفیت‌ها و جاذبه‌های گردشگری این منطقه، گشت‌های شهری و بازدیدهایی را در برنامه‌های رفاهی و فوق برنامه خود برای دانش‌آموزان قرار دهند.

محدودیت‌های پژوهش

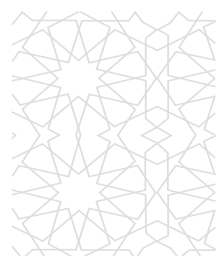
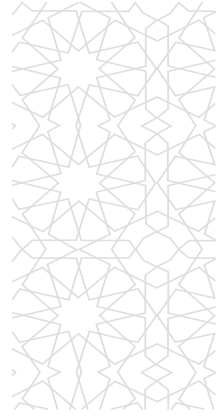
یکی از محدودیت‌های پژوهش حاضر آن است که نظر ساکنین منطقه و گردشگران مورد بررسی قرار نگرفته و تنها از دیدگاه کارشناسان و خبرگان امر بهره گرفته شده است. لذا پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آتی این موضوع لحاظ شود.

منابع

آزادی، الهام (۱۳۹۱) توسعه گردشگری شهری (با تکیه بر مرکز شهر تهران و رویکرد مدیریت شهری) تهران، تیسا.

ایمانی، بهرام و حمیده خسروی مهر و علی‌طورانی (۱۳۹۴) ارزیابی و رتبه‌بندی موانع توسعه گردشگری در شهرستان مینودشت، فصلنامه گردشگری شهری، دوره ۲، شماره ۱، صص ۷۵-۸۹.

پاشازاده، مهدی و حسین نظم‌فر و بختیار عزت‌پناه (۱۳۹۸) مدل‌سازی معادلات ساختاری موانع و چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی-

Golghamat Raad, N. (2019) A Strategic Approach to Tourism Development Barriers in Iran, *Journal of Tourism & Hospitality*, Vol. 8 Iss, 3 No. 410, pp. 1- 8.

Hatipoglu, B., Alvarez, D. & Ertuna, B. (2014) A strategic approach to stakeholder involvement in the planning of sustainable tourism. the case of the Thrace region in Turkey, *Journal of Cleaner Production*, DOI, 10.1016/j.jclepro.2014.11.059.

Mbaiwa J. E., Toteng, E. N., Moswete, N. (2007) Problems and prospects for the development of urban tourism in Gaborone and Maun, Botswana, *Development Southern Africa*, 24, 5, 725- 740, DOI, 10.1080/03768350701650793

<https://doi.org/10.1080/03768350701650793>

Page, S.J., Hall, C.M. (2002) *Managing urban tourism. themes in tourism*, Harlo Prentice Hall.

Panasiuk (2020) Policy of sustainable development of urban tourism, *Pol. J. Sport Tourism* 2020, 27(2), 33- 37.

Papatheodorou, A. (2021) A review of research into air transport and tourism. *Launching the annals of tourism research curated collection on air transport and tourism*, *Annals of Tourism Research* 87, 103151.

محمدی ده‌چشمه، پژمان (۱۳۹۶) تحلیل راهبردی تنگناها و فرصت‌های توسعه گردشگری شهری (شهر شهرکرد) نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی سال ۱۷، شماره ۴۷، صص ۱۹-۳۷.

میسون، پیترا (۱۳۹۰) گردشگری، اثرات، برنامه‌ریزی و مدیریت، ترجمه میرزایی، روزبه و ترابیان، پونه، تهران، ترمه.

نویسی، رضا (۱۳۹۸) برنامه‌ریزی و خط مشی گذاری توسعه گردشگری، تهران، مهکامه.

یعقوب‌زاده، رحیم و صدرا عمویی و سیدرفیع موسوی (۱۳۹۷) گردشگری شهری و رویکردهای معطوف به شهرگردشگر، تهران، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.

یاوری، حسین و سپیده حسین‌زاده و مریم رضایی (۱۳۸۹) شناخت صنعت جهانگردی (گردشگری) تهران، سیمای دانش.

Cave, J., Jolliffe, L. (2012) *Urban Tourism, Tourism, The Key Concepts*, Robinson, P. (Ed.) London, Routledge, pp. 268-270..

Evans, G, (2000) Planning for urban tourism. a critique of borough development plans and tourism policy in London, *International Journal of Tourism Research*, 2, 26-302.